

หลักสูตรและแนวปัญหาเฉลย ชั้น จูฬอภิธรรมิกะ โท

รจนาโดย

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

รวบรวมโดย

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจาโร ป.ธ.๙ อภิศรณมหาบัณฑิต)

อภิศรณมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
ABHIDHAMMA UNIVERSITY
WATRAKHANG DHONBURI THAILAND

ปรมัตถโชติกะ
หลักสูตรและแนวปัญหาเฉย
ชั้นจุฬาริกอภิธรรมิกะโท
ปริจเฉท ๓ และ ปริจเฉท ๗

รจนาโดย
พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

รวบรวมโดย
พระศรีคัมภีรญาณ
(ดวลย์ ญาณจारी ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต)
สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
กรุงเทพมหานคร

(สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

ปรมัตตโชติกะ
หลักสูตรและแนวปัญหาเฉย
ปริจเฉท ๓ และ ปริจเฉท ๗
ชั้นจุฬารามณิกะโท

ฉบับปรับปรุงใหม่
สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
กรุงเทพมหานคร

พิมพ์ครั้งที่ ๑ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ราคาเล่มละ ๒๕๐ บาท

(สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

สารนิยกรา

สาสนสจ โลกสจ

วฑฒนิ ภาต สพพทา

สาสนมปิ จ โลกญจ

เทวา รกขณตฺ สพพทา ฯ

ขอให้ศาสนาทั้ง ๓ คือ ปรียติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ และ ขนทั้งหลาย จงเจริญ ทุก ๆ สมัย
ขอสมมาเทวาทั้งหลาย จงช่วยกันรักษาศาสนาทั้ง ๓ และขนทั้งหลายทุกทิพารตรีกาล

อาตมภาพขออนุโมทนาแก่บรรดานักศึกษาที่ได้มาศึกษาในด้านการสร้างปัญญา
บารมีที่เกี่ยวกับสุตมยวิปัสสนาญาณ และจินตามยวิปัสสนาญาณ คือ การรู้ในความเป็นไป
ของรูปนามขันธ ๕ อันเป็นกำลังอย่างสำคัญยิ่งแก่การช่วยอุดหนุนส่งเสริมให้เกิดภาวนามย
วิปัสสนาญาณ ซึ่งเป็นหนทางจะนำผู้ปฏิบัติ ให้บรรลุถึงฟากฝั่งพระนิพพานในภพนี้ หรือ
ภพต่อไป โดยแน่แท้

การที่อาตมภาพได้ตั้งความปรารถนาโดยยกคาถา สาสนสจ โลกสจ เป็นต้น
ขึ้นมาตั้ง ณ ที่นี้นั้น ก็เพราะว่า เวลานี้ศาสนาทั้ง ๓ หาใช่เจริญก้าวหน้าไปอย่างแท้จริงโดย
ถูกต้องสมบูรณ์ตามพุทธประสงค์ไม่ คงเป็นไปเพียงแต่ผิวเผินเท่านั้น ส่วนความเจริญของ
ประชาชนนั้น ก็คงเจริญก้าวหน้าไปแต่ในด้านวัตถุ ฝ่ายด้านจิตใจนั้น มีแต่ความเสื่อมทรามลง
ทั้งบุคคลโดยมากมิได้รู้เห็นว่า เป็นความเสื่อมของจิตใจอีกด้วย ดังนั้น อาตมภาพ จึงได้ตั้ง
ความปรารถนาโดยยกคาถาดังกล่าวแล้วข้างต้น ขึ้นมาตั้ง ณ เบื้องต้นแห่งสารนิยกรา

จริงอยู่ ที่กล่าวว่า ศาสนาทั้ง ๓ มิได้เจริญก้าวหน้าไปอย่างแท้จริง โดยถูกต้อง
สมบูรณ์ตามพุทธประสงค์นั้น หมายความว่า การสอน การศึกษาพระปรียติธรรมของ
พระภิกษุสามเณรส่วนมาก มิได้มีการศึกษาให้ทั่วถึงในปิฎกทั้ง ๓ มีเพียงการสอน
การศึกษาไปตามหลักสูตรนักเรียนและเปรียญธรรม สำหรับการสอน การศึกษา ในอรรถกถา
ฎีกา ก็มีการศึกษาน้อยเต็มที มีการศึกษาอยู่แต่ในข้อบันทึกที่ได้จัดรวบรวมไว้เท่านั้น
เป็นส่วนมาก

การศึกษาพระปรียติธรรมของพระภิกษุสามเณรในสมัยนี้ เมื่อพิจารณาแล้ว
คงเห็นได้ว่า

๑. การศึกษาบาลีไวยากรณ์และวินัย ยังมีการศึกษาไม่ครบบริบูรณ์
๒. การศึกษาพระสูตร ก็มีการศึกษาเป็นส่วนใหญ่
๓. การศึกษาพระอภิธรรม ยกเสียแต่อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย และสาขาแล้ว ยังมีการศึกษาน้อยมาก

อนึ่ง เมื่อได้พิจารณาดูในปัญหาข้อสอบนักธรรมและเปรียญธรรมแล้ว ก็ให้เห็นได้ว่า ยังมีการขาดตกบกพร่องอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อสอบเปรียญธรรม ผู้ออกข้อสอบคิดออกง่ายสะดวกสบาย แต่ฝ่ายผู้สอบนั้นมีความยากลำบากมาก ถึงแม้ว่า จะตอบได้ ก็ไม่ทำให้ความรู้ในปริยัติธรรมของผู้สอบได้นั้น แจ่มกระจ่างชัดเจนกว้างขวางออกไปเท่าใดนัก ดังนั้น ผู้สอบนักธรรมและเปรียญธรรมชั้นสูงได้ จึงมีเพียงแต่ ๑ ใน ๑๐๐ ส่วนเท่านั้น ส่วนอีก ๙๙ ส่วนนั้น ได้เพียงขึ้น นักธรรมตรี-โท-เอก หรือ เปรียญธรรม ๓-๔-๕-๖ ประโยคแล้ว ก็หมดศรัทธาที่จะทำการศึกษาต่อไป กลับไปสนใจในวิชาการทางโลกบ้าง การก่อสร้างบ้าง เจริญสมณะวิปัสสนาบ้าง ถือธุดงค์ท่องเที่ยวไปบ้าง อยู่เฉย ๆ มิได้กระทำอะไรมาก มิฉะนั้น ก็ลาสิกขาออกไป สำหรับผู้ที่ได้ศึกษาจนจบหลักสูตรนักธรรมและเปรียญธรรมชั้นสูงแล้วนั้น ถ้าประสงค์จะให้ตนเป็นผู้มีความรู้ดีในด้านพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริงแล้ว ก็ควรทำการศึกษาต่อไปอีก ๙ ปี ปีละ ๒ วิชา คือ ปีที่ ๑ และ ปีที่ ๒ ศึกษาบาลีไวยากรณ์ และพระวินัย ปีที่ ๓,๔,๕,๖ ศึกษาพระสูตรและพระอภิธรรม ปีที่ ๗,๘,๙ ศึกษาพระอภิธรรมและวิชาครู คือ ทำการสอน จึงจะมีความรอบรู้ดีอย่างถูกต้อง มิฉะนั้น ก็ยังไม่อาจนับว่า เป็นผู้รู้ดีในทางพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริงได้

การที่กล่าวเช่นนี้ ก็เพราะความจริงมีอยู่ว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมในพระพุทธศาสนานี้ ว่าโดยวิชาแล้วมี ๔ คือ ๑. บาลีไวยากรณ์ ๒. พระสูตร ๓. พระวินัย ๔. พระอภิธรรม วิชาเหล่านี้ เมื่อว่าโดยปกรณ์ แต่ละเล่มแล้วก็มีดังนี้ :-

บาลีไวยากรณ์ ๖ เล่ม คือ มูลกัจจายนะ ๑ เล่ม จูฬไวยากรณ์ ๑ เล่ม

ปทรูปสิทธิ ๑ เล่ม สัททนีติ ๓ เล่ม

พระสูตร ๘๐ เล่ม คือ ในทีฆนิกาย มีพระบาลี ๓ เล่ม อรรถกถา ๓ เล่ม ในมัชฌิมนิกาย มีพระบาลี ๓ เล่ม อรรถกถา ๔ เล่ม ในสังยุตตนิกาย มีพระบาลี ๓ เล่ม อรรถกถา ๓ เล่ม ในอังคุตตรนิกาย มีพระบาลี ๓ เล่ม อรรถกถา ๓ เล่ม ธรรมบทอรรถกถา ๒ เล่ม ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา ๒ เล่ม ขุททกปาฐอรรถกถา ๑ เล่ม อุทานอรรถกถา ๑ เล่ม

อิติวุตตกอรรถกถา ๑ เล่ม วิมานวัตถุอรรถกถา ๑ เล่ม เปตวัตถุอรรถกถา ๑ เล่ม
 สุตตนิบาตอรรถกถา ๒ เล่ม เถรคาถาอรรถกถา ๒ เล่ม เถรีคาถาอรรถกถา ๑ เล่ม
 อุทานอรรถกถา ๒ เล่ม ชาตกอรรถกถา ๗ เล่ม มหานิทเทศอรรถกถา ๑ เล่ม จุฬนิทเทศ
 อรรถกถา ๑ เล่ม พุทธวังสอรรถกถา ๑ เล่ม จริยาปิฎกพระบาลี ๑ เล่ม จริยาปิฎกอรรถกถา
 ๒ เล่ม เนตติพระบาลี ๑ เล่ม เนตติอรรถกถา ๑ เล่ม เนตติฎีกา ๒ เล่ม เปฏโกปเทศ
 พระบาลี ๑ เล่ม เปฏโกปเทศอรรถกถา ๑ เล่ม มิลินทปัญหาพระบาลี ๑ เล่ม มิลินทปัญหา
 อรรถกถา ๑ เล่ม ฎีกาที่เกี่ยวกับพระสูตร มีประมาณ ๑๒ เล่ม

พระวินัย ๒๑ เล่ม คือ อุภโตวิวัจค์ คือ ภิกขุภิกขุณีปาติโมกข์ ๑ เล่ม ขุททกสิกขา
 ๑ เล่ม กังขาวิตรณีอรรถกถา ๑ เล่ม กังขาวิตรณีฎีกา ๑ เล่ม วินัยพระบาลี ๕ เล่ม
 อรรถกถา ๔ เล่ม ฎีกา ๘ เล่ม

พระอภิธรรม ๒๑ เล่ม คือ อภิธัมมัตถสังคหะ ๑ เล่ม สังคหฎีกา ๑ เล่ม พระบาลี
 ๑๐ เล่ม อรรถกถา ๓ เล่ม มูลฎีกา ๓ เล่ม อนุฎีกา ๓ เล่ม

ปกรณพิเศษ ๖ เล่ม คือ อภิธานปัปทีปิกา สุโพธาลังการะ วุตโตทยฉันทะ ๑ เล่ม
 วิสุทธิมรรคอรรถกถา ๒ เล่ม วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ๓ เล่ม

รวมทั้งสิ้นเป็นจำนวน ๑๓๔ เล่ม คือ บาลีไวยากรณ์ ๖ เล่ม พระสูตร ๘๐ เล่ม
 พระวินัย ๒๑ เล่ม พระอภิธรรม ๒๑ เล่ม ปกรณพิเศษ ๖ เล่ม ในจำนวน ๑๓๔ เล่มนี้
 ผู้ศึกษาจะต้องมีการท่องจำ แปล และฟังคำอธิบายจากอาจารย์ผู้มีความรู้ความเข้าใจ
 เป็นอย่างดี มีอยู่ประมาณ ๑๔ เล่ม คือ

ในด้านบาลีไวยากรณ์ มี มูลกัจจายนะ จุฬไวยากรณ์

ในด้านพระสูตร มี ธรรมบท เฉพาะคาถา และ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อนัตต-
 ลักขณสูตร มหาสติปัฏฐานสูตร มหาปริตร ๑๑ สูตร มี มงคลสูตร เป็นต้น

ในด้านพระวินัย มี ภิกขุปาติโมกข์ ขุททกสิกขาวรรณนา

ในด้านพระอภิธรรม มี อภิธัมมัตถสังคหะ ธัมมสังคณีวิวัจค์ ธาตุกถา ยมก ๓ เล่ม
 มหาปัฏฐาน ๑ เล่ม

และ ปกรณ์พิเศษ ๑ เล่ม ได้แก่ อภิธาน์ปฎิปปิกา สุโพธาลังการะ วุตโตทยฉันทะ ส่วนปกรณ์ที่ไม่ต้องท่องจำ แต่ต้องทำการแปลและฟังคำอธิบายจากอาจารย์ มีอยู่ ๒๘ เล่ม คือ ปทฐปฐิติ ทิฆนิกายพระบาลี และอรรถกถา ๖ เล่ม ธรรมบทอรรถกถา ๒ เล่ม กังขาวิตรณอรรถกถาและฎีกา ๒ เล่ม วินัยพระบาลี และ อรรถกถา ๙ เล่ม สังคหฎีกา ๑ เล่ม อรรถกถาและมูลฎีกา ๖ เล่ม วิสุทธิมรรคอรรถกถา ๒ เล่ม รวมเป็น ๒๘ เล่ม พระบาลี อรรถกถา ฎีกาและบาลีไวยากรณ์ที่เหลือจากนี้ มี สัททนีติ ๓ เล่ม มัชฌิมนิกายพระบาลี และอรรถกถา ๗ เล่ม สังยุตตนิกายพระบาลี และอรรถกถา ๖ เล่ม อังคุตตรนิกายพระบาลี และอรรถกถา ๖ เล่ม ฎีกาพระสูตร ๑๒ เล่ม ฎีกาพระวินัย ๘ เล่ม อนุฎีกา ๓ เล่ม และพระปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา เป็นต้น เหล่านี้ไม่ต้องท่องจำ ไม่ต้องทำการศึกษาจากอาจารย์ เพียงแต่อ่านพิจารณาด้วยตนเองก็ได้ หรือ จะทำการศึกษาฟังคำอธิบายจากอาจารย์ก็ได้

ดังนั้น ปกรณ์ ๑๓๔ เล่ม ที่เกี่ยวกับวิชาทั้ง ๔ ดังที่กล่าวมานี้ เมื่อจะจัดแบ่งเป็นประโยคแล้ว ก็คงได้ไม่น้อยกว่า ๑๐๐ ประโยค เฉพาะในจำนวน ๔๒ เล่ม ที่ต้องทำการท่องจำ แปล และฟังคำอธิบายจากอาจารย์นั้น เมื่อจะจัดแบ่งเป็นประโยคแล้ว ได้ประมาณ ๓๐ ประโยค

ฉะนั้น จะเห็นได้ว่า ผู้ที่จะมีความรู้ดีในทางพระพุทธศาสนา จะต้องทำการศึกษามากสักเพียงใด การเจริญภาวนาในหลายสำนัก ก็ยังไม่เข้าถึงฌาน มรรค ผล เจริญได้แต่เพียงนิมิต หรือ วิปัสสนาญาณขั้นต้น ผู้ปฏิบัติและผู้สอนต่างก็พอใจว่า ได้ธรรมชั้นสูงความเป็นไปอย่างนี้แหละ เป็นส่วนมาก จึงกล่าวได้ว่า ศาสนาทั้ง ๓ ยังไม่เจริญก้าวหน้าการที่เป็นดังนี้ เพราะทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อยโดยมาก ยังไม่มีการสนใจในด้านนิรามิสปริยัติปฏิบัติ ที่เป็นฝ่าย วิวัฏฏนิสสิตศาสนกิจ นั้นเอง เพียงแต่สนใจสนับสนุนชักชวนอยู่ใน สามิสปริยัติปฏิบัติ ที่เป็น วิวัฏฏนิสสิตศาสนกิจ ฝ่ายเดียว จึงเป็นที่น่าเสียดายยิ่ง

สามิสปริยัติปฏิบัติ อันเป็น วิวัฏฏนิสสิตศาสนกิจ นั้น หมายความว่า การสอน การศึกษา การเจริญภาวนา มุ่งอยู่ที่จะได้รับผลกำไรในทางโลก อันเป็นศาสนกิจที่ยังวนเวียนอยู่ในวัฏฏทุกข์

นิรามิสปริยัติปฏิบัติ อันเป็น วิวัฏฏนิสสิตศาสนกิจ นั้น หมายความว่า การสอน การศึกษา การเจริญภาวนา ที่ไม่มีความมุ่งหวังผลกำไรอย่างใด ๆ ในทางโลก อันเป็นศาสนกิจที่ใกล้ชิดต่อพระนิพพาน

อนึ่ง ผู้ใหญ่และผู้小有ที่มีการสนใจสนับสนุน ชักชวนอยู่แต่ใน วัฏฏนิสสิตศาสนกิจ คือ สามิสปริยัติปฏิบัติ เป็นต้น โดยมากพากันละเลยเพิกเฉยไม่สนใจในปริยัติ ปฏิบัติ ที่ตนเองทำการสอนและปฏิบัติอยู่นั้น กลับไปวิพากวิจารณ์ด้วยวิธีต่าง ๆ มีปาฐกถาบ้าง ได้วาทีบ้าง ดังนั้น เมื่อได้คำนึงถึงพุทธศาสนิกชน ในระยะ ๒๐ ปีข้างหน้าเป็นต้นไปแล้ว ผู้ใหญ่และผู้小有มีหน้าที่โดยตรงในพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากเหล่านี้ จะต้องตกเป็น จำเลยในการที่พระพุทธศาสนาไม่เจริญก้าวหน้าอย่างถูกต้องโดยสมบูรณ์ตามพุทธประสงค์ อย่างแน่แท้ ต่างกันก็แต่เพียงเป็นจำเลยที่ ๑-๒-๓ เท่านั้นเอง การมีวัดวาอารามและภิกษุ สามเณรอยู่มากมายนั้น ยังไม่เรียกว่า พระพุทธศาสนาถึงซึ่งความเจริญก้าวหน้าโดยแท้จริง แต่ประการใด

สำหรับประชาชนนั้น ถ้าจิตใจมีความเจริญยิ่งขึ้นไป ด้วยคุณธรรมเหมือนกับการเจริญแห่งวัตถุแล้ว วัตถุภายนอกที่กำลังเจริญก้าวหน้าอยู่ ณ บัดนี้ ก็จะช่วยอำนวยความสะดวก ให้แก่ประชาชนทั้งหลายได้อย่างสมบูรณ์เต็มที่ แต่บัดนี้ หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ ดังนั้น วัตถุ ภายนอกที่ถึงซึ่งความเจริญอยู่นี้ จึงกลายเป็นภัยอย่างใหญ่หลวงแก่ประชาชนทั่วไป ถึงจะมีวิธีแก้ไขจิตใจให้มีคุณธรรมเจริญขึ้น ก็ไม่มีโอกาสจะทำได้อย่างเต็มที่เพราะขาดการ สนับสนุนช่วยเหลือจากฝ่ายต่าง ๆ จึงต้องปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรม

สุดท้ายนี้ อาตมภาพขอขอบใจแก่บรรดานักศึกษา ครู อาจารย์ และท่านที่มี ศรัทธารับภาระช่วยเหลือในกิจการงานของอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยนี้ กับขอ อำนวยพรดังต่อไปนี้

เต อตถลทฐา สุขิตา
อโรคา สุขิตา โหนตุ

วิรุฬหา พุทฺธสาสน
สท สพฺเพติ ฅาติภิ ฯ

ขอท่านทั้งหลายจงเป็นผู้เข้าถึงซึ่งความเจริญ สุขกายสบายใจ จงเป็นผู้เจริญ งามงามไพบูลย์ยิ่ง ๆ ขึ้น จงได้บรรลุมรรคผลในพระพุทธศาสนา และจงเป็นผู้ไม่มีโรคร้าย ไข้เจ็บ ความวิตกกังวลแต่อย่างใด ๆ อย่าได้มี จงมีแต่ความสุขใจ ตลอดทั้งมวลญาติ ทั้งหลาย ทั้งที่เป็นฝ่ายบิดาและมารดาพร้อมกันทุกท่าน เทอญ.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ
(ผู้อำนวยการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย)
(ปี พุทธศักราช ๒๔๙๒ - ๒๕๐๙)

วันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๕

ข้อปฏิบัติ ในการสอนและการศึกษาพระอภิธรรม

อาจารย์สอนพระอภิธรรม และนักศึกษาทั้งหลาย พึงทราบข้อปฏิบัติของการสอนและการศึกษา ดังนี้ คือ

ข้อควรปฏิบัติของอาจารย์ผู้สอน

๑. จะต้องให้นักศึกษาทั้งหลาย ทำการอ่านบทเรียนนั้น ๆ ให้จำได้เสียก่อน
๒. บทเรียนใดที่มีบาลีและคำแปล ก็ควรจะอธิบายคำแปลนั้น ๆ ว่ามาจากบาลีคำไหน ให้นักศึกษาทราบโดยสังเขป และต้องให้นักศึกษาอ่านบาลีคำแปลนั้น ๆ ให้ถูกต้องจนคล่องปากด้วย
๓. เมื่อนักศึกษาทำการอ่านบทเรียนนั้น ๆ ได้โดยถูกต้องดีแล้ว ก็ควรจะอธิบายเนื้อความของบทเรียนนั้น ๆ ให้นักศึกษาทราบ
๔. เมื่อนักศึกษาได้ฟังคำอธิบายแล้ว ก็ควรที่จะให้นักศึกษานั้น ๆ กล่าวตามคำอธิบายไปแล้วนั้นซ้ำอีก
๕. ควรเปิดโอกาสให้แก่นักศึกษา ได้มีโอกาสซักถามข้อความที่ยังไม่เข้าใจ
๖. ต้องยกข้ออุปมาอุปไมย ในข้อความที่นักศึกษาได้ซักถามนั้น ๆ ด้วย
๗. ต่อจากนั้น ก็ควรที่ตั้งปัญหาถามข้อความที่กำลังสอนอยู่ ณ บัดนั้น ให้นักศึกษาทั้งหลาย จะได้แก้ปัญหานั้น ๆ เมื่อนักศึกษายังแก้ปัญหาล้มเหลว ก็ต้องแนะนำชี้แจง แก้ปัญหาให้แก่นักศึกษา
๘. การแนะนำชี้แจง ก็ต้องชี้แจงเฉพาะแต่ในหลักเกณฑ์นั้น ๆ ไม่ควรจะอธิบายจนออกนอกขอบเขตของหลักธรรมนั้น ๆ ไป
๙. ต้องรักษาระเบียบในการซักถามข้อความของนักศึกษาด้วย เพื่อป้องกันมิให้นักศึกษาเอาข้อความที่นอกเรื่องนั้น ๆ มาซักถาม

๑๐. เมื่อสอนครบสัปดาห์หนึ่งแล้ว ก็ควรจะตั้งปัญหาในบทเรียนที่ได้สอนผ่านมาแล้ว ตลอดสัปดาห์หนึ่งนั้น แก่นักศึกษาลัก ๑๐ ข้อ และในวันที่ตั้งปัญหานั้น ก็ควรหยุดทำการสอนสัก ๑ วัน (เพื่อให้นักศึกษาได้เขียนตอบปัญหา แทนการศึกษาเล่าเรียนตามปกติ)

ข้อควรปฏิบัติของนักศึกษา

๑. นักศึกษาควรท่องจำบาลี คำแปลและหลักธรรม ที่สำคัญ ๆ ไว้ให้ได้
๒. บทเรียนทั้งหมด ต้องอ่านให้ถูกต้อง จนคล่องปาก ต่อหน้าอาจารย์
๓. คำอธิบายต่าง ๆ ที่อาจารย์ได้อธิบายให้ฟังแล้วนั้น ควรจดจำ และพูดตาม คำอธิบายนั้น ๆ ให้ถูกต้องด้วย
๔. ข้อความใดที่ยังไม่เข้าใจโดยชัดเจน ต้องไต่ถามจนได้รับความเข้าใจในข้อความที่ยังไม่เข้าใจนั้น
๕. ต้องพยายามบันทึกคำอธิบายที่เป็นหลักสำคัญ ๆ เอาไว้ เพื่อจะได้นำเอาไปพิจารณาใคร่ครวญในหลักธรรมนั้น ๆ ให้เข้าใจลึกซึ้งยิ่งขึ้น
๖. ไม่ควรนำเอาข้อความที่ไม่เกี่ยวข้องกับวิชาที่กำลังศึกษาอยู่มาไต่ถาม
๗. นักศึกษา อย่าเพียงแต่นั่งฟังกับนั่งจดอย่างเดียว แต่ควรใช้ปากพูดในขณะที่กำลังศึกษาอยู่นั้นด้วย
๘. เมื่อถึงคราวตั้งปัญหาในขณะที่นักศึกษากำลังศึกษาอยู่นั้น นักศึกษาควรพยายามใคร่ครวญให้เข้าใจในปัญหาที่ตั้งขึ้นนั้นเสียก่อน แล้วจึงค่อยตอบ
๙. เมื่อใคร่ครวญจนเข้าใจในปัญหาที่ตั้งขึ้นแล้วนั้น นักศึกษาทั้งหลายควรตอบปัญหา ไม่ว่าจะตอบผิด หรือ ตอบถูก ก็ตาม
๑๐. เมื่อลงมือศึกษาแล้ว ควรมาศึกษาให้ติดต่อกันโดยลำดับ ทั้งนี้ เพื่ออบรมอุปนิสัยให้เกิดขึ้นในการศึกษา และเพื่อฝึกฝนอินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ให้แก่กล้าขึ้น

สุดท้ายนี้ ได้นำคาถาที่บันทึกทั้งหลาย ได้กล่าวไว้มาแสดง ณ ที่นี้ เพื่อเป็น
ประโยชน์แก่อาจารย์และนักศึกษาจะได้ปฏิบัติตามข้อความในคาถาเหล่านี้

วินา หตฺเถน เลขนํ

มุขเณ ปณํ วินา

วินา จิตฺเตน ชานนํ

น อตถํ ญาเต กทา.

ถ้าบุคคลเว้นจากการเขียนด้วยมือ เว้นจากการอ่านด้วยปาก และเว้นจากการคิด
พิจารณาให้รู้ด้วยใจทั้ง ๓ ประการนี้เสียแล้ว ผู้นั้น จะมีความรู้ถึงเนื้อความได้อย่างไร ?
จะไม่รู้ถึงเนื้อความนั้น อย่างแน่นอน

โปตฺถเกสุ จ ยํ สิปป์

ปรหตฺเตสุ ยํ ธนํ

ยถา กิจฺजे สมุปฺปนฺเน

น ตํ สิปป์ น ตํ ธนํ.

วิชาต่าง ๆ ที่อยู่แต่ในคัมภีร์ ทรัพย์ที่อยู่ในกำมือของคนเหล่านี้ เมื่อมีกิจจำเป็น
เกิดขึ้น วิชาต่าง ๆ ก็ไม่ใช่ความรู้ของเรา ทรัพย์นั้น ๆ ก็ไม่ใช่ทรัพย์ของเรา

รูปโยพฺพนสมฺปนฺนา

วิสาลกฺกุลสมฺภวา

วิขฺชาหิณา น โสภณเต

นิคฺคณฺธา อิว กิสุกา

บุคคลใด แม้ว่ารูปร่างผิวพรรณงดงาม และเกิดในตระกูลที่มีทรัพย์สมบัติ แต่ขาด
วิชาที่ควรรู้เสียแล้ว ก็ย่อมเป็นผู้ที่ไม่งดงาม ในหมู่คณะ อุปมาเหมือนดอกทองกวาวที่
สวยงาม แต่ไม่มีกลิ่นหอม ฉะนั้น

ปณฺธิโต สุตฺตสมฺปนฺโน

ยตฺถ อตฺถิติ เจ สฺโต

มฺหุสฺสาเห น ตํ จานํ

คนตพฺพํ ว สฺเตสิทา.

ที่ใด มีบัณฑิตผู้บริบูรณ์ด้วยความรู้ในปิฎกทั้ง ๓ ผู้ที่สนใจแสวงหาความรู้นั้น
เมื่อได้ยินข่าวแล้ว ควรพยายามอย่างยิ่ง ที่จะไปสู่ ณ สำนักนั้น

คนเถ วิสารทํ เจกํ

โสตา เสวีย ทฺลลภํ

คนฺถวาจกมาเจรํ

จกฺเก วทฺธิสฺสเต กมํ.

นักศึกษาที่มีบุญนั้น ย่อมจะได้อาศัยอาจารย์ที่มีความรู้ความสามารถ เชี่ยวชาญ
ในพระไตรปิฎก ที่หาได้โดยยาก แล้วจะเจริญรุ่งเรืองในปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และ
ปฏิเวธศาสนา โดยลำดับ อย่างแน่นอน

นิปูณ สุตเมเสยย
ภตฺตํ หุกฺขลียํ ปกฺกํ

วิจิณฺตวา สุตตฺถโก
ภาชนเปิ ตถา ภเว ฯ

ผู้ประสงค์จะให้ตนมีความรู้ เป็นบัณฑิต ควรพิจารณาโดยรอบคอบถี่ถ้วนและพึงแสวงหาสิ่งสมวิชาความรู้ ในสำนักอาจารย์ที่มีปัญญาหลักแหลม สุขุมรอบคอบที่สามารถจะถ่ายทอดวิชาความรู้ให้เป็นอย่างดี มีครูนาประดุจข้าวที่อยู่ในหม้อสุกดีแล้ว แม้ตักใส่จานก็จะเป็นข้าวที่สุกดีแล้วเช่นเดียวกัน (ถ้าอยู่ในหม้อสุกไม่ดี คดใส่จาน ก็สุกไม่ดี คงเป็นข้าวดิบ ๆ สุก ๆ อยู่นั่นเอง)

โย สิสฺโส สิบฺปโณ
มุโคว สฺปิณํ ปสฺสํ

พหุํ คณฺหาติ ตํ สิบฺปิ
กเถตฺมุปี น อุตฺสเห.

นักศึกษาผู้ใด ได้ทำการศึกษาวิชาหลายอย่าง เพราะอยากได้ความรู้มาก นักศึกษาผู้นั้น ย่อมไม่สามารถกล่าววิชาการเหล่านั้นได้ เหมือนหนึ่ง คนไข้ที่ได้นอนหลับฝัน แต่ไม่สามารถจะเล่าเหตุการณ์ให้ผู้อื่นฟังได้

มาตุชีริํ สฺพายฺโส
สตุฏฺฐสิปปํ อุกฺคณฺหนโต

ณมุลํ น จินฺตเยยํ
สตุฏฺฐโถสํ ติตฺติกฺเขย.

ทารกที่กำลังตึมน้ำนมของมารดา ไม่ทำลายให้หัวนมขาดลง ฉันทิ นักศึกษาที่ได้รับการศึกษาอบรมจากครูอาจารย์ ควรอดทนต่อคำว่ากล่าวตักเตือนของครูอาจารย์ ไม่ควรอาฆาตพยาบาท ฉันทิ.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ
อธิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
บางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี
๒ เมษายน ๒๕๐๙

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๕

เนื่องด้วย หนังสือหลักสูตรชั้นจุฬารัตนตรีมิกโท เล่มนี้ ท่านพระอาจารย์ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้รจนามาไว้ เป็นส่วนหนึ่ง ในบรรดาหนังสือที่เป็นหลักสูตร การศึกษาพระอภิธรรม ๙ ชั้น ของอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ข้าพเจ้าได้ จัดพิมพ์ไปแล้ว ๔ ครั้ง ก็ยังไม่เพียงพอแก่นักศึกษาพระอภิธรรมและผู้สนใจในธรรมแผนก ทั่ว ๆ ไป บัดนี้ หนังสือได้หมดไปแล้ว ข้าพเจ้า จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งที่ ๕ จำนวน ๕๐๐ เล่ม ส่วนเนื้อความก็ยังคงไว้ตามเดิม ทุกประการ มิได้มีการเปลี่ยนแปลง แต่ประการใด

ฉะนั้น บุญกุศลใด ๆ ที่จะพึงเกิดขึ้นจากการพิมพ์เล่มนี้ ข้าพเจ้าขออุทิศให้แก่ พระบูรพาจารย์ทั้งหลาย ตลอดทั้งสรรพสัตว์ ที่เป็นเพื่อนร่วมทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งหมด ขอให้มีความสุข ความเจริญรุ่งเรือง ในที่นั้น ๆ ตลอดไปทุกท่านเทอญ.

พระศรีคัมภีรญาณ

ผู้อำนวยการพระอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

(รูปที่ ๒ ปี ๒๕๒๘ - ๒๕๔๖)

สำนักเรียนวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

วันที่ ๑๕ มกราคม ๒๕๔๓

คำนำ

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๗/๒๕๕๖

หนังสือหลักสูตรและแนวปัญหาเฉลยชั้นจุฬอภิธรรมิกโท ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหะ และ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหะ เล่มนี้ รจนาโดยพระเดชพระคุณ พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ผู้เป็นปฐมาจารย์ คันถปาโมกษ์ แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร บางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร ที่พระเดชพระคุณพระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจारी ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต) ผู้อำนวยการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย รูปที่ ๒ (๒๕๒๒-๒๕๔๖) ได้รวบรวม จัดพิมพ์ไปแล้ว ๕ ครั้ง ในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๕ จำนวน ๕๐๐ เล่ม เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๔๓ นั้น บัดนี้ ได้หมดไปแล้ว และก็ยังเป็นที่ต้องการของนักศึกษาและประชาชน ผู้สนใจทั่วไปอยู่มาก คณะกรรมการผู้ดำเนินกิจการงานอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย จึงได้จัดพิมพ์ขึ้น เป็นครั้งที่ ๖ ในปีพุทธศักราช ๒๕๕๐ จำนวน ๕๐๐ เล่ม โดยความเห็นชอบและฉันทานุมัติ จากคณะกรรมการผู้บริหารอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย มีพระเดชพระคุณพระเทพวิสุทธิเมธี (หลวงพ่อเทียง อคฺคธมฺโม ป.ธ. ๙) ผู้อำนวยการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย และรักษาการเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร (สมณศักดิ์และตำแหน่งในขณะนั้น) โดยจัดพิมพ์รวมเล่มทั้งหลักสูตรและปัญหาเฉลย บัดนี้ หนังสือนั้นก็หมดไปแล้วเช่นเดียวกัน ฉะนั้น จึงได้จัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๗ ในปี ๒๕๕๖ นี้

หนังสือหลักสูตรและแนวปัญหาเฉลย ชั้นจุฬอภิธรรมิกโท เล่มนี้ แต่เดิมพระเดชพระคุณพระศรีคัมภีรญาณ (หลวงพ่อถวัลย์ ญาณจारी ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต) ได้จัดพิมพ์แยกเป็น ๒ เล่ม คือ เป็นหนังสือหลักสูตรเล่ม ๑ เป็นแนวปัญหาเฉลย เล่ม ๑ อย่างละ ๕๐๐ เล่ม รวมเป็น ๑,๐๐๐ เล่ม ทางคณะกรรมการผู้ดำเนินการฯ เห็นว่า ควรจะจัดพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวกัน เพื่อสะดวกแก่การพกพา โดยคณะกรรมการกองบรรณาธิการได้ช่วยกันตรวจชำระอักษร และได้เพิ่มเติมเนื้อหาที่จัดพิมพ์ครั้งก่อน ๆ นั้น

ซึ่งยังมีการตกหล่นไปบ้าง ให้มีความสมบูรณ์และถูกต้องที่สุด แต่ก็อาจมีตกหล่น หรือ ผิดพลาดบ้าง อันเกิดจากความพลั้งเผลอ หรือผ่านหลงสายตาไป ตรวจไม่พบบ้าง แต่ก็ได้ พยายามทำอย่างรอบคอบเต็มที่แล้ว โดยความตั้งใจว่าให้หนังสือเล่มนี้มีความสมบูรณ์แบบ ทั้งในด้านเนื้อหา วรรณคดี อักษร และสำนวนภาษาที่อ่านง่าย และได้ความเข้าใจถูกต้อง ชัดเจน ตามเนื้อหาของหลักสูตรในชั้นนี้ ฉะนั้น ถ้าหากว่า มีความผิดพลาด หรือตกหล่น ไปบ้าง ทางคณะผู้จัดพิมพ์ ก็ต้องขออภัยมา ณ ที่นี้ด้วย และจะได้ตรวจสอบแก้ไขให้ ถูกต้องในการจัดพิมพ์ครั้งต่อไป

กองบรรณาธิการ

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖

ประกาศอนุโมทนา

ในนามคณะผู้ดำเนินการงานอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย แทนคณะผู้บริหารอภิธรรมมหาวิทยาลัย โดยมีพระเดชพระคุณหลวงพ่อดวงพระธรรมธีรราชมหามุนี (เที่ยง อคฺคธมฺโม ป.ธ.๙) ผู้อำนวยการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย เป็นประธาน ที่ได้จัดพิมพ์ในครั้งนี้ ขออนุโมทนาในส่วนแห่งบุญกิริยาวัตถุของท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือเล่มนี้ ได้สำเร็จเป็นรูปเล่มขึ้นมาได้ ด้วยน้ำพักน้ำแรงและน้ำใจ อันเป็นกุศลของทุกท่าน ขออำนาจอวยพรให้ทุกท่านที่มีส่วนร่วมในครั้งนี้ ด้วยพรอันประเสริฐว่า

“ด้วยอำนาจแห่งคุณของพระตรัยตรัย ด้วยอำนาจแห่งคุณของพระเถรอาจารย์ และบูรพาจารย์ทั้งหลาย ผู้นำพระศาสนาสืบมา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผู้มีอำนาจชนะภัย ชนะมาร ชนะคนพาลสันดานหยาบ ชนะอุปสรรคอันตรายทั้งหลายทั้งปวงเสียได้ด้วยบารมีธรรม ด้วยอำนาจแห่งคุณของสรรพเทวดา ผู้มีศักดิ์ใหญ่ ผู้เป็นสัมมาทิฐิทั้งหลายทั้งปวง ผู้ครอบงำเสียซึ่งภัยอันตรายทั้งหลายทั้งปวงเสียได้ พร้อมด้วยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก อนันตจักรวาล และ ด้วยอำนาจแห่งบุญกุศลที่ทุกท่านได้สั่งสมอบรมมาดีแล้ว ในชาติก่อน ๆ กิติ ในชาตินี้กิติ ในครั้งก่อน ๆ กิติ ในครั้งนี้กิติ ขออำนาจแห่งคุณความดี และบุญบารมีธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้ จงมารวมกันเป็นตบะ เป็นเดชะ เป็นพละปัจจัย เป็นอุปนิสัยหนุนส่ง ให้ทุกท่านจงปราศจากทุกข์โศกโรคภัย ปราศจากเสนียดจัญไร ปราศจากภัยพิบัติทั้งหลายทั้งปวง จงมีความสุขกายสุขใจ มีความเจริญรุ่งเรืองในชีวิตและหน้าที่การงาน เจริญในพระพุทธศาสนา เจริญในหนทางแห่งสัมมาทิฐิและเจริญในหนทางแห่งบารมีธรรมยิ่ง ๆ ขึ้นไป ขอให้ผู้มีอำนาจชนะภัย ชนะมาร ชนะคนพาลสันดานหยาบ ชนะอุปสรรคอันตรายทั้งหลายทั้งปวง ในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ ขอให้เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ ธรรมสารสมบัติ พิพัฒนามงคล พินุลย์พูนผล ด้วยลาภ ยศ สุข สรรเสริญ เพื่อเป็นปัจจัยในการสั่งสมบุญบารมีธรรมในพระพุทธศาสนาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป หากปรารถนาสิ่งหนึ่งประการใด ที่เป็นไปโดยชอบประกอบด้วยคุณธรรม ซึ่งไม่เหลือวิสัยที่ตนจะพึงได้พึงถึงแล้วไซ้ ขอสิ่งนั้น จงพลันสำเร็จแก่ทุกท่านทุกประการ เทอญ.

ปิติตานกุลศล

ขอน้อมบุญกุศลที่ได้จากการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ บูชาคุณพระรัตนตรัย และ
พระเถรอาจารย์ทั้งหลาย ตลอดทั้งบูรพาจารย์ทั้งหลาย ที่ได้นำพระศาสนาสืบมาตั้งแต่อดีต
จนถึงปัจจุบัน ด้วยดวงใจอันสำนึกในพระคุณ

และ ขออุทิศส่วนกุศลผลบุญนี้ แด่ท่านอดีตเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
มีพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช (สี) พระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระ
พุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เป็นต้น ที่ได้ดูแลพัฒนาวัดระฆังโฆสิตารามให้เจริญรุ่งเรือง
ตลอดมา และบูรพาจารย์แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยทุกท่าน มีพระเดช
พระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ผู้ริเริ่มนำอภิธรรมมาสู่
ประเทศไทยอย่างเป็นทางการ และสถาปนาอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยขึ้น ณ
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารแห่งนี้เป็นแห่งแรก พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ
ผู้ประดิษฐานความเป็นอภิธรรมมหาวิทยาลัยอย่างมั่นคง ซึ่งนับว่า เป็นปฐมาจารย์
(อาจารย์รูปแรก) เป็นคณปาโมกข์ (เป็นยอดแห่งอาจารย์ผู้สอนธรรม) ของอภิธรรม
มหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ให้มีการเรียนการสอนและการสอบ มาจนถึงทุกวันนี้
พระเดชพระคุณพระศรีคัมภีรญาณ (หลวงพ่อดิลก ญาณจารีเถร) ผู้ได้รักษาสืบทอด
เจตนารมณ์ของบูรพาจารย์มาจนถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต พระอาจารย์ปลื้มทองอาจ ปภสฺสโร
เลขาธุการของพระศรีคัมภีรญาณ ผู้ชวนชวนช่วยเหลือกิจการงานทุกอย่าง เพื่อให้
อภิธรรมมหาวิทยาลัยฯ อยู่ได้ และสืบทอดต่อไป ตลอดถึงคณาจารย์และท่านผู้มีอุปการคุณ
ในการช่วยเหลือให้อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ดำรงคงอยู่ได้เรื่อยมาจนถึง
ปัจจุบัน ตลอด ๖๕ ปี (๒๔๙๐-๒๕๕๖) อย่างเข้าปีที่ ๖๖ ณ ปีนี้ (๒๕๕๖) ซึ่งได้ล่วงลับ
ดับขันธไปแล้ว ตามธรรมดาแห่งสังขารธรรมทั้งปวง แต่ว่า คุณงามความดีที่ทุกท่านได้ฝากไว้
แก่อภิธรรมมหาวิทยาลัยฯ เป็นมรดกอันล้ำค่าแก่ศิษยานุศิษย์ในรุ่นหลังนั้น มีความยิ่งใหญ่เกิน
ควรที่ศิษยานุศิษย์ในรุ่นหลังจะน้อมระลึกถึงด้วยดวงใจอันกตัญญูกตเวทิตาธรรม

อนึ่ง ขออำนวยกุศลผลบุญนี้ แต่คุณบิดามารดา ปู่ย่าตายาย ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ที่ล่วงลับไปแล้วก็ดี ที่ยังเป็นอยู่ในโลกนี้ก็ดี พร้อมทั้งสรรพ เทวดา พระอินทร์ พระพรหม พระยายมราช ท้าวจตุโลกบาล นายนิรยบาล พระภูมิเจ้าที่ พระแม่ธรณี พระแม่คงคา พระแม่โพสพ และสรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า ขอให้ท่านทั้งหลาย เหล่านั้น จงเป็นผู้มีส่วนแห่งบุญกุศลร่วมกับพวกข้าพเจ้าในครั้งนี้ หากท่านใดถึงทุกข์ ขอให้พ้นจากความทุกข์ หากท่านใด ถึงสุข ขอให้มีความสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ขอบุญกุศลนี้ จงยังอิฏฐผลอันไพบุลย์ให้สำเร็จแก่ทุกท่าน ตามสมควรแก่วิบาก ของตน คือ

จงเป็นเสื้อผ้าอาภรณ์ ในยามหนาวร้อน และป้องกันความละอาย

จงเป็นข้าวปลาอาหาร น้ำดื่ม ในยามหิวกระหาย

จงเป็นที่อยู่อาศัย ในยามทุกข์ร้อนกายใจ

จงเป็นยารักษาโรค ในยามป่วยไข้

จงเป็นน้ำทิพย์ ชโลมใจให้ใสสะอาด ปราศจากความมัวหมอง ปราศจากความเร่าร้อน กายใจ ด้วยอำนาจจิตเลศค้นหาทั้งปวง ขอให้มิมีปัญญามองเห็นหนทางแห่งสัมมาทิฐิ อันนำไปสู่พระนิพพาน ด้วยกันทุกท่านเทอญ.

สัจจาธิษฐาน

ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอตั้งสัจจะอธิษฐาน ด้วยอนุภาพแห่งบุญกุศล ที่ข้าพเจ้าทั้งหลายได้สั่งสมอบรมมาดีแล้ว ในชาติก่อน ๆ กิตฺติ ในชาตินี้กิตฺติ ในครั้งก่อน ๆ กิตฺติ ในครั้งนี้ กิตฺติ ขออำนาจแห่งกุศลทั้งหลายเหล่านี้ จงมารวมกัน เป็นตบะ เป็นเดชะ เป็นพลวะปัจจัย เป็นอุปนิสัยหนุนส่ง ให้ข้าพเจ้า จงปราศจากทุกข์โศกโรคภัย ปราศจากเสนียดจัญไร ปราศจากภัยพิบัติทั้งหลายทั้งปวง จงมีแต่ความสุขกายสุขใจ มีความเจริญรุ่งเรือง ในชีวิตและหน้าที่การงาน เจริญในพระพุทธศาสนา เจริญในหนทางแห่งสัมมาทิฐิ เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ ธรรมสารสมบัติ พิพัฒน์มงคล พิบูลพูนผล ด้วยลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ที่เกิดขึ้นโดยธรรม เพื่อเป็นปัจจัยในการสั่งสมบารมีในพระพุทธศาสนาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ข้าพเจ้า ไป ณ สถานที่ใด อยู่ ณ สถานที่ใด ขอให้ได้

- (๑) อยู่ในประเทศ (ถิ่น) ที่สมควร
- (๒) มีสัตว์บุรุษ (กัลยาณมิตร)
- (๓) ได้คบหาสมาคมกับสัตว์บุรุษ อย่าได้คบหาสมาคมกับคนพาลสันดานหยาบ
- (๔) ได้ฟังธรรมคำสอนจากสัตว์บุรุษ
- (๕) ตั้งตนไว้ในทางที่ชอบประกอบด้วยสัมมาทิฐิ
- (๖) อย่าได้มีความหลงผิด คิดทำในทางที่ชั่ว พาตัวให้ตกต่ำ
- (๗) ขอให้มีความเห็นชอบ ประกอบแต่คุณงามความดี เพื่อสั่งสมบุญบารมี ธรรมในพระพุทธศาสนาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปทุกภพทุกชาติ

ขอความปรารถนาของข้าพเจ้าทั้งหลาย ที่เป็นไปโดยชอบ ประกอบด้วยคุณธรรม น้อมนำไปเพื่อการสร้างเสริมบุญบารมีในพระพุทธศาสนา จงสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยโดยฉับพลัน ทันต่ออายุขัย ทันต่อเหตุการณ์ ในการสั่งสมบารมีในภพชาตินี้ ให้เต็มเปี่ยมทุกประการ อย่าได้ขาดตกบกพร่อง เพื่อเป็นฐานในการสั่งสมบุญบารมีในภพชาติต่อ ๆ ไป ตราบเท่าเข้าสู่พระนิพพาน เทอญ.

กองบรรณาธิการ

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖

**คณะกรรมการกองบรรณาธิการ
อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย**

พระธรรมธีรราชมหามุนี	ประธานผู้อำนวยการ
พระราชประสิทธิ์วิมล	ประธานที่ปรึกษา
พระบวรรังษี	ผู้ช่วยผู้อำนวยการ
พระพิมลภาวนาพิธาน	ผู้ช่วยผู้อำนวยการ
พระครูโฆสิตพุทธิศาสตร์	ผู้ช่วยผู้อำนวยการ
พระครูศรีภาวนาภิรมย์	ผู้ช่วยผู้อำนวยการ
พระครูสิริธรรมวิภูษิต	เลขานุการผู้อำนวยการ
พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร	ผู้ดูแลจัดการกิจการงาน

งานอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

คณะกรรมการกองบรรณาธิการ อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร	ประธานกองบรรณาธิการ
พระมหาจำปี อาภาธโร	กรรมการ
แม่ชีณชนงค์ เลี้ยวรักษ์โอฟาร	กรรมการ
แม่ชีสุชาดา พยุงกิจไพบูลย์	กรรมการ
อาจารย์อรุณ ปราชญ์เปรี๊ยะ	กรรมการ
อาจารย์กาญจนา ปรมีสนาภรณ์	กรรมการ
อาจารย์พยุ่ง พุ่มพวง	กรรมการ
พ.อ. (หญิง) ดวงพร เพชรบุตร	กรรมการ
อาจารย์พิศุทธิ์ สุธนวุฒิ	กรรมการ
อาจารย์นันทิดา ยานะสอน	กรรมการ
นางสาวศุภรัตน์ สุขสมนิล	กรรมการ
นางสาวสุพัสร์ ตั้งอุไรวรรณ	กรรมการ
นางสมล พรพวงษ์	กรรมการ
นางรานี พุกกะเวส	กรรมการ
นางจิราภา จารุสินธนากร	กรรมการ
นางสาวจิราภา จิระพงษ์	กรรมการ
นางสุทิดา กิจบำรุงศิลป์	กรรมการ
นางสาวนันทนา ทินนโสทธิผล	กรรมการ
นางดวงดาว เมืองครุฑ	กรรมการ

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหะ

คาถาสังคหะแสดงมาติกาทั้ง ๖ และ คำปฎิญาณและคำอธิบายในคาถา ๒

เวทนาสังคหะ

คาถาแสดงเวทนา ๓ และเวทนา ๕	๔
คาถาแสดงการจำแนกจิต ๑๒๑ โดยเวทนา ๕	๔
อธิบายในคาถาที่ ๑	๔
อาร์มมณานุภาวนลักขณนัย มีเวทนา ๓	๕
อินทริยเภทนัย มีเวทนา ๕	๕
อธิบายในคาถาที่ ๒	๖
จำแนกจิต ๑๒๑ ดวง โดยเวทนา ๓	๖
จำแนกจิต ๑๒๑ ดวง โดยเวทนา ๕	๖
จำแนกจิต ๕๒ โดยเวทนา ๕	๗

เหตุสังคหะ

คาถาแสดงเหตุ ๖ หรือ เหตุ ๙	๙
คาถาแสดงการจำแนกจิต ๘๙ โดยเหตุ	๑๑
จำแนกสเหตุกจิตโดยเหตุ	๑๒
การจำแนกเจตสิก ๕๒ โดยเหตุ ที่ว่าโดยอคหิตัคคหนนัย	๑๓
การจำแนกเจตสิก ๕๒ โดยเหตุ ที่ว่าโดยอคหิตัคคหนนัย	๑๔
นับจำนวนเหตุโดยพิสดาร ๒๘๓	๑๖

กิจจสังคหะ

แสดงกิจ ๑๔ และฐาน ๑๐	๑๗
กิจ ๑๔	๑๗
ฐาน ๑๐	๑๘
จำแนกกิจ ๑๔ โดยจิต	๑๙
จำแนกจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ โดยกิจ ๑๔	๑๙
จำแนกฐาน ๑๐ โดยจิต	๒๐
คาถาแสดงการจำแนกจิต โดยกิจและฐาน	๒๑
จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยกิจ ๑๔	๒๒
คาถาแสดงฐานโดยพิสดาร ๒๕	๒๕
คาถาแสดงการจำแนกฐาน ๒๕ โดยวิธี	๒๕

ทวารสังคหะ

ทวารมี ๖	๒๙
จำแนกจิตโดยทวาร ๖	๒๙
จำแนกทวาริกจิตโดยแน่นนอนและไม่แน่นนอนในทวารนั้น ๆ	๓๐
คาถาแสดงการจำแนกจิต ๕ ประเภท	๓๑
แสดงเอกทวาริกจิต ปัญจทวาริกจิต ฌทวาริกจิต ทวารวิมุตตจิต โดยแน่นนอน และไม่แน่นนอน	๓๑
จำแนกเจตสิกโดยทวาร	๓๒

อาร์มมณสังคหะ

อาร์มมณ มี ๖	๓๔
จำแนกทวาริกจิตและทวารวิมุตตจิต โดยอาร์มมณ ๖	๓๕

คาถาแสดงจิตที่รับอารมณ์แน่นอน ๔ ประเภท และไม่แน่นอน ๓ ประเภท	๓๙
อธิบายในคาถาที่ ๑	๔๐
จำแนกจิต ๖๐ (หรือ ๙๒) ดวง ที่รับอารมณ์แน่นอนโดยอารมณ์ ๖	๔๐
และกาล ๓ ตามลำดับ	
จำแนกจิต ๓๑ ดวงที่รับอารมณ์ไม่แน่นอน โดยอารมณ์ ๖ และกาล ๓	๔๒
อารมณ์โดยพิสดาร	๔๓
จำแนกจิตที่รับอารมณ์โดยแน่นอน	๔๔
จำแนกจิตที่รับอารมณ์โดยไม่แน่นอน	๔๗
จำแนกจิตที่รับอารมณ์โดยแน่นอนและไม่แน่นอนรวมกัน	๔๘
จำแนกเจตสิกโดยอารมณ์ ๒๑ โดยแน่นอนและไม่แน่นอน	๕๐

วัตถุสังคหะ

วัตถุ มี ๖	๕๒
แสดงวจันตกะและคำอธิบาย ในคำว่า วัตถุ	๕๒
จำแนกภูมิ ๓๐ โดยวัตถุรูป ๖ และ วิญญาณธาตุ ๗	๕๓
จำแนกจิตที่อาศัย และ ไม่ได้อาศัยวัตถุรูปเกิด โดยแน่นอน และ ไม่แน่นอน	๕๔
จำแนกวิญญาณธาตุ ๗ ที่เกิดในกามภูมิ ๑๑ โดยวัตถุรูป ๖	๕๔
จำแนกวิญญาณธาตุ ๔ ที่เกิดในรูปภูมิ ๑๕ โดยวัตถุรูป ๓	๕๕
แสดงวิญญาณธาตุ ๑ ที่เกิดในรูปภูมิ ๔ โดยไม่ได้อาศัยวัตถุ	๕๕
จำแนกจิต ๔๓ ที่อาศัยวัตถุรูปเกิดแน่นอน โดยวัตถุรูป ๖	๕๕
จำแนกจิต ๔๒ ที่อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยไม่แน่นอน โดยวัตถุรูป ๖	๕๖
อรุปรวิปากจิต ๔ ไม่ได้อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยแน่นอน	๕๖
จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยวัตถุรูป ๖	๕๗

ปริจเฉทที่ ๗

สมุจจยสังคหะ อนุสนธิ และ คำปฎิญา

๕๙

อกุศลสังคหะ

อาสวะ ๔	๖๑
โอฆะ ๔	๖๑
โยคะ ๔	๖๒
คันถะ ๔	๖๒
อุปาทาน ๔	๖๓
นิวรรณ ๖	๖๓
อนุสัย ๗	๖๔
สังโยชน์ ๑๐ (ตามนัยพระสูตร)	๖๕
สังโยชน์ ๑๐ (ตามนัยพระอภิธรรม)	๖๖
กิเลส ๑๐	๖๗
คาถาแสดงองค์ธรรมในอกุศลสังคหะทั้ง ๙ หมวด	๖๘
อธิบายอกุศลสังคหะ	๖๘
อธิบายในคำว่า อาสวะ	๖๘
อธิบายในคำว่า โอฆะ	๗๑
อธิบายในคำว่า โยคะ	๗๒
อธิบายในคำว่า คันถะ	๗๓
แสดงความต่างกันระหว่างอภิชฌาและพยาบาท	๗๓
ที่เป็นมโนทุจริต กับ อภิชฌาและพยาบาทที่เป็นคันถะ	
อธิบายในคำว่า อุปาทาน	๗๔
อธิบายในคำว่า นิวรรณ	๗๔
อธิบายในคำว่า อนุสัย	๗๕

แสดงการเปรียบเทียบกิเลสทั้ง ๓ ระดับ	๗๖
การประหาณกิเลสทั้ง ๓ โดย ศील สมาธิ ปัญญา	๗๖
อธิบายในคำว่า สังโยชน์	๗๖
จำแนกสังโยชน์ ๑๐ ตามสุดต้นตอ โดยโอรัมภาคิยะและอุทธัมภาคิยะ	๗๗
จำแนกสังโยชน์ ๑๐ ตามอภิธรรมนัย โดยโอรัมภาคิยะและอุทธัมภาคิยะ	๗๙
อธิบายในคำว่า กิเลส	๗๙
กิเลสโดยพิสดาร ๑๕๐๐	๘๐

มิสสกสังคหะ

เหตุ ๖	๘๑
ฉานังคะ ๗	๘๒
มัคคังคะ ๑๒	๘๒
อินทรี ๒๒	๘๔
พละ ๙	๘๖
อธิบดี ๔	๘๗
อาหาร ๔	๘๗
แสดงจิตที่ไม่ได้องค์ฉาน องค์มรรค อินทรี และพละ	๘๗
คาถาแสดงองค์ธรรมในมิสสกสังคหะทั้ง ๗ หมวด	๘๘
อธิบายมิสสกสังคหะ	๘๘
อธิบายในคำว่า เหตุ	๘๙
อธิบายในคำว่า ฉานังคะ	๘๙
ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับองค์ฉาน	๙๐
อธิบายในคำว่า มัคคังคะ	๙๐
อธิบายในคำว่า อินทรี	๙๑
จำแนกอินทรี ๒๒ โดยภูมิ	๙๒

อธิบายในคำว่า พละ	๙๒
อธิบายในคำว่า อธิบัติ	๙๔
อธิบายในคำว่า อาหาร	๙๕

โพธิปักขิยสังคหะ

สติปัฏฐาน ๔	๙๘
สัมมปปธาน ๔	๙๘
อิทธิบาท ๔	๙๙
อินทรีย์ ๕	๙๙
พละ ๕	๑๐๐
โพชฌงค์ ๗	๑๐๑
มัคคังคะ ๘	๑๐๒
คาถาที่แสดงองค์ธรรมในโพธิปักขิยสังคหะทั้ง ๗ หมวด	๑๐๓
จำแนกองค์ธรรม ๑๔ โดยฐานของโพธิปักขิยธรรม ๓๗	๑๐๓
คาถาแสดงที่เกิดของโพธิปักขิยธรรม ๓๗	๑๐๕
อธิบายโพธิปักขิยสังคหะ	๑๐๕
อธิบายในคำว่า สติปัฏฐาน	๑๐๖
แสดงเหตุผลที่สติดวงเดียวเป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔ ได้	๑๐๖
อธิบายในคำว่า สัมมปปธาน	๑๐๗
แสดงเหตุผลที่วิริยะดวงเดียวเป็นสัมมปปธานทั้ง ๔ ได้	๑๐๘
อธิบายในคำว่า อิทธิบาท	๑๑๑
อธิบายในคำว่า อินทรีย์	๑๑๒
อธิบายในคำว่า พละ	๑๑๕
อธิบายในคำว่า โพชฌงค์	๑๑๖
อธิบายในคำว่า มัคคังคะ	๑๑๘

อธิบายองค์มรรค ๘	๑๑๘
จำแนกองค์มรรค ๘ โดยสี่ลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์	๑๑๙

สัพพสังคหะ

ขันธ์ ๕	๑๒๐
อุปาทานักขันธ์ ๕	๑๒๐
อายตนะ ๑๒	๑๒๑
ธาตุ ๑๘	๑๒๒
อริยสัจจะ ๔	๑๒๔
คาถาที่แสดงการนับองค์ธรรมในปัญจขันธ์และอุปาทานขันธ์	๑๒๔
พร้อมทั้งแสดงเหตุที่นิพพานเป็นขันธวิมุตต์	
แสดงการนับองค์ธรรมในวิญญูณธาตุ ๗ และจัมมายตนะ จัมมธาตุ	๑๒๕
คาถาแสดงความเป็นไปแห่งอายตนะ และธาตุที่มีประเภท ๑๒ และ ๑๘	๑๒๕
คาถาแสดงการนับองค์ธรรมที่อยู่ในอริยสัจจะ ๔	๑๒๕
คาถาแสดงธรรมที่เป็นสัจจวิมุตต์	๑๒๖
อธิบายในสัพพสังคหะ	๑๒๖
อธิบายในคำว่า ขันธ์	๑๒๖
อธิบายในคำว่า อุปาทานักขันธ์	๑๒๙
อธิบายในคำว่า อายตนะ	๑๒๙
แสดงเนื้อความ ๕ อย่างของอายตนะ	๑๓๑
อธิบายในคำว่า ธาตุ	๑๓๒
อธิบายในคำว่า อริยสัจจะ	๑๓๓
จำแนกอริยสัจจะ ๔ โดยเหตุ ผล และ โลภียะ โลกุตตระ เป็นต้น	๑๓๔
แนวปัญหาและเฉลยปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหะ	๑๓๕
แนวปัญหาและเฉลยปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหะ	๑๙๔

**ปรมัตตโชติกะ
หลักสูตรจุฬาริกธรรมิกะโท**

ปริจเจหาที่ ๓ ปกิณณกสังคหะ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

แสดงมาติกาทั้ง ๖ และคำปฎิญา

คาถาสังคหะ

๑. สมปยุตตา ยถาโยคัม	เตปณฺณาส สภาวโต
จิตฺตเจตฺติกา ธมฺมา	เตสนฺทานิ ยถารหํ ฯ
๒. เวทนาเหตุโต กิจฺจ-	ทวาราลมพณฺวตฺตโต
จิตฺตูปาทวเสเนว	สงฺคโห นาม นียเต ฯ

แปลความว่า

สภาวธรรม ๕๓ คือ จิต และ เจตสิก ชื่อว่า นามเตปณฺณาส ว่าโดยลักษณะของตน ๆ ประกอบด้วย เอกุปาทตา เป็นต้น ตามที่ประกอบได้ดังแสดงแล้วโดยพิสดาร (ในปริจเฉทที่ ๒)

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงปกิณณกสังคหะ ของจิตและเจตสิก ว่าด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นของจิต โดยประเภทแห่ง เวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณฺ และวัตถุ ตามสมควร

คาถา ๒ คาถานี้ พระอนุรุทธาจารย์แสดงเพื่อมุ่งหมายให้เป็น ปุพพานุสนธิ และ อปรานุสนธิ คือ การติดต่อรหว่างปริจเฉทที่ ๒ ที่แสดงไปแล้ว กับ ปริจเฉทที่ ๓ ที่จะแสดงต่อไปอย่างหนึ่ง เพื่อแสดงตั้งหัวข้อปริจเฉทที่ ๓ นี้ว่าจะแสดงสังคหะ ๖ อย่าง มี เวทนาสังคหะ เป็นต้น อย่างหนึ่ง และเพื่อแสดงปฎิญา คือ การรับรองว่าจะแสดงขยายความแห่งการเกิดขึ้นของจิต โดยประเภทแห่ง เวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณฺ และวัตถุ อย่างหนึ่ง ฉะนั้น ในปริจเฉทที่ ๓ ในอิทธิมัตถสังคหปกรณํนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงแสดงการจำแนกจิตแต่พวกเดียว โดยเวทนาสังคหะ เป็นต้น

ความจริง การสงเคราะห์โดย เวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณฺ และวัตถุ ที่ชื่อว่า เวทนาสังคหะ เป็นต้นนั้น ไม่ใช่สงเคราะห์แต่จิตอย่างเดียว ต้องสงเคราะห์เจตสิกด้วย เพราะจิตและเจตสิกนั้น จะต้องเกิดร่วมกันอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ ในหลักสูตรจุฬาริทธิธรรมิกะโทนี้ จะแสดงการสงเคราะห์ทั้งจิตและเจตสิก โดย เวทนา เหตุ เป็นต้น เพื่อให้ให้นักศึกษาทั้งหลาย ได้รู้และเข้าใจโดยสะดวกสบาย

คำว่า “นามเตปญญาส” คือ สภาวธรรม ๕๓ นั้น ได้แก่ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ นี้ นับโดยสภาวลักษณะของตน ๆ คือ จิต ๘๘ นั้น เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว มีลักษณะอย่าง เดียว คือ มีการได้รับอารมณ์อยู่เสมอ เป็นลักษณะเหมือนกันหมด (อารมณวิชขานนลกฺขณ) ฉะนั้น จึงนับเป็น ๑ ส่วนเจตสิก ๕๒ ดวงนั้น มีสภาวลักษณะของตนโดยเฉพาะ ๆ ไม่เหมือนกัน เช่น ผัสสเจตสิก มีลักษณะกระทบอารมณ์ (ผัสสนลกฺขณ) เวทนาเจตสิก มีลักษณะเสวยอารมณ์ (อนุภวนลกฺขณา) ดังนี้ เป็นต้น ฉะนั้น เมื่อรวม สภาวลักษณะของจิตและเจตสิกเข้าแล้ว จึงเรียกว่า นามเตปญญาส แปลว่า สภาวลักษณะของนามธรรม ๕๓ ประการ

เวทนาสังคหะ

การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งเวทนา ชื่อว่า เวทนาสังคหะ

คาถาแสดงเวทนา ๓ และ เวทนา ๕

๑. สุขํ ทุกขมุเปกขาทิ	ติวิธา ตตถ เวทนา
โสมนสฺสํ โทมนสฺส-	มิตติ เกเทน ปญจธา ฯ

แปลความว่า

ในเวทนาสังคหะนั้น ว่าโดย อารัมมณานุภวนลักษณะนัย คือ ลักษณะแห่งการเสวยอารมณ์แล้ว มีเวทนา ๓ อย่าง คือ ๑. สุขเวทนา ๒. ทุกขเวทนา ๓. อุเบกขาเวทนา (อทุกขมสุขเวทนา) ว่าโดย อินทรีย์เภทนัย คือ ประเภทแห่งอินทรีย์แล้ว มีเวทนา ๕ อย่าง คือ ๑. สุขเวทนา ๒. ทุกขเวทนา ๓. โสมนัสสเวทนา ๔. โทมนัสสเวทนา ๕. อุเบกขาเวทนา

คาถาแสดงการจำแนกจิต ๑๒๐ โดยเวทนา ๕

๒. สุขเมกตถ ทุกขณฺจ	โทมนสฺสํ ทวเย จิตํ
ทวาสฺมจฺจิสฺสํ โสมนสฺสํ	ปญฺจปญฺญาสเกตฺรา ฯ

สุขเวทนา และ ทุกขเวทนา ประกอบอยู่ในกายวิญญูณจิต อย่างละ ๑ ดวง โทมนัสสเวทนา ประกอบอยู่ในจิต ๒ ดวง โสมนัสสเวทนา ประกอบอยู่ในจิต ๖๒ ดวง เวทนาที่นอกจากนี้ คือ อุเบกขาเวทนา ประกอบอยู่ในจิต ๕๕ ดวง

อธิบายในคาถาที่ ๑

การแสดงประเภทแห่งเวทนานี้ มี ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ แสดงโดย อารัมมณานุภวนลักษณะนัย คือ อาการเป็นไปแห่งการเสวยอารมณ์ของเวทนา

นัยที่ ๒ แสดงโดย อินทรีย์เภทนัย คือ การเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในหน้าที่การเสวยอารมณ์ของเวทนา

อาร์มมณานุกวนลักขณนัย มีเวทนา ๓

อาการเป็นไปแห่งการเสวยอารมณ์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมมีอยู่ ๓ อย่างด้วยกัน คือ

๑. ในขณะที่เสวยอารมณ์อยู่นั้น บางทีก็รู้สึกสบาย เรียกว่า สุขเวทนา
๒. ในขณะที่เสวยอารมณ์อยู่นั้น บางทีก็รู้สึกไม่สบาย เรียกว่า ทุกขเวทนา
๓. ในขณะที่เสวยอารมณ์อยู่นั้น บางทีก็รู้สึกเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ เรียกว่า อุเบกขาเวทนา (อทุกขมสุขเวทนา)

อินทรีย์เภทนัย มีเวทนา ๕

การเสวยอารมณ์ของสัตว์ทั้งหลายนี้ เกี่ยวด้วยกายบ้าง เกี่ยวด้วยใจบ้าง

เกี่ยวด้วยกาย มี ๒ คือ รู้สึกสบาย และไม่สบาย

เกี่ยวด้วยใจ มี ๓ คือ รู้สึกสบาย ไม่สบาย และเฉย ๆ

ความรู้สึกสบายที่เกี่ยวด้วยกายนั้น เวทนาเจตสิก ที่อยู่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑ เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า สุขเวทนา (สุขินทรีย์)

ความรู้สึกไม่สบายที่เกี่ยวด้วยกายนั้น เวทนาเจตสิก ที่อยู่ในทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑ เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า ทุกขเวทนา (ทุกขินทรีย์)

ความรู้สึกสบาย ที่เกี่ยวด้วยใจนั้น เวทนาเจตสิก ที่อยู่ในโสมนัสสสหคตจิต ๖๒ เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า โสมนัสสเวทนา (โสมนัสสินทรีย์)

ความรู้สึกไม่สบายที่เกี่ยวด้วยใจนั้น เวทนาเจตสิก ที่อยู่ในโทสมูลจิต ๒ เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า โทมนัสสเวทนา (โทมนัสสินทรีย์)

ความรู้สึกเฉย ๆ นั้น เวทนาเจตสิก ที่อยู่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕ เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า อุเบกขาเวทนา (อุเปกขินทรีย์)

อธิบายในคาถาที่ ๒

จิตที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา	มี ๑	คือ สุขสหคตกายวิญญาณจิต ๑
จิตที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา	มี ๑	คือ ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา	มี ๖๒	คือ โสมนัสสสหคตจิต ๖๒
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา	มี ๒	คือ โทสมูลจิต ๒
จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา	มี ๕๕	คือ อุเบกขาสหคตจิต ๕๕

จำแนกจิต ๑๒๐ โดยเวทนา ๓

(อาร์มมณานุกรมลักษณะนัย)

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา มี ๖๓ ดวง คือ
 - สุขสหคตกายวิญญาณจิต ๑
 - โสมนัสสสหคตจิต ๖๒
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา มี ๓ ดวง คือ
 - ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑
 - โทมนัสสสหคตจิต ๒
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา มี ๕๕ ดวง คือ
 - อุเบกขาสหคตจิต ๕๕

จำแนกจิต ๑๒๐ ดวง โดยเวทนา ๕

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา มี ๑ ดวง คือ
 - ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา มี ๑ ดวง คือ
 - ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑

๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา มี ๖๒ ดวง คือ

โลกโสมนัสส	๔	โสมนัสสสันตริณจิต	๑
โสมนัสสหสิตุปปาพจิต	๑	มหากุศลโสมนัส	๔
มหาวิบากโสมนัส	๔	มหากิริยาโสมนัส	๔
ปฐมฌานจิต	๑๑	ทุติยฌานจิต	๑๑
ตติยฌานจิต	๑๑	จตุตถฌานจิต	๑๑

๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา มี ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒

๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา มี ๕๕ ดวง คือ

โลกอุเบกขา	๔	โมหมูลจิต	๒
อเหตุกอุเบกขา	๑๔	มหากุศลอุเบกขา	๔
มหาวิบากอุเบกขา	๔	มหากิริยาอุเบกขา	๔
ปัญจฌานจิต	๒๓		

จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยเวทนา ๕

๑. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนาอย่างเดียว มี ๖ ดวง คือ

ปีติเจตสิก	๑	เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนาอย่างเดียว
โทจตุกเจตสิก	๔	เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนาอย่างเดียว
วิจิกิจฉาเจตสิก	๑	เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนาอย่างเดียว

๒. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๒ มี ๒๘ ดวง คือ

โลติกเจตสิก	๓	} เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา และอุเบกขาเวทนา
โสภณเจตสิก	๒๕	

๓. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๓ มี ๑๑ ดวง คือ

ปกิณณกเจตสิก	๕ (เว้นปีติ)	} เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา โทมนัสสเวทนาและ อุเบกขาเวทนา
โมจตุกเจตสิก	๔	
ถีนุกเจตสิก	๒	

๔. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๔ ไม่มี

๕. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๕ มี ๖ ดวง คือ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๖ (เว้นเวทนา) เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๕ ทั้งหมด

๖. เจตสิกที่ไม่เกิดพร้อมด้วยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งเลยมี ๑ ดวงคือ เวทนาเจตสิก

การจำแนกจิตและเจตสิกโดยเวทนานี้ นักศึกษาพึงยึดสัมปโยคนัย และสังคหนัยเป็นหลัก ถ้าเข้าใจสัมปโยคนัยและสังคหนัย ดีแล้ว ก็จะเข้าใจในการจำแนกจิตและเจตสิกโดยเวทนาเช่นเดียวกัน

สังคหะต่อ ๆ ไป มี เหตุสังคหะ เป็นต้น ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

เหตุสังคหะ

การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งเหตุ ชื่อว่า เหตุสังคหะ

แสดงเหตุ ๖ หรือ เหตุ ๙

โลโก โทโส จ โมโห จ

เหตุ อกุสลา ตโย

อโลภาโทสาโมหา จ

กุสลาพยากตา ตถา ฯ

อกุศลเหตุ มี ๓ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ

กุศลเหตุ และ อพยากตเหตุ มีอย่างละ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

อธิบาย

คำว่า “เหตุ” หมายความว่า เป็นธรรมที่ให้ผลเกิดขึ้น และให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นในอารมณ์ และให้เจริญขึ้นได้

ผลธรรมที่เกิดจากเหตุ นั้น ได้แก่ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง อพยากตะบ้าง

อารมณ์ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส สภาพธรรม ที่เกี่ยวเนื่องด้วยสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิต ชื่อต่าง ๆ คำพูดต่าง ๆ เรื่องราวต่าง ๆ

ธรรมที่เป็นเหตุ ได้แก่ เจตสิก ๖ ดวง คือ

๑. โลภะ ความอยากได้ ความยึดถือในอารมณ์
๒. โทสะ ความโกรธ ความประทุษร้าย
๓. โมหะ ความไม่รู้ในสภาพธรรมโดยทั่วไปตามความเป็นจริง
๔. อโลภะ ความไม่อยากได้ ไม่ยึดติดในอารมณ์
๕. อโทสะ ความไม่โกรธ ไม่ประทุษร้าย
๖. ปัญญา ความไม่หลง คือ รู้สภาพธรรมโดยทั่วไปตามความเป็นจริง

ในบรรดาเหตุทั้ง ๖ นี้ ถ้าจำแนกโดยประเภทแห่ง อโสมณะ และ โสมณะแล้ว มี ๖ คือ

อโสมณเหตุ	มี ๓	ได้แก่	โลกเหตุ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
โสมณเหตุ	มี ๓	ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ

ถ้าจำแนกโดยประเภทแห่ง อกุศล กุศล อพยากตะแล้ว มี ๙ คือ

อกุศลเหตุ	มี ๓	ได้แก่	โลกเหตุ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
กุศลเหตุ	มี ๓	ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ
อพยากตเหตุ	มี ๓	ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ

ถ้าจำแนกโดยประเภทแห่งชาติแล้ว มี ๑๒ คือ

อกุศลชาติ	มี ๓	ได้แก่	โลกเหตุ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
กุศลชาติ	มี ๓	ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ
วิปากชาติ	มี ๓	ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ
กิริยาชาติ	มี ๓	ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ

ถ้าจำแนกโดยประเภทแห่งภูมิแล้วมี ๑๕ คือ

กามเหตุ	มี ๖	ได้แก่	โลกเหตุ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
			อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ
รูปเหตุ	มี ๓	ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ
อรูปเหตุ	มี ๓	ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ
โลกุตตรเหตุ	มี ๓	ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ

ถ้าจำแนกโดยประเภทแห่งบุคคลแล้ว มี ๒๖ คือ

เหตุที่เกิดในปุถุชน	มี ๖	ได้แก่	โลกเหตุ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
			อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ
เหตุที่เกิดในโสดาบันบุคคล	มี ๖	ได้แก่	โลกเหตุ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
			อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ

เหตุที่เกิดในสภิกาคามีบุคคล	มี ๖ ได้แก่	โลกเหตุ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
		อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ
เหตุที่เกิดในอนาคามีบุคคล	มี ๕ ได้แก่	โลกเหตุ	โมหเหตุ	
		อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ
เหตุที่เกิดในพระอรหันต์	มี ๓ ได้แก่	อโลกเหตุ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ

เหตุทำให้ผลธรรมตั้งมั่นได้ในอารมณ์นั้น คือ เมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น ตลอดจนถึงจิตคิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ แล้ว อกุศลจิต คือ โลภจิต โทสจิต โมหจิต หรือ กุศลจิต คือ ศรัทธาจิต เมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต ญาณสัมปยุตตจิต เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้น และยึดเอาอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านั้นไว้อย่างมั่นคง นี้แหละ คือ เป็นผลที่ตั้งมั่น ในอารมณ์อันเกิดจากเหตุเหล่านั้น

เหตุทำให้ผลธรรมเจริญขึ้นได้นั้น คือ เมื่อจิตที่ยึดเอาอารมณ์ต่าง ๆ นั้นค่อย ๆ มีกำลังมากขึ้น ๆ หมายความว่า โลภะก็ดี โทสะก็ดี หรือ ศรัทธา เป็นต้น เหล่านี้ก็ดี เมื่อขณะแรกที่เกิดขึ้นนั้น ยังมีกำลังอ่อนอยู่ ยังไม่ทำให้ล่วงไปถึงทุจจริต หรือ สุจจริตได้ แต่ครั้นเมื่อมีกำลังมากขึ้นแล้ว ย่อมสามารถทำให้ผู้นั้นกระทำทุจจริตหรือสุจจริต ในบรรดา ทุจจริต ๑๐ หรือ สุจจริต ๑๐ นั้นลงไปได้ นี้แหละคือ เป็นผลที่เจริญขึ้นด้วยอาศัยเหตุเหล่านั้น

คาถาแสดงการจำแนกจิต ๘๙ โดยเหตุ

อเหตุกาฏฐารเสก-
ทวิเหตุกา มตา สตต

เหตุกา เทว ทวาวิสติ
จตตาลีส ติเหตุกา ฯ

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบว่ อเหตุกจิต มี ๑๘ เอกเหตุกจิต มี ๒ ทวิเหตุกจิต มี ๒๒ ติเหตุกจิต มี ๔๗

อธิบาย

ในจำนวนจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้นแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ อเหตุกจิต ประเภทหนึ่ง สเหตุกจิต ประเภทหนึ่ง

อเหตุกจิต จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ มี ๑๘ ดวง คือ

ปัญจทวารารักษจิต ๑ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตึรณจิต ๓
โวฏฐัพพนจิต ๑ หสึตูปาทจิต ๑ รวมเป็นอเหตุกจิต ๑๘ ดวง

สเหตุกจิต จิตที่ประกอบด้วยเหตุ มี ๗๑ หรือ ๑๐๓ ดวง คือ

อกุศลจิต ๑๒ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
รวมเป็นสเหตุกจิต ๗๑ หรือ ๑๐๓ ดวง

จำแนกสเหตุกจิตโดยเหตุ

ในสเหตุกจิต ๗๑ หรือ ๑๐๓ นั้น มี ๓ ประเภท คือ

๑. เอกเหตุกจิต หมายถึง จิตที่มีเหตุ ๑ มี ๒ ดวงคือ โมหมูลจิต ๒ มีเหตุ ๑
คือ โมหเหตุ

๒. ทวิเหตุกจิต หมายถึง จิตที่มีเหตุ ๒ มี ๒๒ ดวง คือ

โลภมูลจิต ๘	มีเหตุ ๒	คือ	โลภเหตุ	โมหเหตุ
โทสมูลจิต ๒	มีเหตุ ๒	คือ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
ญาณวิปปยุตตจิต ๑๒	มีเหตุ ๒	คือ	อโลภเหตุ	อโทสเหตุ

๓. ตติเหตุกจิต หมายถึง จิตที่มีเหตุ ๓ มี ๔๗ หรือ ๗๔ ดวง คือ

กามาวจรญาณสัมปยุตตจิต	๑๒	}	มีเหตุ ๓ คือ
มหัคคตจิต	๒๗		อโลภเหตุ อโทสเหตุ
โลกุตตรจิต	๘ หรือ ๔๐		อโมหเหตุ

สำหรับจิตที่มีเหตุ ๔-๕-๖ นั้นไม่มี เพราะ โลภะ โทสะ โมหะ ที่เป็นฝ่าย อโลภเหตุ
และอโลภะ อโทสะ อโมหะ ที่เป็นฝ่าย โสภณเหตุเหล่านี้ ประกอบกับจิตร่วมกันไม่ได้

การจำแนกเจตสิก ๕๒ โดยเหตุ ที่ว่าโดยอคติคัดค้าน

(เจตสิกที่นับแล้วไม่นับอีก)

๑. อเหตุกเจตสิก เจตสิกที่ไม่มีเหตุ ไม่มี
๒. เอกเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๑ มี ๓ ดวง คือ

โลภเจตสิก	มีเหตุ ๑ คือ	โมหเหตุ
โทสเจตสิก	มีเหตุ ๑ คือ	โมหเหตุ
วิจิกิจฉาเจตสิก	มีเหตุ ๑ คือ	โมหเหตุ
๓. ทวิเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๒ มี ๙ ดวง คือ

โมหเจตสิก	มีเหตุ ๒ คือ	โลภเหตุ	โทสเหตุ	
ทิฏฐิเจตสิก	}	มีเหตุ ๒ คือ	โลภเหตุ	โมหเหตุ
มานเจตสิก				
อิสสาเจตสิก	}	มีเหตุ ๒ คือ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
มัจฉริยเจตสิก				
กุกกุจเจตสิก				
อโลภเจตสิก	มีเหตุ ๒ คือ	อโทสเหตุ	อโมหเหตุ	
อโทสเจตสิก	มีเหตุ ๒ คือ	อโลภเหตุ	อโมหเหตุ	
ปัญญาเจตสิก	มีเหตุ ๒ คือ	อโลภเหตุ	อโทสเหตุ	
๔. ตีเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๓ มี ๒๗ ดวง คือ

อหิริกเจตสิก	}	มีเหตุ ๓ คือ	โลภเหตุ	โทสเหตุ	โมหเหตุ
อนัตตัมปเจตสิก					
อุทัจฉเจตสิก					
ถีนเจตสิก					
มัทธเจตสิก					

โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นอโลภะ อโทสะ ปัญญา) มีเหตุ ๓ คือ
อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

๕. จตุเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๔ ไม่มี

๖. ปัญจเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๕ มี ๑ ดวง คือ

ปิตีเจตสิก มีเหตุ ๕ คือ โลกเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

๗. ฉเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๖ มี ๑๒ ดวง คือ

อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เวณปิตี) มีเหตุ ๖ คือ

โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

รวมเจตสิกที่มีเหตุ ๑ มี ๓

รวมเจตสิกที่มีเหตุ ๒ มี ๔

รวมเจตสิกที่มีเหตุ ๓ มี ๒๗

รวมเจตสิกที่มีเหตุ ๕ มี ๑

รวมเจตสิกที่มีเหตุ ๖ มี ๑๒

รวมเป็นเจตสิก ๕๒

จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยเหตุ ที่ว่าโดยคหิตัคคหณนัย

(เจตสิกที่นับแล้วนับอีก)

๑. อเหตุกเจตสิก เจตสิกที่ไม่มีเหตุ มี ๑๓ ดวง คือ

อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เวณฉันทะ) ขณะที่ประกอบกับอเหตุกจิต ๑๘

โมหเจตสิก ๑ ขณะที่ประกอบกับโมหมูลจิต ๒

๒. เอกเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๑ มี ๒๐ ดวง คือ

อัญญสมานเจตสิก ๑๑ (เวณปิตีฉันทะ) ที่ประกอบกับโมหมูลจิต

อิทธิกะ อนตตปปะ อุทัจจะ ที่ประกอบกับโมหมูลจิต

วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ที่ประกอบกับโมหมูลจิต มีเหตุ ๑

โลภเจตสิก ๑ ที่ประกอบกับโลภมูลจิต

โทสเจตสิก ๑ ที่ประกอบกับโทสมูลจิต

คือ โมหเหตุ

โมหเจตสิก	๑	} ที่ประกอบกับโลภมูลจิต	มีเหตุ ๑	คือ	โลภเหตุ
			ที่ประกอบกับโทสมูลจิต	มีเหตุ ๑	คือ
อโลภเจตสิก	๑	ที่ประกอบกับญาณวิปยุตตจิต	มีเหตุ ๑	คือ	อโทสเหตุ
อโทสเจตสิก	๑	ที่ประกอบกับญาณวิปยุตตจิต	มีเหตุ ๑	คือ	อโลภเหตุ

๓. ทวิเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๒ มี ๔๘ ดวง คือ

เจตสิก ๔๕ ดวง ที่ประกอบกับทวิเหตุกจิต ๒๒ ได้แก่ :-

อัญญสมานาเจตสิก	}	ที่ประกอบกับโลภมูลจิต มีเหตุ ๒ คือ โลภเหตุ โมหเหตุ
๑๓ หรือ ๑๒		ที่ประกอบกับโทสมูลจิต มีเหตุ ๒ คือ โทสเหตุ โมหเหตุ
		ที่ประกอบกับญาณวิปยุตตจิต มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ
อหิริกะ โอนัตตปปะ	}	ที่ประกอบกับโลภมูลจิต มีเหตุ ๒ คือ โลภเหตุ โมหเหตุ
อุทัจจะ		ที่ประกอบกับโทสมูลจิต มีเหตุ ๒ คือ โทสเหตุ โมหเหตุ
ทิฏฐิ มานะ		ที่ประกอบกับโลภมูลจิต มีเหตุ ๒ คือ โลภเหตุ โมหเหตุ
อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจะ		ที่ประกอบกับโทสมูลจิต มีเหตุ ๒ คือ โทสเหตุ โมหเหตุ
ถีนะ มিতะ	}	ที่ประกอบกับโลภสสังขาริกจิต มีเหตุ ๒ คือ โลภเหตุ โมหเหตุ
		ที่ประกอบกับโทสสสังขาริกจิต มีเหตุ ๒ คือ โทสเหตุ โมหเหตุ
โสภณเจตสิก ๒๒	}	ที่ประกอบกับญาณวิปยุตตจิต มีเหตุ ๒ คือ
(เวณโโลหะ อโทสะ ปัญญา)		อโลภเหตุ อโทสเหตุ
อโลภเจตสิก		ที่ประกอบกับญาณสัมปยุตตจิต มีเหตุ ๒ คือ อโทสเหตุ อโมหเหตุ
อโทสเจตสิก		ที่ประกอบกับญาณสัมปยุตตจิต มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ อโมหเหตุ
ปัญญาเจตสิก		ที่ประกอบกับญาณสัมปยุตตจิต มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ

๔. ติเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๓ มี ๓๕ ดวง คือ

อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เวณโโลหะ อโทสะ ปัญญา) ที่ประกอบกับ
ติเหตุกจิต ๔๗ หรือ ๗๙ มีเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

นับจำนวนเหตุโดยพิสดาร ๒๘๓

๑. อกุศลเหตุ มีจำนวน ๒๒ คือ

โลภเหตุ	มี	๘	}	รวมเป็นอกุศลเหตุ ๒๒
โทสเหตุ	มี	๒		
โมหเหตุ	มี	๑๒		

๒. กุศลเหตุ มีจำนวน ๑๐๗ คือ

อโลภเหตุ	มี	๓๗	}	รวมเป็นกุศลเหตุ ๑๐๗
อโทสเหตุ	มี	๓๗		
อโมหเหตุ	มี	๓๓		

๓. วิปากเหตุ มีจำนวน ๑๐๗ คือ

อโลภเหตุ	มี	๓๗	}	รวมเป็นวิปากเหตุ ๑๐๗
อโทสเหตุ	มี	๓๗		
อโมหเหตุ	มี	๓๓		

๔. กิริยาเหตุ มีจำนวน ๔๗ คือ

อโลภเหตุ	มี	๑๗	}	รวมเป็นกิริยาเหตุ ๔๗
อโทสเหตุ	มี	๑๗		
อโมหเหตุ	มี	๑๓		

รวมเป็น	อกุศลเหตุ	มี	๒๒	}	รวมเหตุโดยพิสดาร ๒๘๓
	กุศลเหตุ	มี	๑๐๗		
	วิปากเหตุ	มี	๑๐๗		
	กิริยาเหตุ	มี	๔๗		

กัจจสังคหะ

การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งกิจ ชื่อว่า กัจจสังคหะ

แสดงกิจ ๑๔ และฐาน ๑๐

ปฏิสนธาทโย นาม -
ทสธา จานเนเทน

กัจจเนเทน จุฑทส
จิตตูปปาทา ปกาลิตา ฯ

แสดงจิตตูปปาทะ ที่มีนามว่า ปฏิสนธิจิต เป็นต้น ว่าโดยประเภทแห่งกิจ มี ๑๔ กิจ
ว่าโดยประเภทแห่งฐาน มี ๑๐ ฐาน

อธิบาย

การงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย กาย วาจา เหล่านี้ จะสำเร็จลงได้ก็ต้องอาศัยจิตเจตสิก
เป็นผู้ควบคุม การงานที่เกี่ยวข้องด้วย กาย วาจา จึงสำเร็จได้ ส่วนการงานที่เกี่ยวข้องกับใจ คือ
การคิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ นั้น จิตเจตสิกเป็นผู้กระทำเอง ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า จิตเจตสิก
ที่เกิดขึ้นและดับลงไป เหมือนกระแสน้ำไหลนั้น ย่อมมีหน้าที่ของตน ๆ อยู่ทุก ๆ ดวง
จิตเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยไม่มีหน้าที่นั้นไม่มีเลย จิตเจตสิกที่กำลังทำหน้าที่ของตน ๆ อยู่
ก็ต้องมีสถานที่อันเป็นที่ตั้งแห่งการงานนั้น ๆ โดยเฉพาะ ๆ สถานที่เหล่านี้แหละชื่อว่า ฐาน
ถ้าจะอุปมาแล้ว จิตและเจตสิก เปรียบเหมือนคนทำงาน กิจ เปรียบเหมือนการงานต่าง ๆ
ฐาน เปรียบเหมือนสถานที่ที่คนทำงาน

กิจ ๑๔

หน้าที่ของจิตเจตสิกที่ทำอยู่นั้น มีอยู่ ๑๔ อย่าง คือ

๑. ปฏิสนธิกิจ	หน้าที่	สืบต่อภพใหม่
๒. ภวังคกิจ	หน้าที่	รักษาภพ
๓. อาวชชนกิจ	หน้าที่	พิจารณาอารมณ์ใหม่
๔. ทัสสนกิจ	หน้าที่	เห็น

๕. สอนกิจ	หน้าที่	ไต่ยีน
๖. ฆายนกิจ	หน้าที่	รู้จัก
๗. สายนกิจ	หน้าที่	รู้รส
๘. ผุสสนกิจ	หน้าที่	รู้ถูกต้อง
๙. สัมปฏิจจนกิจ	หน้าที่	รับอารมณ์
๑๐. สันตริณกิจ	หน้าที่	ไต่สวนอารมณ์
๑๑. โวภูฏัพพนกิจ	หน้าที่	ตัดสินอารมณ์
๑๒. ขวนกิจ	หน้าที่	เสพอารมณ์
๑๓. ตทาลัมพนกิจ	หน้าที่	รับอารมณ์ต่อจากขวนะ
๑๔. จุติกิจ	หน้าที่	สิ้นจากภพเก่า

ฐาน ๑๐

สถานที่ที่ทำงานของจิตและเจตสิกนั้น มีอยู่ ๑๐ ฐาน คือ

๑. ปฏิสนธิฐาน	สถานที่	ที่ทำงานสืบต่อภพใหม่
๒. ภวังคฐาน	สถานที่	ที่ทำงานรักษากาย
๓. อาวชชนฐาน	สถานที่	ที่ทำงานพิจารณาอารมณ์ใหม่
๔. ปัญจวิญญาณฐาน	สถานที่	ที่ทำงานเห็น ไต่ยีน รู้จัก รู้รส รู้ถูกต้อง
๕. สัมปฏิจจนฐาน	สถานที่	ที่ทำงานรับอารมณ์
๖. สันตริณฐาน	สถานที่	ที่ทำงานไต่สวนอารมณ์
๗. โวภูฏัพพนฐาน	สถานที่	ที่ทำงานตัดสินอารมณ์
๘. ขวนฐาน	สถานที่	ที่ทำงานเสพอารมณ์
๙. ตทาลัมพนฐาน	สถานที่	ที่ทำงานรับอารมณ์ต่อจากขวนะ
๑๐. จุตินฐาน	สถานที่	ที่ทำงานสิ้นจากภพเก่า

จำแนกกิจ ๑๔ โดยจิต

๑. จิตที่ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุตติกิจ มี ๑๙ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ มหัคคตวิบากจิต ๙
๒. จิตทำหน้าที่ อาวัชชนกิจ มี ๒ คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑
๓. จิตที่ทำหน้าที่ ทัสสนกิจ มี ๒ คือ จักขุวิญญาณจิต ๒
๔. จิตที่ทำหน้าที่ สวนกิจ มี ๒ คือ โสตวิญาณจิต ๒
๕. จิตที่ทำหน้าที่ ฌายนกิจ มี ๒ คือ ฌานวิญาณจิต ๒
๖. จิตที่ทำหน้าที่ สายนกิจ มี ๒ คือ ชิวหาวิญาณจิต ๒
๗. จิตที่ทำหน้าที่ ผุสสนกิจ มี ๒ คือ กายวิญาณจิต ๒
๘. จิตที่ทำหน้าที่ สัมปฏิจฉนกิจ มี ๒ คือ สัมปฏิจฉนจิต ๒
๙. จิตที่ทำหน้าที่ สันตிரณกิจ มี ๓ คือ สันตிரณจิต ๓
๑๐. จิตที่ทำหน้าที่ ไวรจฺจุพฺพนกิจ มี ๑ คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑
๑๑. จิตที่ทำหน้าที่ ขวนกิจ มี ๕๕ หรือ ๘๗ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
๑๒. จิตที่ทำหน้าที่ ตทาลัมพณกิจ มี ๑๑ คือ สันตிரณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘

จำแนกจิต ๘๙ หรือ ๑๒๐ โดยกิจ ๑๔

๑. จิตที่ทำหน้าที่ ๕ อย่าง มี ๒ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ทำหน้าที่ ๕ อย่างได้แก่ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุตติกิจ สันตிரณกิจ ตทาลัมพณกิจ
๒. จิตที่ทำหน้าที่ ๔ อย่าง มี ๘ ดวง คือ มหาวิบากจิต ๘ ทำหน้าที่ ๔ อย่างได้แก่ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุตติกิจ ตทาลัมพณกิจ
๓. จิตที่ทำหน้าที่ ๓ อย่าง มี ๙ ดวง คือ มหัคคตวิบากจิต ๙ ทำหน้าที่ ๓ อย่างได้แก่ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุตติกิจ

๔. จิตที่ทำหน้าที่ ๒ อย่าง มี ๒ ดวง คือ

โสมนัสสันตริณจิต ๑ ทำหน้าที่ ๒ ได้แก่ สันตริณกิจ ตทาลัมพณกิจ
มโนทวาราวชชนจิต ๑ ทำหน้าที่ ๒ ได้แก่ โวฏฐัพพณกิจ อาวัชชนกิจ

๕. จิตที่ทำหน้าที่ ๑ อย่าง มี ๖๘ หรือ ๑๐๐ ดวง คือ

ปัญจทวาราวชชนจิต	๑	ทำหน้าที่	อาวัชชนกิจ
จุกขุวิญญานจิต	๒	ทำหน้าที่	ทัสสนกิจ
โสตวิญญานจิต	๒	ทำหน้าที่	สวนกิจ
ฆานวิญญานจิต	๒	ทำหน้าที่	ฆายนกิจ
ชีวนวิญญานจิต	๒	ทำหน้าที่	สายนกิจ
กายวิญญานจิต	๒	ทำหน้าที่	มุสสนกิจ
สัมปฏิจฉนจิต	๒	ทำหน้าที่	สัมปฏิจฉนกิจ
อกุศลจิต	๑๒	}	ชวนกิจ
หสิตุปปาทจิต	๑		
มหากุศลจิต	๘		
มหากิริยาจิต	๘		
มหัคคตกุศลจิต	๙		
มหัคคตกิริยาจิต	๙		
โลกุตตรจิต	๘ หรือ ๔๐		

จำแนกฐาน ๑๐ โดยจิต

๑. จิตที่ทำหน้าที่ในปฏิสนธิฐาน ภวังคฐาน จุตติฐาน มี ๑๙ คือ อุเบกขาสันตริณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๙
๒. จิตที่ทำหน้าที่ในอาวัชชนฐาน มี ๒ ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ (ทางปัญจทวาร) มโนทวาราวชชนจิต ๑ (ทางมโนทวาร)
๓. จิตที่ทำหน้าที่ในปัญจวิญญานฐาน มี ๑๐ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐

๔. จิตที่ทำหน้าที่ในสัมปฏิจจฐาน มี ๒ ดวง คือ สัมปฏิจจจิต ๒
๕. จิตที่ทำหน้าที่ในสันตிரณฐาน มี ๓ ดวง คือ สันตிரณจิต ๓
๖. จิตที่ทำหน้าที่ในโฏฐัพพฐาน มี ๑ ดวง คือ มโนทวารารวชนจิต ๑ ขณะ
เกิดปัญจทวาร
๗. จิตที่ทำหน้าที่ในชวนฐาน มี ๕๕ ดวง หรือ ๘๗ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒
หสิตุปปาตจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙
มหัคคตกิริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
๘. จิตที่ทำหน้าที่ในตทาลัมพณฐาน มี ๑๑ ดวง คือ สันตிரณจิต ๓ มหาวิบาก
จิต ๘

คาถาแสดงการจำแนกจิต โดยกิจและฐาน

อภุชสฺสจฺจิ ตถา เทว จ นวาทฺฐ เทว ยถากุณมํ
เอกทฺวิติจตฺตฺตฺตฺตฺต- กิจจจฺจานานิ นิตฺติเสทา

แสดงจำนวนจิต โดยกิจและโดยฐานตามลำดับ ดังนี้ คือ

จิตที่มีหน้าที่ ๑	และฐาน ๑	มีจำนวน ๖๘ ดวง
จิตที่มีหน้าที่ ๒	และฐาน ๒	มีจำนวน ๒ ดวง
จิตที่มีหน้าที่ ๓	และฐาน ๓	มีจำนวน ๙ ดวง
จิตที่มีหน้าที่ ๔	และฐาน ๔	มีจำนวน ๘ ดวง
จิตที่มีหน้าที่ ๕	และฐาน ๕	มีจำนวน ๒ ดวง

อธิบาย

จิตที่มีหน้าที่ ๑ และฐาน ๑ มีจำนวน ๖๘ ดวง คือ

ปัญจทวารารวชนจิต	๑	มี	อวชชนกิจ และ อวชชนฐาน
สัมปฏิจจจิต	๒	มี	สัมปฏิจจกิจ และ สัมปฏิจจฐาน
จักขุวิญญานจิต	๒	มี	ทสสนกิจ และ ปัญจวิญญานฐาน
โสตวิญญานจิต	๒	มี	สวณกิจ และ ปัญจวิญญานฐาน

ฆานวิญญานจิต	๒	มี	ฆายนกิจ	และ	ปัญจวิญญานฐาน
ชีวหาวิญญานจิต	๒	มี	สายนกิจ	และ	ปัญจวิญญานฐาน
กายวิญญานจิต	๒	มี	มุสสนกิจ	และ	ปัญจวิญญานฐาน
ชวนจิต	๕๕	มี	ชวนกิจ	และ	ชวนฐาน

จิตที่มีหน้าที่ ๒ และฐาน ๒ มีจำนวน ๒ ดวง คือ

โสมนัสสันตริณจิต ๑ มี สันตริณกิจ ตทาลัมพณกิจ และ สันตริณฐาน ตทาลัมพณฐาน

มโนทวารารัชนจิต ๑ มี อารัชนกิจ โวภูตัพพนกิจ และ อารัชนฐาน โวภูตัพพนฐาน

จิตที่มีหน้าที่ ๓ และฐาน ๓ มีจำนวน ๔ ดวง คือ มหัคคตวิปากจิต ๔ มี ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ และ ปฏิสนธิฐาน ภาวังคฐาน จุตติฐาน

จิตที่มีหน้าที่ ๔ และฐาน ๔ มีจำนวน ๘ ดวง คือ มหาวิปากจิต ๘ มี ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ ตทาลัมพณกิจ และปฏิสนธิฐาน ภาวังคฐาน จุตติฐาน ตทาลัมพณฐาน

จิตที่มีหน้าที่ ๕ และฐาน ๕ มีจำนวน ๒ ดวง คือ อุเบกขาสันตริณจิต ๒ มี ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ สันตริณกิจ ตทาลัมพณกิจ และ ปฏิสนธิฐาน ภาวังคฐาน จุตติฐาน สันตริณฐาน ตทาลัมพณฐาน

จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยกิจ ๑๔

๑. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๑ อย่าง มีจำนวน ๑๗ ดวง คือ

อกุศลเจตสิก ๑๔ วิรตีเจตสิก ๓ มีหน้าที่ ๑ คือ ชวนกิจ

อธิบายว่า อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวงนี้ ประกอบเฉพาะในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้น และ อกุศลจิต ๑๒ นั้น ก็ทำหน้าที่ชวนกิจอย่างเดียว ฉะนั้น อกุศลเจตสิก ๑๔ จึงทำหน้าที่ ชวนกิจ อย่างเดียวเหมือนกัน

วิรตีเจตสิก ๓ ประกอบกับมหากุศลจิต ๘ และโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ มหากุศลจิตและโลกุตตรจิต ทั้ง ๒ จำพวกนี้ ทำหน้าที่ ชวนกิจ อย่างเดียว ฉะนั้น วิรตีเจตสิก จึงทำหน้าที่ ชวนกิจ เช่นเดียวกัน

๒. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๔ อย่าง มี ๒ ดวง คือ

อัปปมัญญาเจตสิก ๒ มีหน้าที่ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ ขวนกิจ

อธิบายว่า อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ เมื่อขณะประกอบกับรูปาวจรวิบากจิต ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ เมื่อขณะประกอบกับมहाกุศลจิต มหาภิรียาจิต รูปาวจรกุศลจิต รูปาวจรภิรียาจิต ทำหน้าที่ ขวนกิจ

๓. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๕ อย่าง มี ๒๑ ดวง คือ

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ปัญญาเจตสิก ๑ ฉันทเจตสิก ๑ มีหน้าที่ ๕ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ ขวนกิจ ตทาลัมพณกิจ

อธิบายว่า โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ปัญญาเจตสิก ๑ ฉันทเจตสิก ๑ รวม ๒๑ ดวงเหล่านี้ ไม่ได้ประกอบกับอเหตุกจิต ๑๘ ฉะนั้น จึงเว้นกิจ ๔ อย่าง มี อาวัชชนกิจ เป็นต้น จนถึงไวภูฐัพพณกิจ ซึ่งเป็นหน้าที่ของอเหตุกจิตโดยเฉพาะออกเสีย คงทำหน้าที่ เพียง ๕ อย่าง ดังกล่าวแล้วนั้น

๔. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๖ อย่าง มี ๑ ดวง คือ

ปีติเจตสิก มีหน้าที่ ๖ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ สันติธรรมกิจ ขวนกิจ ตทาลัมพณกิจ

อธิบายว่า ปีติเจตสิกนี้ เมื่อประกอบกับโสมนัสสสหคตจิต ที่เป็นอกุศล กุศล ภิรียาและผลจิต เหล่านี้ทำหน้าที่ ขวนกิจ

เมื่อประกอบกับโสมนัสสันติธรรมจิต ทำหน้าที่สันติธรรมกิจ ตทาลัมพณกิจ

เมื่อประกอบกับโสมนัสสสหคตจิต ที่เป็นรูปาวจรวิบาก ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ

เมื่อประกอบกับโสมนัสสสหคตจิต ที่เป็นมหาวิบาก ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ ตทาลัมพณกิจ

๕. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๗ อย่าง มีจำนวน ๑ ดวง คือ

วิริยเจตสิก มีหน้าที่ ๗ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ อาวัชชนกิจ ไวภูฐัพพณกิจ ขวนกิจ ตทาลัมพณกิจ

อธิบายว่า วิริยเจตสิกนี้ เมื่อประกอบกับอกุศลจิต กุศลจิต กิริยาจิต และผลจิต เหล่านี้ทำหน้าที่ ขวนกิจ

เมื่อประกอบกับมโนทวารารักษจิต ทำหน้าที่ อารักษขนกิจ โวฏฐัพพนกิจ

เมื่อขณะประกอบกับมหัคคตวิปากจิต ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ

เมื่อขณะประกอบกับมหาวิปากจิต ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ
ตทาลัมพนกิจ

๖. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๙ อย่าง มี ๓ ดวง คือ

วิตก วิจารณ์ อธิโมกข์ หน้าที่ ๙ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ

อารักษขนกิจ สัมปฏิจฉนกิจ สันตึรณกิจ โวฏฐัพพนกิจ ขวนกิจ ตทาลัมพนกิจ

อธิบายว่า วิตก วิจารณ์ อธิโมกข์ เจตสิก ๓ ดวงนี้

เมื่อขณะประกอบกับอกุศลจิต กุศลจิต กิริยาจิต และผลจิต เหล่านี้ทำหน้าที่ ขวนกิจ

เมื่อขณะประกอบกับมโนทวารารักษจิต ทำหน้าที่ อารักษขนกิจ และโวฏฐัพพนกิจ

เมื่อขณะประกอบกับสัมปฏิจฉนจิต ทำหน้าที่ สัมปฏิจฉนกิจ

เมื่อขณะประกอบกับสันตึรณจิต ทำหน้าที่ สันตึรณกิจ ตทาลัมพนกิจ

เมื่อขณะประกอบกับมหัคคตวิปากจิต ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ

เมื่อขณะประกอบกับมหาวิปากจิต ทำหน้าที่ ปฏิสนธิ ภาวังกิจ จุตติกิจ ตทาลัมพนกิจ

๗. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๑๔ อย่าง มีจำนวน ๗ ดวง คือ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ หน้าที่ ๑๔ อย่างคือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ
อารักษขนกิจ ทัสสนกิจ สวนกิจ ฆายนกิจ สายนกิจ ผุสสนกิจ สัมปฏิจฉนกิจ สันตึรณกิจ
โวฏฐัพพนกิจ ขวนกิจ ตทาลัมพนกิจ

อธิบายว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงนี้ ประกอบกับจิตได้ทั้งหมด ฉะนั้น
จึงทำหน้าที่ ๑๔ อย่างทั้งหมดได้

หมายเหตุ... เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๒-๓-๘-๑๐-๑๑-๑๒-๑๓ ไม่มี เพราะเจตสิกที่
ประกอบกับจิตที่ทำหน้าที่ ๒-๓-๘-๑๐-๑๑-๑๒-๑๓ โดยเฉพาะนั้นไม่มี

คาถาแสดงฐานโดยพิสดาร ๒๕

สนธิ เอก์ ฉ ภาวงศ์ ทวารุชชนํ ปญจาทเยกํ
เทว โว โซ ฉ ตทาเทวติ จุติติ ปญจวิสติ ฯ

(มาในสังเขปวัฒนธรรมานุกา)

ฐานโดยพิสดาร มี ๒๕ คือ

ปฏิสนธิฐาน มี ๑ ภาวฐาน มี ๖ อาวัชชนฐาน มี ๒ ปัญจวิญญฐาน มี ๑
สัมปฏิจจนฐาน มี ๑ สันติริณฐาน มี ๑ โวภูฏัพพนฐาน มี ๒ ขวนฐาน มี ๖ ตทาลัมพนฐาน
มี ๒ จุติฐาน มี ๓ รวมเป็นฐาน ๒๕

คาถาแสดงการจำแนกฐาน ๒๕ โดยวิธี

๑. สนธิฐานัน จุ ภาบุตรํ
ตจุ ชจุบุตรํ ภาสส	ปอา ตอา ซอา โวอา
ฉ ฐานํ ปรีทีปเย ฯ
๒. ภาวิ ภาชนตรํ เยว
วิจาเนกํ วิตินตรํ	ทุ อาฐานํ อาสนตรํ
สํ ฐานกํ สโวนตรํ ฯ
๓. ตี ฐานกํ ทุโวฐานํ
โวต โวภ โวจุบุตรํ	ตีช ตีภาบุตรํ ตถา
อาต อาภ อาจุบุตรํ ฯ
๔. ขฐานํ ฉ ขภ ขจุ-
ตป ขป ภาบุตรํ	นตรํ เภยย์ ทุ ตฐานํ
จุติฐานํ ติธามตํ ฯ

(มาในสังเขปวัฒนธรรมานุกา)

๑. นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบฐาน ๒๕ โดยเฉพาะ ๆ ซึ่งจำแนกโดยวิธี ดังนี้คือ
ปฏิสนธิฐาน มี ๑ ฐาน คือ ระหว่างจุติจิต กับ ภาวจิต ในมรรณาสันนวิถิ

ภาวฐาน มี ๖ ฐาน คือ

๑. ระหว่างปฏิสนธิ กับ อาวัชชนะ ที่เกิดต่อจากมรรณาสันนวิถิ จนถึง ภาวนิกันติ-
โลกชนวิถิ

๒. ระหว่างตทาลัมพะ กับ อาวัชชนะ ในระหว่างตทาลัมพวารวิธีกัฏฐิณิกะโท
ที่เกิดติดต่อกัน
๓. ระหว่างชนะ กับ อาวัชชนะ ในระหว่างชนวารวิธีกัฏฐิณิกะโท
ติดต่อกัน
๔. ระหว่างโฏฐัพพะ กับ อาวัชชนะ ในระหว่างปัญจทวารวิธีกัฏฐิณิกะโท
กัฏฐิณิกะโทอื่น ๆ ที่เกิดติดต่อกัน
๕. ระหว่างตทาลัมพะ กับ จุติ ในมรณาสันนิวิธีกัฏฐิณิกะโท
กัฏฐิณิกะโทอื่น ๆ ที่เกิดติดต่อกัน
๖. ระหว่างชนะกับจุติ ในมรณาสันนิวิธีกัฏฐิณิกะโท
กัฏฐิณิกะโทอื่น ๆ ที่เกิดติดต่อกัน

๒. อาวัชชนฐาน มี ๒ ฐาน คือ

๑. ระหว่างภวังค์ กับ ปัญจวิญญาณ ในปัญจทวารวิธีกัฏฐิณิกะโท
๒. ระหว่างภวังค์ กับ ชนะ ในมรณาสันนิวิธีกัฏฐิณิกะโท

ปัญจวิญญาณฐาน มี ๑ ฐาน คือ

ระหว่างปัญจทวารอาวัชชนะ กับ สัมปฏิจฉณะ ในปัญจทวารวิธีกัฏฐิณิกะโท

สัมปฏิจฉนฐาน มี ๑ ฐาน คือ

ระหว่างปัญจวิญญาณ กับ สันติระณะ ในปัญจทวารวิธีกัฏฐิณิกะโท

๓. สันติระณฐาน มี ๑ ฐาน คือ

ระหว่างสัมปฏิจฉณะ กับ โฏฐัพพะ ในปัญจทวารวิธีกัฏฐิณิกะโท

โฏฐัพพฐาน มี ๒ ฐาน คือ

๑. ระหว่างสันติระณะ กับ ชนะ ในปัญจทวารวิธีกัฏฐิณิกะโท
กัฏฐิณิกะโทอื่น ๆ ที่เกิดติดต่อกัน
๒. ระหว่างสันติระณะ กับ ภวังค์ ในปัญจทวารวิธีกัฏฐิณิกะโท
กัฏฐิณิกะโทอื่น ๆ ที่เกิดติดต่อกัน

ชวนฐาน มี ๖ ฐาน คือ

๑. ระหว่างโวกุฐัพพะ กับ ตทาลัมพะ ในปัญจทวารวิถี ที่เป็นตทาลัมพณวาระ
๒. ระหว่างโวกุฐัพพะ กับ ภาวัก ในปัญจทวารวิถี ที่เป็นชวนวาระ
๓. ระหว่างโวกุฐัพพะ กับ จุติ ในปัญจทวาร มรณาสันนวิถี ที่เป็นชวนวาระ
๔. ระหว่างมโนทวาราวชชนะ กับ ตทาลัมพะ ในกามชวนมโนทวารวิถี ที่เป็นตทาลัมพณวาระ
๕. ระหว่างมโนทวาราวชชนะ กับ ภาวัก ในกามชวนมโนทวารวิถี ที่เป็นชวนวาระ
๖. ระหว่างมโนทวาราวชชนะ กับ จุติ ในมโนทวารมรณาสันนวิถี ที่เป็นชวนวาระ

๔. ตทาลัมพณฐาน มี ๒ ฐาน คือ

๑. ระหว่างชวนะกับภาวัก ในปัญจทวารวิถีและมโนทวารวิถี ที่เป็นตทาลัมพณวาระ
๒. ระหว่างชวนะ กับ จุติ ในมรณาสันนวิถี ที่เป็นตทาลัมพณวาระ

จุติฐาน มี ๓ ฐาน คือ

๑. ระหว่างตทาลัมพะ กับ ปฏิสนธิ ในมรณาสันนวิถี ที่เป็นตทาลัมพณวาระ
๒. ระหว่างชวนะ กับ ปฏิสนธิ ในมรณาสันนวิถี ที่เป็นชวนวาระ
๓. ระหว่างภาวัก กับ ปฏิสนธิ ในมรณาสันนวิถี

หมายเหตุ.. สำหรับวิถีที่แสดงไว้ในฐานพิสดารเหล่านี้ นักศึกษาจะเข้าใจดีในโอกาสต่อไป ที่เรียนชั้นมัธยมอาภิธรรมิกะตรี

คำชี้แจงบาลีแสดงชื่อฐาน ที่ตั้งของฐาน และจำนวนฐานตามคานานี้ :-

สนธิฐาน	=	ปฏิสนธิฐาน	ภสฐาน	=	ภาวักฐาน
อาฐาน	=	อาวัชชนฐาน	วิฐาน	=	ปัญจวิญญานฐาน
สฐาน	=	สัมปฏิจฉนฐาน	ตีฐาน	=	สันติริณฐาน
โวฐาน	=	โวกุฐัพพะฐาน	ชฐาน	=	ชวนฐาน
ตฐาน	=	ตทาลัมพณฐาน	จุติฐาน	=	จุติฐาน
เอก = ๑	ทุ = ๒	ติธา = ๓	ฉ = ๖	ปริทีปเย = ย่อมแสดง	
เลขย	=	ย่อมรู้	มต	=	พึงทราบ

ตถา	=	เป็นนิบาตบอกความไพบาของวาจา
จุ ภาณตรี จุภ + อนุตร	=	ระหว่างจุติ กับ ภาวังค์
ปอา	=	ระหว่างปฏิสนธิ กับ อาวัชชนะ
ตอา	=	ระหว่างตทาลัมพะณะ กับ อาวัชชนะ
ชอา	=	ระหว่างชชนะ กับ อาวัชชนะ
โวอา	=	ระหว่างโฏฐัพพะณะ กับ อาวัชชนะ
ตจุ	=	ระหว่างตทาลัมพะณะ กับ จุติ
ชจุณตรี ชจุ + อนุตร	=	ระหว่างชชนะ กับ จุติ
ภาวิ	=	ระหว่างภาวังค์ กับ ปัญจวิญญาณ
ภษณตรี ภษ + อนุตร	=	ระหว่างภาวังค์ กับ ชชนะ
อาสนตรี อาส + อนุตร	=	ระหว่างอาวัชชนะ กับ สัมปฏิจฉณะ
วิตินตรี วิติ + อนุตร	=	ระหว่างปัญจวิญญาณ กับ สันตึรณะ
สโวณตรี สโว + อนุตร	=	ระหว่างสัมปฏิจฉณะ กับ โฏฐัพพะณะ
ตึช	=	ระหว่างสันตึรณะ กับ ชชนะ
ตึภณตรี ตึภ + อนุตร	=	ระหว่างสันตึรณะ กับ ภาวังค์
โวต	=	ระหว่างโฏฐัพพะณะ กับ ตทาลัมพะณะ
โวภ	=	ระหว่างโฏฐัพพะณะ กับ ภาวังค์
โวจุณตรี โวจุ + อนุตร	=	ระหว่างโฏฐัพพะณะ กับ จุติ
อาต	=	ระหว่างอาวัชชนะ กับ ตทาลัมพะณะ
อาภ	=	ระหว่างอาวัชชนะ กับ ภาวังค์
อาจุณตรี อาจุ + อนุตร	=	ระหว่างอาวัชชนะ กับ จุติ
ชภ	=	ระหว่างชชนะ กับ ภาวังค์
ชจุณตรี ชจุ + อนุตร	=	ระหว่างชชนะ กับ จุติ
ตป	=	ระหว่างตทาลัมพะณะ กับ ปฏิสนธิ
ชป	=	ระหว่างชชนะ กับ ปฏิสนธิ
ภปนตรี ภป + อนุตร	=	ระหว่างภาวังค์ กับ ปฏิสนธิ

ทวารสังคหะ

การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งทวาร ชื่อว่า ทวารสังคหะ

ทวาร มี ๖ คือ

๑. จักขุทวาร	องค์ธรรมได้แก่	จักขุปสาท
๒. โสตทวาร	องค์ธรรมได้แก่	โสตปสาท
๓. ฆานทวาร	องค์ธรรมได้แก่	ฆานปสาท
๔. ชิวหาทวาร	องค์ธรรมได้แก่	ชิวหาปสาท
๕. กายทวาร	องค์ธรรมได้แก่	กายปสาท
๖. มโนทวาร	องค์ธรรมได้แก่	ภวังคจิต ๑๙

คำว่า “ทวาร” แปลว่า ประตู สำหรับเป็นที่เข้าออกของคนทั้งหลาย จักขุปสาท เป็นต้น ชื่อว่า ทวาร เพราะเป็นเสมือนหนึ่งประตูที่เป็นที่เข้าออกของวิจิตรทั้งหลาย ธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย ถ้าไม่มีปสาทรูปทั้ง ๕ และภวังคจิตแล้ว วิจิตรก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อวิจิตรเกิดขึ้นไม่ได้แล้ว ก็เป็นอันว่า การทำ การพูด การคิด ที่ดีก็ตาม ไม่ดีก็ตาม ก็มีไม่ได้ เช่นเดียวกัน

จำแนกจิตโดยทวาร ๖

๑. จักขุทวาริกจิต จิตที่เกิดในจักขุทวารได้ มี ๔๖ ดวงคือ กามจิต ๔๖ (เว้นโสตวิญญานจิต ๒ ฆานวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒)

๒. โสตทวาริกจิต จิตที่เกิดในโสตทวารได้มี ๔๖ ดวงคือ กามจิต ๔๖ (เว้นจักขุวิญญานจิต ๒ ฆานวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒)

๓. ฆานทวาริกจิต จิตที่เกิดในฆานทวารได้มี ๔๖ ดวงคือกามจิต ๔๖ (เว้นจักขุวิญญานจิต ๒ โสตวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒)

๔. ชิวหาทวาริกจิต จิตที่เกิดในชิวหาทวารได้มี ๔๖ ดวงคือ กามจิต ๔๖ (เว้นจักขุวิญญานจิต ๒ โสตวิญญานจิต ๒ ฆานวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒)

๕. กายทวาริกจิต จิตที่เกิดในกายทวารได้ มี ๔๖ ดวง คือ กามจิต ๔๖ (เว้นจักขุวิญญาณจิต ๒ โสทวิญาณจิต ๒ ฆานวิญาณจิต ๒ ชิวหาวิญาณจิต ๒)

๖. มโนทวาริกจิต จิตที่เกิดในมโนทวารได้ มี ๖๗ ดวง หรือ ๙๙ ดวง คือ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

๗. ทวารวิมุตตจิต จิตที่เกิดพ้นจากทวารทั้ง ๖ ได้ มี ๑๙ ดวง คือ อุเบกขาสันติธรรมจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ มหัคคตวิบากจิต ๙

จิต ๑๙ ดวงนี้ ในขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภาวังก์ จุตติ เป็นทวารวิมุตต์ หมายความว่า ขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิและจิตนั้น ตัวเองก็ยังไม่ได้เป็นมโนทวาร เพราะไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้น และในขณะที่ทำหน้าที่ภาวังก์นั้น ตัวเองก็เป็นมโนทวารอยู่แล้ว

จำแนกทวาริกจิตโดยแนนอนและไม่แนนอนในทวารนั้น ๆ

๑. จิตที่เกิดในจักขุทวารโดยแนนอน มี ๒ ดวงคือ จักขุวิญญาณจิต ๒
๒. จิตที่เกิดในจักขุทวารไม่แนนอน มี ๔๔ ดวง คือ จิตที่เหลือ ๔๔ ได้แก่ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญาณจิต ๑๐)
๓. จิตที่เกิดในโสททวารโดยแนนอน มี ๒ ดวงคือโสทวิญาณจิต ๒
๔. จิตที่เกิดในโสททวารไม่แนนอน มี ๔๔ ดวง คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญาณจิต ๑๐)
๕. จิตที่เกิดในฆานทวารโดยแนนอนมี ๒ ดวงคือฆานวิญาณจิต ๒
๖. จิตที่เกิดในฆานทวารไม่แนนอน มี ๔๔ คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญาณจิต ๑๐)
๗. จิตที่เกิดในชิวหาทวารโดยแนนอน มี ๒ ดวง คือ ชิวหาวิญาณจิต ๒
๘. จิตที่เกิดในชิวหาทวารไม่แนนอน มี ๔๔ คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญาณจิต ๑๐)

๙. จิตที่เกิดในกายทวารโดยแน่นอน มี ๒ ดวง คือ กายวิญญูณจิต ๒
๑๐. จิตที่เกิดในกายทวารไม่แน่นอน มี ๔๔ คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐)
๑๑. จิตที่เกิดในมโนทวารโดยแน่นอน มี ๒๖ ดวง หรือ ๕๘ ดวง คือ อปัณนาชวนะ ๒๖ หรือ ๕๘
๑๒. จิตที่เกิดในมโนทวารไม่แน่นอน มี ๔๑ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนะ ๒๙ ตทาลัมพณจิต ๑๑

คาถาแสดงการจำแนกจิต ๕ ประเภท

๑. เอกทวาริกจิตตานิ	ปญจทวาริกานิ จ
ฉทวาริกวิมุตตานิ	วิมุตตานิ จ สัพพธา
๒. ฉตฺตีสฺสตี ตถา ตีณิ	เอกตฺตีสฺส ยถากุณมํ ฯ
ทสธา นวธา เจติ	ปญจธา ปริทีปเย ฯ

จิตที่เกิดในทวารเดียว จิตที่เกิดในทวาร ๕ จิตที่เกิดในทวาร ๖ จิตที่บางทีก็เกิดในทวาร ๖ บางทีก็เกิดพ้นจากทวาร ๖ และจิตที่เกิดพ้นจากทวาร ๖ เสมอ มีจำนวนตามลำดับดังนี้ คือ ๓๖-๓-๓๑-๑๐-๙

แสดงเอกทวาริกจิต ปัญจทวาริกจิต

ฉทวาริกจิต ทวารวิมุตตจิต โดยแน่นอน และไม่แน่นอน

๑. เอกทวาริกจิต เอกันตะ จิตที่เกิดทางทวารเดียวโดยแน่นอน มี ๓๖ หรือ ๖๘ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐ อปัณนาชวนะ ๒๖ หรือ ๕๘
๒. เอกทวาริกจิต อเนกัณตะ จิตที่เกิดทางทวารเดียว โดยไม่แน่นอน มี ๔๔ ดวง คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญญูณจิต ๑๐)
๓. ปัญจทวาริกจิต เอกันตะ จิตที่เกิดในทวาร ๕ โดยแน่นอน มี ๓ ดวง คือ มโนธาตุ ๓

๔. ปัญจทวาริกจิต อนกัณตะ จิตที่เกิดในทวาร ๕ โดยไม่แน่นอน มี ๔๑ ดวง คือ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)

๕. ฉทวาริกจิต เอกัณตะ จิตที่เกิดในทวาร ๖ โดยแน่นอน มี ๓๑ ดวง คือ โสมนัสสันตிரณจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนะ ๒๙

๖. ฉทวาริกจิต อนกัณตะ จิตที่เกิดในทวาร ๖ โดยไม่แน่นอน มี ๑๐ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘

๗. ทวาริกจิต เอกัณตะ จิตที่เกิดในทวารโดยแน่นอน มี ๗๐ หรือ ๑๐๒ ดวง คือ กามจิต ๔๔ (เว้นอุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘) มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

๘. ทวาริกจิต อนกัณตะ จิตที่เกิดในทวารโดยไม่แน่นอน มี ๑๐ คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘

๙. ทวารวิมุตตจิต เอกัณตะ จิตที่เกิดพ้นทวารโดยแน่นอน มี ๙ ดวง คือ มหัคคตวิบากจิต ๙

๑๐. ทวารวิมุตตจิต อนกัณตะ จิตที่เกิดพ้นทวารโดยไม่แน่นอน มี ๑๐ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘

จำแนกเจตสิกโดยทวาร

๑. เอกทวาริกเจตสิก เอกัณตะ เจตสิกที่เกิดในทวารเดียวโดยแน่นอน มี ๒ ดวง คือ อปัมัญญาเจตสิก ๒ เกิดได้ทางทวารเดียว คือ มโนทวาร เพราะอปัมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ เกิดขึ้นรับสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์อย่างเดียว วิธีจิตที่จะรับบัญญัติอารมณ์ได้นั้น ต้องเป็นวิธีจิตที่เกิดทางมโนทวารอย่างเดียว ฉะนั้น อปัมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ จึงเกิดได้ในมโนทวารอย่างเดียว (ที่กล่าวเช่นนี้มุ่งหมายเอาอปัมัญญาที่ประกอบกับกุศล กิริยาเท่านั้น ถ้าอปัมัญญา ๒ ดวงนี้ ประกอบกับรูปาวจรวิบากจิต ๔ แล้ว ก็เป็นทวารวิมุตตเจตสิก)

๒. เอกทวาริกเจตสิก อนกัณตะ เจตสิกที่เกิดในทวารเดียวไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง คือ เจตสิก ๕๐ (เว้นอปัมัญญา ๒)

๓. ปัญจทวาริกเจตสิก เอกันตะ เจตสิกที่เกิดในทวาร ๕ โดยแน่นอน ไม่มี เพราะเจตสิกที่ประกอบเฉพาะในมโนธาตุ ๓ นั้น ไม่มี

๔. ปัญจทวาริกเจตสิก อเนกกันตะ เจตสิกที่เกิดในทวาร ๕ ไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง คือ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปมัณฺญา ๒)

๕. ฉทวาริกเจตสิก เอกันตะ เจตสิกที่เกิดในทวาร ๖ โดยแน่นอน คือ เกิดขึ้น พ้นในทวาร ๖ อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ มี ๑๗ ดวง คือ อกุศลเจตสิก ๑๔ วิรตีเจตสิก ๓ เพราะอกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบกับอกุศลจิต ๑๒ ซึ่งเกิดในทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง เสมอ และ วิรตีเจตสิก ๓ ก็ประกอบกับมหากุศลจิต โลกุตตรจิต ซึ่งต้องเกิดในทวารใด ทวารหนึ่งเสมอ เช่นเดียวกัน ฉะนั้น เจตสิก ๑๗ ดวงเหล่านี้ จึงเกิดในทวาร ๖ โดยแน่นอน

๖. ฉทวาริกเจตสิก อเนกกันตะ เจตสิกที่เกิดในทวาร ๖ ไม่แน่นอน มี ๓๓ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๐ (เว้นวิรตี ๓ อัปมัณฺญา ๒) เพราะเจตสิก ๓๓ ดวงเหล่านี้ ประกอบกับจิตที่เกิดในทวาร ๖ ก็ได้ ประกอบกับจิตที่พ้นจากทวาร ๖ ก็ได้ ฉะนั้น เจตสิก ๓๓ ดวงเหล่านี้ จึงเป็นฉทวาริกเจตสิกไม่แน่นอน

๗. ทวาริกเจตสิก เอกันตะ เจตสิกที่เกิดในทวารโดยแน่นอน มี ๑๗ ดวง คือ อกุศลเจตสิก ๑๔ วิรตีเจตสิก ๓ เพราะเจตสิก ๑๗ ดวงเหล่านี้ ประกอบกับจิตที่เกิดใน ทวารเสมอ

๘. ทวาริกเจตสิก อเนกกันตะ เจตสิกที่เกิดในทวารโดยไม่แน่นอน มี ๓๕ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓) เพราะเจตสิก ๓๕ ดวงนี้ ประกอบกับจิตที่เกิดในทวารก็ได้ ประกอบกับจิตที่เกิดพ้นทวารก็ได้ ฉะนั้น เจตสิก ๓๕ ดวง เหล่านี้ จึงเกิดในทวารไม่แน่นอน

๙. ทวารวิมุตตเจตสิก เอกันตะ เจตสิกที่เกิดพ้นจากทวารโดยแน่นอน ไม่มี เพราะเจตสิกที่ประกอบกับมหัคคตวิบากจิตโดยเฉพาะไม่มี

๑๐. ทวารวิมุตตเจตสิก อเนกกันตะ เจตสิกที่เกิดพ้นจากทวารโดยไม่แน่นอนมี ๓๕ ดวง ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่เป็นทวาริกเจตสิกอนกกันตะนั่นเอง คือ ขณะที่ประกอบกับ มหัคคตวิบากจิต ๙ ก็พ้นจากทวาร ขณะที่ประกอบกับจิตดวงอื่น ๆ ก็เกิดในทวาร ฉะนั้น เจตสิก ๓๕ ดวงนี้ จึงเป็นทวารวิมุตตเจตสิก โดยไม่แน่นอน

อาร์มมณสังคหะ

การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งอาร์มมณ ชื่อว่า อาร์มมณสังคหะ

อาร์มมณมี ๖ คือ

๑. รูปารมณ	องค์ธรรมได้แก่	วัณณรูป คือ สีต่าง ๆ
๒. สัททารมณ	องค์ธรรมได้แก่	สัททรูป คือ เสียงต่าง ๆ
๓. คันธารมณ	องค์ธรรมได้แก่	คันธรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ
๔. รสอารมณ	องค์ธรรมได้แก่	รสรูป คือ รสต่าง ๆ
๕. โผฏฐัพพารมณ	องค์ธรรมได้แก่	ปฐวีรูป เตโชรูป วาโยรูป คือ
สัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ดึง
๖. ธรรมารมณ	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก ปสาทรูป ๕
สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ

อธิบาย

อาร์มมณ หมายความว่า เป็นที่ยินดี เหมือนหนึ่งสวนดอกไม้เป็นที่ยินดีแก่คนทั้งหลาย ฉะนั้น อาร์มมณทั้ง ๖ มี รูปารมณ เป็นต้น ก็ย่อมเป็นที่ยินดีแก่จิตและเจตสิก ฉะนั้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อา อภิมุขิ รมนติ เอตถาติ อาร์มมณ” (อา. ปุพฺพ รฺมฺ ธาตุ. ยฺ. ปัจจัย)

จิตเจตสิกทั้งหลาย ย่อมมายินดีพร้อมหน้ากัน ในธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า อาร์มมณ ได้แก่ อาร์มมณ ๖

อาร์มมณนี้ เรียกว่า อาลัมพะณะ ก็ได้ หมายความว่า เป็นที่ยึดหน่วงของจิตและเจตสิกทั้งหลาย เหมือนหนึ่งคนชรา หรือ คนทุพพลภาพ ย่อมต้องอาศัยไม้เท้า หรือ เชือก เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ทรงตัวลุกขึ้นและเดินไปได้ ฉะนั้น จิต เจตสิก ทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ต้องมีอาร์มมณเป็นเครื่องอาศัยยึด เพื่อเกิดขึ้นติดต่อกัน ฉะนั้น ดังแสดงวจนัตถะว่า

“จิตตเจตสิกเกหิ อาลมพยิตฺติ อาลมพณ” ธรรมชาติอันจิตและเจตสิกทั้งหลาย ยึดหน่วงไว้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อาลัมพะณะ ได้แก่ อาร์มมณ ๖

อารมณ ๖ เหล่านี้ แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. สามัญญอารมณ อารมณชนิดสามัญธรรมดาทั่ว ๆ ไป ไม่มีอะไรเป็นพิเศษ

๒. อธิปัตติอารมณ อารมณพิเศษที่มีอำนาจครอบงำจิตและเจตสิก และห่วงเหนี่ยวจิตเจตสิกทั้งหลายนั้นให้เข้ามาหาตน เหมือนหนึ่งพระเจ้ากุสราขที่ติดตามนางประภาวดีไปเป็นหนทางถึง ๑๐๐ โยชน์ เพราะอำนาจแห่งความสวยงาม คือ รูปารมณของนางประภาวดีนั้น สามารถเหนี่ยวรั้งจิตใจของพระเจ้ากุสราขให้ติดตามไปจนถึงได้ หรือ เหมือนหนึ่งรูปภาพที่เขาติดโฆษณาไว้ที่โรงมหรสพ รูปภาพนั้น มีความสวยงามเป็นพิเศษ และเรื่องที่จะแสดงนั้นก็น่าสนใจ เป็นพิเศษ ฉะนั้น คนทั้งหลายที่เดินผ่านไปมาที่โรงมหรสพนั้น จะเดินผ่านเลยไปเสียไม่ได้ ต้องแวะหยุดดูรูปภาพโฆษณานั้น แล้วก็เข้าไปชมการแสดงข้อนี้ ฉะนั้น อารมณที่เป็นอธิปัตติ ก็ฉนั้นเหมือนกัน คือ สามารถเหนี่ยวรั้งจิตและเจตสิกให้น้อมไปสู่ตน ดังมีวจนัตถะว่า “จิตตเจตสิเก อาลมหพตติ = อาลมหพน” ธรรมชาติไดย่อมห่วงเหนี่ยวจิตและเจตสิกทั้งหลาย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อาลัมพะณะ ได้แก่ อารมณ ๖ ที่เป็นอธิปัตติ

จำแนกทวาริกจิตและทวารวิมุตตจิต โดยอารมณ ๖

๑. จักขุทวาริกจิต ๔๖ มีรูปารมณที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๒. โสตทวาริกจิต ๔๖ มีสัททารมณที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๓. ฆานทวาริกจิต ๔๖ มีคันธารมณที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๔. ชิวหาทวาริกจิต ๔๖ มีรสารมณที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๕. กายทวาริกจิต ๔๖ มีโผฏฐัพพารมณที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๖. มโนทวาริกจิต ๖๗ หรือ ๘๘ มีอารมณ ๖ ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และกาลวิมุตต์ ตามสมควรแก่อารมณ
๗. ทวารวิมุตตจิต ที่เกิดขึ้นทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตี ทั้ง ๑๙ ดวงนั้น มีอารมณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอารมณทั้ง ๖ ที่เรียกว่า กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต ซึ่งเป็นปัจจุบัน อดีต และบัญญัติ ที่ ฉทวาริกมรณาสันนชวณะ รับเอามาจากภพก่อน เมื่อใกล้จะตายเป็นส่วนมาก

อธิบาย

อารมณ์ ๖ ที่กล่าวมาแล้วนั้น แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือ

๑. **เตกาลิกอารมณ์** เป็นอารมณ์ที่เกี่ยวข้องด้วยกาลทั้ง ๓ คือ ปัจจุบัน อดีต อนาคต ได้แก่ จิต เจตสิก รูป
๒. **กาลวิมุตตอารมณ์** เป็นอารมณ์ที่ไม่เกี่ยวข้องด้วยกาลทั้ง ๓ ได้แก่ นิพพาน บัญญัติ

จิต เจตสิก รูป **ที่เป็นปัจจุบันอารมณ์** หมายถึง ขณะที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือ กำลังเห็น กำลังได้ยิน กำลังได้กลิ่น กำลังรู้รส กำลังถูกต้อง กำลังรู้ธรรมารมณ์ ที่เกิดขึ้นยังไม่ดับไป เหล่านี้เรียกว่า ปัจจุบันอารมณ์

จิต เจตสิก รูป **ที่เป็นอดีตอารมณ์นั้น** หมายถึง อารมณ์เหล่านี้ผ่านไปแล้ว คือ ได้เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว ได้กลิ่นแล้ว ได้รู้รสแล้ว ได้ถูกต้องแล้ว สำหรับทางใจนั้นคิดนึกใน อารมณ์ที่ผ่านไปแล้ว

จิต เจตสิก รูป **ที่เป็นอนาคตอารมณ์นั้น** หมายถึง อารมณ์ต่าง ๆ เหล่านั้น จะมา ปรากฏในทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือ จะเห็น จะได้ยิน จะได้กลิ่น จะได้รู้รส จะได้ ถูกต้อง สำหรับทางใจนั้น คิดนึกถึงอารมณ์ที่จะมาปรากฏเหล่านั้น

รวมทั้ง ๓ ประเภทนี้เรียกว่า **เตกาลิกอารมณ์**

นิพพาน และบัญญัติ ที่เป็นกาลวิมุตตอารมณ์นั้น เพราะธรรม ๒ อย่างนี้เป็น อสังขตธรรม ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ ฉะนั้น การเกิดขึ้นของธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ จึงไม่มี เมื่อไม่มีการเกิดแล้วก็กล่าวไม่ได้ว่า นิพพาน หรือบัญญัติเหล่านี้ เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต จึงเรียกว่า **กาลวิมุตตอารมณ์**

ที่แสดงว่า จักขุทวาริกจิต เป็นต้น จนถึง กายทวาริกจิต อย่างละ ๔๖ มี รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คัมภารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียวนั้น หมายความว่า จักขุทวาริกจิต จะรู้รูปารมณ์ได้ ก็ต้องเป็นรูปารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเท่านั้น โสททวาริกจิต เป็นต้น จนถึง กายทวาริกจิต จะรู้สัทธารมณ์ เป็นต้น จนถึงโผฏฐัพพารมณ์ได้ ก็ต้องเป็นอารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ก็เพราะว่า จักขุทวาริกจิต เป็นต้น จะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยอารมณ์เป็นใหญ่ ถ้าไม่มีอารมณ์มาปรากฏเฉพาะหน้าแล้ว จิตเหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้

สำหรับ มโนทวาริกจิต ๖๗ หรือ ๘๘ ที่มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และกาลวิมุตต์ ตามสมควรแก่อารมณ์นั้น หมายความว่า ถ้าอารมณ์นั้น เป็นจิต เจตสิก รูป กำลังปรากฏเฉพาะหน้าก็ดี ผ่านไปแล้วก็ดี จะปรากฏข้างหน้าก็ดี มโนทวาริกจิตเหล่านี้ ย่อมรู้ได้ทั้งสิ้น เรียกว่า รับอารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และการรับกาลวิมุตต อารมณ์นั้น หมายถึง จิตเหล่านี้ รับนิพพาน หรือ บัญญัติได้อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอารมณ์ ฉะนั้น ที่แสดงว่า ตามสมควรแก่อารมณ์นั้น มุ่งหมายดังที่ได้อธิบายมานี้

ว่าโดยรวมแล้ว มโนทวาริกจิต ย่อมรู้อารมณ์ได้ทั้งหมดที่เป็นปรমัตถ์ก็ตาม บัญญัติก็ตาม แล้วแต่บุคคล ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะมโนทวาริกจิตที่เกิดขึ้นนั้น ไม่ได้อาศัย อารมณ์เป็นใหญ่ แต่อาศัยจิตเจตสิกเป็นใหญ่ คือ อารมณ์กำลังปรากฏอยู่ก็ดี ดับไปแล้วก็ดี จะเกิดข้างหน้าก็ดี หรือ อารมณ์ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับกาลทั้ง ๓ ก็ดี มโนทวาริกจิตเหล่านี้ ย่อมสามารถเกิดขึ้นรู้อารมณ์เหล่านั้นได้

ทวารวิมุตตจิต คือ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุตติจิต ทั้ง ๓ อย่างนี้ แม้จะเกิดขึ้นโดย ไม่ได้อาศัยทวารหนึ่งทวารใด เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งกรรมในอดีตก็จริง แต่ก็ย่อมรับ อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ ๖ อยู่เสมอ ซึ่งอารมณ์เหล่านี้ไม่ได้เกี่ยวเนื่อง ในปัจจุบันภพ เป็นอารมณ์ที่ได้มาจากภพก่อนที่มรณาสันนขณะรับเอาามาเมื่อใกล้จะตาย แล้วแต่มรณาสันนขณะของผู้นั้น จะรับอารมณ์อะไร ถ้ามรณาสันนขณะรับรูปารมณแล้ว รูปารมณนั้นแหละ เป็นอารมณ์ของทวารวิมุตตจิต และถ้ามรณาสันนขณะรับสัททารมณ คันธารมณ รสารมณ โผฏฐัพพารมณ ธรรมารมณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว สัททารมณ เป็นต้นเหล่านั้นแหละ ย่อมเป็นอารมณ์ของทวารวิมุตตจิต ฉะนั้น จึงได้แสดงไว้ว่า “อารมณ์ของทวารวิมุตตจิต มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ ๖”

อารมณ์ของทวารวิมุตตจิต ที่เรียกว่า กรรม กรรมนิมิต คตินิมิตนั้น ก็เกี่ยวเนื่อง ด้วยมรณาสันนขณะนั้นเอง เพราะธรรมดาอารมณ์ ๖ ที่มาปรากฏแก่ผู้ใกล้จะตายนั้น ถ้าเป็น รูปารมณ สัทธารมณ คันธารมณ รสารมณ โผฏฐัพพารมณ ทั้ง ๕ อย่างใด อย่างหนึ่งแล้ว ก็เรียกว่า **กรรมนิมิตอารมณ์** แล้วแต่สภาพของอารมณ์ที่มาปรากฏเป็น นิมิตนั้น เป็นอารมณ์อะไร แต่ถ้าเป็นธรรมารมณ ก็เรียกว่า **กรรมอารมณ์** ก็ได้ **กรรมนิมิต อารมณ์** ก็ได้ หรือ **คตินิมิตอารมณ์** ก็ได้ แล้วแต่สภาพของอารมณ์ที่มาปรากฏเป็นนิมิต เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ อารมณ์ของทวารวิมุตตจิต ที่เกี่ยวเนื่องด้วยมรณาสันนขณะ รับเอาามาจากภพก่อน เมื่อใกล้จะตาย จึงเรียกว่า **กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต**

ส่วนอารมณ์ ๒ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในเวลาปกตินั้นไม่เรียกว่า กรรม กรรมนิमित คตินิมิตอารมณ์ และอารมณ์ ๒ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของพระอรหันต์ เมื่อเวลาใกล้จะปรินิพพาน ก็ไม่เรียกว่า กรรม กรรมนิमित คตินิมิตอารมณ์ เพราะไม่มีการเกิดต่อไปอีกแล้ว

ที่กล่าวว่า กรรม กรรมนิमित คตินิมิตอารมณ์ ซึ่งเป็นปัจจุบัน อดีตและบัญญัตินั้น อธิบายว่า ถ้าอารมณ์ของมรณาสันนชวณะ เป็นนิปผันนรูป มี รูปารมณ์ เป็นต้นนั้น เวลาที่ จุติจิตดับลงแล้ว อารมณ์นั้นยังไม่ดับไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต อย่างมากที่สุด ๒ ดวงที่เกิดในภพใหม่นั้น ก็มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ส่วนภวังคจิตที่เกิดต่อจากนั้นมา จนกระทั่งถึงจุติจิตนั้น มีอารมณ์เป็นปัจจุบันไม่ได้ เพราะอารมณ์นั้นดับไปแล้ว (สิ้นสุดแล้ว) ถ้านิปผันนรูปอารมณ์ที่กล่าวแล้วนั้นดับลงพร้อมกับจุติจิต ก็ดี หรือ อารมณ์ของมรณาสันนชวณะนั้น เป็นธรรมารมณ์ที่เป็นจิตเจตสิกที่ดี เช่นนี้ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิตในภพใหม่ ย่อมมีอารมณ์เป็นอดีต ส่วนปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิต ของกามบุคคลที่เกิดในกามภูมินั้น มีกาลวิมุตตอารมณ์ คือ บัญญัติไม่ได้ เพราะอุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ เหล่านี้มีอารมณ์ ๒ ที่เป็นกามธรรมอย่างเดียว ฉะนั้น อารมณ์ของปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิต ของกามบุคคลจึงเป็นอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันหรืออดีตอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น

ถ้าอารมณ์ของมรณาสันนชวณะนั้น เป็นบัญญัติธรรมารมณ์ คือ บัญญัติที่เกี่ยวข้อง กรรมฐาน มีกสิณบัญญัติ เป็นต้นแล้ว ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิตในภพใหม่ ย่อมมีอารมณ์เป็นกาลวิมุตตอารมณ์ คือ บัญญัติ นั้นเอง

อารมณ์ของทวารวิมุตตจิตเหล่านี้ ที่เป็นอนาคตอารมณ์นั้น ย่อมไม่ได้เพราะการรับอารมณ์ของทวารวิมุตตจิตนี้ รับอารมณ์ที่มรณาสันนชวณะรับเอามาจากภพก่อน เมื่อใกล้จะตายนั้นเอง

ที่แสดงว่า “ทวารวิมุตตจิต” มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ ๒ ที่เรียกว่า กรรม กรรมนิमित คตินิมิต ซึ่งฉทวาริกมรณาสันนชวณะรับเอามาจากภพก่อน เมื่อใกล้จะตายเป็นส่วนมาก” คำที่ว่า “เป็นส่วนมาก” นั้น หมายความว่า อารมณ์ของทวารวิมุตตจิต ที่ไม่ได้มีอารมณ์ ที่เป็นกรรม กรรมนิमित คตินิมิต ซึ่ง ฉทวาริกมรณาสันนชวณะรับเอามาจากภพก่อน เมื่อใกล้จะตายก็มี เช่น พวกมนุษย์และเทวดาที่เป็น ปัญจมาณวลาภบุคคล อันเกี่ยวเนื่องด้วย สัญญาวิราคภาวนา เมื่อตายจากกามภูมิแล้ว ก็ไปบังเกิดในอสัญญสัตตภูมิ เป็นอสัญญสัตตพรหม เมื่อครบอายุขัย ๕๐๐ มหาภัปแล้ว

ก็จุติลงมาเกิดในกามภูมิ เป็นมนุษย์ หรือ เทวดาอีก ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิตของบุคคลเหล่านี้ ย่อมมีอาภรณ์ คือ กรรม กรรมนิमित คตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่อาภรณ์เหล่านี้ไม่ใช่เป็นอาภรณ์ที่ทวาริกมรณาสันนขณะรับเอามาจากภพก่อน คือ ภพที่เป็นอสัญญ-สัตตพรหม เมื่อใกล้จะตาย เพราะอสัญญสัตตพรหมนี้ จุติด้วยรูป คือ ชีวิตนวกกลาปที่ดับครั้งสุดท้ายนั่นเอง อาภรณ์ที่เรียกว่า กรรม กรรมนิमित คตินิมิตของบุคคลเหล่านี้เป็นอาภรณ์ที่ได้รับมาจาก **อปราปริยเวทนียกรรม** ที่ตนเคยทำมาในภพก่อน ๆ นับตั้งแต่ภพที่ ๓ เป็นต้นไปตามสมควร หมายความว่า อปราปริยเวทนียกุศล กรรมใด มีโอกาสให้ผลปฏิสนธิในกามภูมิ อาภรณ์ของอปราปริยเวทนียกุศล กรรมนั้นแหละเป็นอาภรณ์ที่เรียกว่า **กรรม กรรมนิमित คตินิมิตอาภรณ์** แห่งทวารวิมุตตจิตของมนุษย์และเทวดาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้แหละ พระอนุรุทธาจารย์ จึงแสดงคำว่า “เป็นส่วนมาก” ในข้อนี้

คาถาแสดงจิตที่รับอาภรณ์แน่นอน ๔ ประเภท และไม่แน่นอน ๓ ประเภท

๑. ปญจวิส ปริตตมทิ
เอกวิสติ โวหาเร	ฉ จิตตานิ มหคคเต
อฏฐ นิพพานโคจรเ ๗
๒. วิสานุตตรมุตตมทิ
ปญจ สพพตถ ฉจุเจติ	อคคมคคผลุขมิเต
สตตธา ตตถ สงคโห ๗

๑. จิต ๒๕ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ สันตிரณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘ หสิตุปปาทจิต ๑ เกิดได้ในอาภรณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรมอย่างเดียว

จิต ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนณานจิต ๓ เกิดได้ในธรรมารมณ์ที่เป็นมหัคคตะอย่างเดียว

จิต ๒๑ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เวณอภิญญาจิต ๒) อากาสาณัญญาตนณานจิต ๓ อาภิญญัญญาตนณานจิต ๓ เกิดได้ในธรรมารมณ์ ที่เป็นปัญญุตติ อย่างเดียว

จิต ๘ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๘ เกิดได้ในธรรมารมณ์ ที่เป็นนิพพาน อย่างเดียว

๒. จิต ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔ มหาภิริยาญาณวิปยุตตจิต ๔ เกิดได้ในอาภรณ์ ๖ ที่เป็นกามะ มหัคคตะบัญญัติ (เวณโลกุตตรธรรม ๙)

จิต ๕ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลอภิญญาจิต ๑ เกิดได้ใน อารมณ์ ๖ ที่เป็น กามะ มหัคคตะ โลกุตตระ บัญญัติ (เว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล)

จิต ๖ ดวง คือ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ กิริยาอภิญญาจิต ๑ มโนทวารวชชนจิต ๑ เกิดได้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็นกามะ มหัคคตะ โลกุตตระ บัญญัติ ทั้งหมด ไม่มีเหลือ

ในอารัมมณสังคหะนี้ มีการสังเคราะห์จิต ๗ นัย โดยประเภทแห่งเอกกันตะ ๔ อเนกกันตะ ๓ ดังที่กล่าวมาแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบายในคาถาที่ ๑

อารมณ์ทั้ง ๖ เหล่านี้เมื่อจำแนกโดยประเภทใหญ่แล้วมี ๔ ประเภท คือ

๑. กามอารมณ์	ได้แก่	อารมณ์ทั้ง ๖
๒. มหัคคตอารมณ์	ได้แก่	ธรรมารมณ์
๓. โลกุตตรอารมณ์	ได้แก่	ธรรมารมณ์
๔. บัญญัติอารมณ์	ได้แก่	ธรรมารมณ์

ต่อไปนี้จะแสดงการจำแนกจิต ที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ทั้ง ๔ ประเภทตามลำดับ ดังนี้

จำแนกจิต ๖๐ (หรือ ๙๒) ดวง ที่รับอารมณ์แน่นอน โดยอารมณ์ ๖ และกาล ๓ ตามลำดับ

“ปัญจวิส ปริตตมฺหิ”

๑. จักขุวิญญาณจิต	๒ มี รูปารมณ์	ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๒. โสทวิญาณจิต	๒ มี สัททารมณ์	ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๓. ฆานวิญาณจิต	๒ มี คันธารมณ์	ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๔. ชิวหาวิญาณจิต	๒ มี รสารมณ์	ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๕. กายวิญาณจิต	๒ มี โผฏฐัพพารมณ์	ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๖. มโนธาตุ	๓ มี ปัญจารมณ์	ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
๗. สันตிரณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘ หสิตุปปาทจิต ๑ รวม ๑๒ ดวงนี้	มี อารมณ์ ๖	ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต

“น จิตตานิ มหคฺคเต”

๘. วิญญาณัญจายตนกุศลจิต ๑ วิญญาณัญจายตนวิปากจิต ๑ มี มหคฺคต-
ธรรมารมณํ คือ อากาसानัญจายตนกุศลจิต ที่เป็นอดีตอย่างเดียว
๙. วิญญาณัญจายตนกิริยาจิต ๑ มีมหคคตธรรมารมณํ คือ อากาसानัญจายตน
กุศลจิตหรือกิริยาจิต ที่เป็นอดีตอย่างเดียว
๑๐. เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ มีมหคคตธรรมารมณํ คือ
อากิณฺญัญจายตนกุศลจิต ที่เป็นอดีตอย่างเดียว
๑๑. เนวสัณญานาสัณญายตนกิริยาจิต ๑ มีมหคคตธรรมารมณํ คือ อากิณฺญัญจายตน
กุศลจิต หรือ กิริยาจิต ที่เป็นอดีตอย่างเดียว

“เอกวิสติ โวหาเร”

๑๒. รูปาวจรปฐฺมณานจิต ๓ มีบัญญัติธรรมารมณํ คือ กสิณบัญญัติ ๑๐ อสุภบัญญัติ
๑๐ โภกฺขาสบัญญัติ ๑ อานาปานบัญญัติ ๑ ปิยมนาปัสตวบัญญัติ ๑ ทุกขิตสฺตว-
บัญญัติ ๑ สุขิตสฺตวบัญญัติ ๑ ที่เป็นกาลวิมุตตอย่างเดียวน
๑๓. รูปาวจรทุติยณานจิต ๓ ตติยณานจิต ๓ จตฺตถณานจิต ๓ รวม ๙ ดวงนี้
มีบัญญัติธรรมารมณํ คือ กสิณบัญญัติ ๑๐ อานาปานบัญญัติ ๑ ปิยมนาปัสตว-
บัญญัติ ๑ ทุกขิตสฺตวบัญญัติ ๑ สุขิตสฺตวบัญญัติ ๑ ที่เป็นกาลวิมุตตอย่างเดียวน
๑๔. รูปาวจรปญฺจณณานจิต ๓ (เว้นอภิญญาจิต) มีบัญญัติธรรมารมณํ คือ
กสิณบัญญัติ ๑๐ อานาปานบัญญัติ ๑ มัชฌตตสฺตวบัญญัติ ๑ ที่เป็น
กาลวิมุตตอย่างเดียวน
๑๕. อากาसानัญจายตนณานจิต ๓ มีบัญญัติธรรมารมณํ คือ กสิณคฺขมาภิมากาส-
บัญญัติ ที่เป็นกาลวิมุตตอย่างเดียวน
๑๖. อากิณฺญัญจายตนณานจิต ๓ มีบัญญัติธรรมารมณํ คือ นตถิกาวบัญญัติ
ที่เป็นกาลวิมุตตอย่างเดียวน

“อฏฐ นิพพานโคจร”

๑๗. โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ มีธรรมารมณ คือ นิพพาน ที่เป็นกาลวิมุตตอย่างเดียว (หมายถึง สอุปาทิเสสนิพพาน)

จำแนกจิต ๓๑ ดวงที่รับอารมณ์ไม่แน่นอน โดยอารมณ์ ๖ และกาล ๓

“วิสาขสูตรมุตตมทิ”

๑. อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔ มหาภิริชาญาณ วิปยุตตจิต ๔ รวม ๒๐ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ คือ รูปารมณ สัทธารมณ คันธารมณ รสารมณ โผฏฐัพพารมณ และ ธรรมารมณ ซึ่งได้แก่ โลเกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ สัททบัญญัติ อตถบัญญัติ ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และกาลวิมุตต

“อคฺคมคฺคผลุขณิเด ปณฺจ”

๒. มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลอภิญาจิต ๑ รวม ๕ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ คือ รูปารมณ สัทธารมณ คันธารมณ รสารมณ โผฏฐัพพารมณ และธรรมารมณ ซึ่งได้แก่ จิต ๘๗ (เว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล) เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน สัททบัญญัติ อตถบัญญัติ ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และ กาลวิมุตต

“สพฺพตฺถ น จ”

๓. มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหาภิริชาญาณสัมปยุตตจิต ๔ กิริยาอภิญาจิต ๑ รวม ๖ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ คือ รูปารมณ สัทธารมณ คันธารมณ รสารมณ โผฏฐัพพารมณ และธรรมารมณ ซึ่งได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน สัททบัญญัติ อตถบัญญัติ ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และกาลวิมุตตทั้งหมดไม่มีเหลือ

อารมณ์โดยพิสดาร

อารมณ์โดยพิสดาร มี ๒๑ คือ

๑. กามอารมณ์	ได้แก่	กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ได้
อารมณ์ ๖
๒. มหัคคตอารมณ์	ได้แก่	มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕ ได้อารมณ์ ๑
คือ ธรรมารมณ์
๓. นิพพานอารมณ์	ได้แก่	นิพพาน ได้อารมณ์ ๑ คือ ธรรมารมณ์
๔. นามอารมณ์	ได้แก่	จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ นิพพาน ได้อารมณ์ ๑
คือ ธรรมารมณ์
๕. รูปอารมณ์	ได้แก่	รูป ๒๘ ได้อารมณ์ ๖
๖. ปัจจุบันอารมณ์	ได้แก่	จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่กำลังเกิดขึ้น
ได้อารมณ์ ๖
๗. อดีตอารมณ์	ได้แก่	จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่ดับไปแล้ว
ได้อารมณ์ ๖
๘. อนาคตอารมณ์	ได้แก่	จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่จะเกิด
ข้างหน้า ได้อารมณ์ ๖
๙. กาลวิมุตตอารมณ์	ได้แก่	นิพพาน บัญญัติ ได้อารมณ์ ๑ คือ
ธรรมารมณ์
๑๐. บัญญัติอารมณ์	ได้แก่	อัตถบัญญัติ สัททบัญญัติ ได้อารมณ์ ๑
คือ ธรรมารมณ์
๑๑. ปรมัตถอารมณ์	ได้แก่	จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน
ได้อารมณ์ ๖
๑๒. อัชฌัตตอารมณ์	ได้แก่	จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เกิดขึ้น
ภายในตนเอง ได้อารมณ์ ๖
๑๓. พหิทธานอารมณ์	ได้แก่	จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เกิดขึ้น
แก่ผู้อื่น และรูปที่ไม่มีชีวิต นิพพาน
บัญญัติ ได้อารมณ์ ๖

๑๔. อัชฌัตตพหิททอารมณฺ์ ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก ได้อารมณฺ์ ๖
๑๕. ปัญจารมณฺ์ ได้แก่ วิสยรูป ๗ ได้อารมณฺ์ ๕
๑๖. รูปารมณฺ์ ได้แก่ វណฺณรูป คือ สีต่าง ๆ
๑๗. สัททอารมณฺ์ ได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่าง ๆ
๑๘. คันธอารมณฺ์ ได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ
๑๙. รสอารมณฺ์ ได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ
๒๐. โผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ ปฐวีรูป เตโชรูป วาโยรูป (รวมกัน) คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
๒๑. ธรรมารมณฺ์ ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ ได้อารมณฺ์ ๖

จำแนกจิตที่รับอารมณ์โดยแน่นอน

๑. จิตที่รับกามอารมณ์อย่างเดียว มี ๒๕ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ สันตிரณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘ หลิตุปปาทจิต ๑
๒. จิตที่รับมหัคคตอารมณ์อย่างเดียว มี ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตณณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญาตณณานจิต ๓
๓. จิตที่รับนิพพานอารมณ์อย่างเดียว มี ๘ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๘
๔. จิตที่รับนามอารมณ์อย่างเดียว มี ๑๔ ดวง คือ วิญญาณัญญาตณณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญาตณณานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘
๕. จิตที่รับรูปอารมณ์อย่างเดียว มี ๑๓ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓
๖. จิตที่รับปัจจุบันอารมณ์อย่างเดียว มี ๑๓ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓
๗. จิตที่รับอดีตอารมณ์อย่างเดียว มี ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตณณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญาตณณานจิต ๓

๘. จิตที่รับอนาคตอารมณ์อย่างเดียว ไม่มี
๙. จิตที่รับกาลวิมุตต์อารมณ์อย่างเดียว มี ๒๙ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอภิญญาจิต ๒) อากาสนัญญาตนฌานจิต ๓ อากิญจัญญาตนฌานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘
๑๐. จิตที่รับบัญญัติอารมณ์อย่างเดียว มี ๒๑ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอภิญญาจิต ๒) อากาสนัญญาตนฌานจิต ๓ อากิญจัญญาตนฌานจิต ๓
๑๑. จิตที่รับปรমัตถอารมณ์อย่างเดียว มี ๓๙ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ สันตிரณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘ หลิตุปปาตจิต ๑ วิญญาณัญญาตนฌานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญาตนฌานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘
๑๒. จิตที่รับอัมมัตถอารมณ์อย่างเดียว มี ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนฌานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญาตนฌานจิต ๓
๑๓. จิตที่รับพิททธอารมณ์อย่างเดียว มี ๒๖ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอภิญญาจิต ๒) อากาสนัญญาตนฌานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘
๑๔. จิตที่รับปัญจารมณ์อย่างเดียว มี ๓ ดวง คือ มโนธาตุ ๓
๑๕. จิตที่รับรูปารมณ์อย่างเดียว มี ๒ ดวง คือ จักขุวิญญาณจิต ๒
๑๖. จิตที่รับสัทธารมณ์อย่างเดียว มี ๒ ดวง คือ โสทวิญญาณจิต ๒
๑๗. จิตที่รับคันธารมณ์อย่างเดียว มี ๒ ดวง คือ ฆานวิญญาณจิต ๒
๑๘. จิตที่รับรสารมณ์อย่างเดียว มี ๒ ดวง คือ ชิวหาวิญญาณจิต ๒
๑๙. จิตที่รับโผฏฐัพพารมณ์อย่างเดียว มี ๒ ดวง คือ กายวิญญาณจิต ๒
๒๐. จิตที่รับธรรมารมณ์อย่างเดียว มี ๓๕ ดวง คือ มหัคคตจิต ๒๗ (เว้นอภิญญาจิต ๒) โลกุตตรจิต ๘
๒๑. จิตที่รับอารมณ์ได้อย่างเดียว มี ๒๘ คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ อากาสนัญญาตนฌานจิต ๓ อากิญจัญญาตนฌานจิต ๓ วิญญาณัญญาตนกุศลจิต ๑ วิบากจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญาตนกุศลจิต ๑ วิบากจิต ๑ โลกุตตรจิต ๘

จิตที่รับอารมณ์อย่างเดียว

ในทวีปปัญจวิญญานจิต ๑๐ นั้น

จักขุวิญญานจิต	๒	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	รูปารมณ์
โสตวิญญานจิต	๒	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	สัททารมณ์
ฆานวิญญานจิต	๒	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	คันธารมณ์
ชีวหาวิญญานจิต	๒	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	รสารมณ์
กายวิญญานจิต	๒	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	โผฏฐัพพารมณ์
อากาสนัญญาตณณานจิต	๓	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	กสิณุคชาภูมิภาสบัญญัติ
อาภิญญัญญาตณณานจิต	๓	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	นัตถิภาสบัญญัติ
วิญญานัญญาตณนกุลจิต	๑	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	อากาสนัญญาตณนกุลจิตที่เคยเกิดมาแล้วแก้ตนในภพนี้หรือภวก่อน
วิญญานัญญาตณนวิปากจิต	๑	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	อากาสนัญญาตณนกุลจิตที่เคยเกิดมาแล้วแก้ตนในภวก่อน
เนวสัญญานาสัญญายตณนกุลจิต	๑	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	อาภิญญัญญาตณนกุลจิตที่เคยเกิดมาแล้วแก้ตนในภวก่อน
โลกุตตรจิต	๘	มีอารมณ์อย่างเดียว	คือ	นิพพาน

จิตที่รับอารมณ์ ๒ อย่าง

จิตที่รับอารมณ์ได้ ๒ อย่าง มี ๒ ดวง คือ วิญญานัญญาตณนกิริยาจิต ๑
เนวสัญญานาสัญญายตณนกิริยาจิต ๑

วิญญานัญญาตณนกิริยาจิต ๑ มีอารมณ์ ๒ คือ อากาสนัญญาตณนกุลจิต ที่เคยเกิดมาแล้วแก้ตนในภพนี้ หรือ ภวก่อน และ อากาสนัญญาตณนกิริยาจิต ที่เคยเกิดมาแล้วแก้ตนในภพนี้

เนวสัญญานาสัญญายตณนกิริยาจิต ๑ มีอารมณ์ ๒ อย่าง คือ อาภิญญัญญาตณนกุลจิต ที่เคยเกิดมาแล้วแก้ตนในภพนี้ หรือ ภวก่อน และอาภิญญัญญาตณนกิริยาจิต ที่เคยเกิดมาแล้วแก้ตนในภพนี้

จิตที่รับอารมณ์ ๕ อย่าง

จิตที่รับอารมณ์ได้ ๕ อย่าง มี ๓ ดวง คือ มโนธาตุ ๓ มีอารมณ์ ๕ อย่าง คือ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์

จิตที่รับอารมณ์ ๑๒ อย่าง

จิตที่รับอารมณ์ได้ ๑๒ อย่าง มี ๓ ดวง คือ รูปาวจรปัญญาณจิต ๓ มีอารมณ์ ๑๒ อย่าง คือ กสิณบัญญัติ ๑๐ อานาปานบัญญัติ ๑ มัชฌัตตสัจตวบัญญัติ ๑

จิตที่รับอารมณ์ ๑๔ อย่าง

จิตที่รับอารมณ์ได้ ๑๔ อย่าง มี ๔ ดวง คือ รูปาวจรเหตุยณจิต ๓ ตติยณจิต ๓ จตุตถณจิต ๓ อารมณ์ ๑๔ อย่าง คือ กสิณบัญญัติ ๑๐ อานาปานบัญญัติ ๑ ปิยมนาปสัจตวบัญญัติ ๑ ทุกขิตสัจตวบัญญัติ ๑ สุขิตสัจตวบัญญัติ ๑

จิตที่รับอารมณ์ ๒๕ อย่าง

จิตที่รับอารมณ์ได้ ๒๕ อย่าง มี ๓ ดวง คือ รูปาวจรปฐมณจิต ๓ อารมณ์ ๒๕ อย่าง คือ กสิณบัญญัติ ๑๐ อสุภบัญญัติ ๑๐ โภกฐาสบัญญัติ ๑ อานาปานบัญญัติ ๑ ปิยมนาปสัจตวบัญญัติ ๑ ทุกขิตสัจตวบัญญัติ ๑ สุขิตสัจตวบัญญัติ ๑

จำแนกจิตที่รับอารมณ์โดยไม่แน่นอน

๑. จิตที่รับ กามอารมณ์ มหัคคตอารมณ์ กาลวิมุตตอารมณ์ บัญญัติอารมณ์ ปรมัตถอารมณ์ ได้ ๕ อย่าง มี ๓๑ ดวง คือ มโนทวารารัชนจิต ๑ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อภิญญาจิต ๒

๒. จิตที่รับ ปัจจุบันอารมณ์ อดีตอารมณ์ อนาคตอารมณ์ ธรรมารมณ์ รูปารมณ์ นามารมณ์ ได้ ๖ อย่าง มี ๔๓ ดวง คือ มโนทวารารัชนจิต ๑ สันตริณจิต ๓ อกุศลจิต ๑๒ หลีตูปาทจิต ๑ กามาวจรโสณจิต ๒๔ อภิญญาจิต ๒

๓. จิตที่รับ อัชฌัตตอารมณ์ พหิททอารมณ์ อัชฌัตตพหิททอารมณ์ ได้ ๓ อย่าง มี ๕๖ ดวง คือ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒

๔. จิตที่รับ นิพพานอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๑๑ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒

๕. จิตที่รับ รูปารมณ์ โดยไม่แน่นอน และ รับสัททอารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โสภณารมณ์ ได้ไม่แน่นอน มี ๔๖ ดวง คือ กามจิต ๔๔ อภิญญาจิต ๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐)

๖. จิตที่รับ ปัญจารมณ์ โดยไม่แน่นอน คือ รับธรรมารมณ์ก็ได้ มี ๔๓ ดวง คือ กามจิต ๔๑ อภิญญาจิต ๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)

จำแนกจิตที่รับอารมณ์โดยแน่นอนและไม่แน่นอนรวมกัน

๑. จิตที่รับ กามอารมณ์ ได้ มี ๕๖ ดวงคือ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒

๒. จิตที่รับ มหัคคตอารมณ์ ได้ มี ๓๗ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อภิญญาจิต ๒ วิญญาณัญญาตณณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตณณานจิต ๓

๓. จิตที่รับ นิพพานอารมณ์ ได้ มี ๑๙ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ โลกุตตรจิต ๘

๔. จิตที่รับ นามอารมณ์ ได้ มี ๕๗ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ สันตীরณจิต ๓ มโนทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ อภิญญาจิต ๒ วิญญาณัญญาตณณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตณณานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๕. จิตที่รับ รูปารมณ์ ได้ มี ๕๖ ดวง คือ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒

๖. จิตที่รับ ปัจจุบันอารมณ์ ได้ มี ๕๖ ดวงคือ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒

๗. จิตที่รับ อดีตอารมณ์ ได้ มี ๔๙ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ สันตীরณจิต ๓ มโนทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ อภิญญาจิต ๒ วิญญาณัญญาตณณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตณณานจิต ๓

๘. จิตที่รับ อนาคตอารมณ์ ได้ มี ๔๓ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ สันตிரณจิต ๓ อกุศลจิต ๑๒ หสิตุปปาทจิต ๑ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ อภิญญาจิต ๒

๙. จิตที่รับ กาลวิมุตตอารมณ์ ได้ มี ๕๘ หรือ ๖๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ รูปาวจรจิต ๑๕ พร้อมด้วย อภิญญาจิต ๒ อากาสนัญญาตณณานจิต ๓ อากิญจัญญาตณณานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๑๐. จิตที่รับ บัญญัติอารมณ์ ได้ มี ๕๐ หรือ ๕๒ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ รูปาวจรจิต ๑๕ พร้อมด้วย อภิญญาจิต ๒ อากาสนัญญาตณณานจิต ๓ อากิญจัญญาตณณานจิต ๓

๑๑. จิตที่รับ ปรมัตถอารมณ์ ได้ มี ๗๐ ดวง คือ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒ วิญญาณัญญาตณณานจิต ๓ เนวสัณญานาสัณญายตณณานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๑๒. จิตที่รับ อัสมัตตอารมณ์ ได้ มี ๖๒ ดวง คือ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒ วิญญาณัญญาตณณานจิต ๓ เนวสัณญานาสัณญายนณณานจิต ๓

๑๓. จิตที่รับ พหิททอารมณ์ ได้ มี ๘๐ หรือ ๘๒ ดวง คือ กามจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ พร้อมด้วยอภิญญาจิต ๒ อากาสนัญญาตณณานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๑๔. จิตที่รับ อัสมัตตพหิททอารมณ์ ได้ มี ๕๖ ดวงคือ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒

๑๕. จิตที่รับ รูปารมณ ได้ มี ๔๘ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ จักขุวิญญาณจิต ๒ มโนธาตุ ๓ สันตிரณจิต ๓ มโนทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ อภิญญาจิต ๒

๑๖. จิตที่รับ สัทธารมณ ได้ มี ๔๘ ดวง เหมือนจิตที่รับรูปารมณ เปลี่ยนแต่ จักขุวิญญาณจิต เป็นโสตวิญญาณจิต เท่านั้น

๑๗. จิตที่รับ คันธารมณ ได้ มี ๔๘ ดวง เหมือนจิตที่รับรูปารมณ เปลี่ยนแต่ จักขุวิญญาณจิต เป็น ฆานวิญญาณจิต เท่านั้น

๑๘. จิตที่รับ รสธารมณ ได้ มี ๔๘ ดวง เหมือนจิตที่รับรูปารมณ เปลี่ยนแต่ จักขุวิญญาณจิต เป็น ชิวหาวิญญาณจิต เท่านั้น

๑๙. จิตที่รับ โสภณูปการมณฺเฑ ได้ มี ๔๘ ดวง เหมือนจิตที่รับรูปารมณฺเฑ เปลี่ยนแต่ จักขุวิญญาณจิต เป็น กายวิญญาณจิต เท่านั้น

๒๐. จิตที่รับ ปญฺจารมณฺเฑ ได้ มี ๔๖ ดวง คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญฺจวิญญาณจิต ๑๐) อภิญญาจิต ๒

๒๑. จิตที่รับ ธรรมารมณฺเฑ ได้ มี ๓๖ หรือ ๓๘ ดวง คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญฺจ-
วิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) รูปาวจรจิต ๑๕ พร้อมด้วยอภิญญาจิต ๒ อรูปาวจรจิต ๑๒
โลกุตตรจิต ๘

จำแนกเจตสิกโดยอารมณฺเฑ ๒๐ โดยแนนนอนและไม่แนนนอน

๑. เจตสิกที่รับ กามอารมณฺเฑ แนนนอน ไม่มี
๒. เจตสิกที่รับ กามอารมณฺเฑ ไม่แนนนอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๓. เจตสิกที่รับ มหัคคตอารมณฺเฑ แนนนอน ไม่มี
๔. เจตสิกที่รับ มหัคคตอารมณฺเฑ ไม่แนนนอน มี ๔๗ ดวง (เว้นวิรติ ๓ และ อัปปมัญญา ๒)
๕. เจตสิกที่รับ นิพพานอารมณฺเฑ แนนนอนไม่มี
๖. เจตสิกที่รับ นิพพานอารมณฺเฑ ไม่แนนนอน มี ๓๖ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๗. เจตสิกที่รับ นามอารมณฺเฑ แนนนอน ไม่มี
๘. เจตสิกที่รับ นามอารมณฺเฑ ไม่แนนนอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๙. เจตสิกที่รับ รูปอารมณฺเฑ แนนนอน ไม่มี
๑๐. เจตสิกที่รับ รูปอารมณฺเฑ ไม่แนนนอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๑๑. เจตสิกที่รับ ปัจจุบันอารมณฺเฑ แนนนอน ไม่มี
๑๒. เจตสิกที่รับ ปัจจุบันอารมณฺเฑ ไม่แนนนอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๑๓. เจตสิกที่รับ อดีตอารมณฺเฑ แนนนอน ไม่มี
๑๔. เจตสิกที่รับ อดีตอารมณฺเฑ ไม่แนนนอน มี ๔๗ ดวง (เว้นวิรติ ๓ และ อัปปมัญญา ๒)

๑๕. เจตสิกที่รับ อนาคตอารมณ์ แน่นอน ไม่มี
๑๖. เจตสิกที่รับ อนาคตอารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๑๗. เจตสิกที่รับ กาลวิมุตตอารมณ์ แน่นอน มี ๒ ดวง คือ อัปปมัญญาเจตสิก ๒
๑๘. เจตสิกที่รับ กาลวิมุตตอารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๑๙. เจตสิกที่รับ บัญญัติอารมณ์ แน่นอน มี ๒ ดวง คือ อัปปมัญญาเจตสิก ๒
๒๐. เจตสิกที่รับ บัญญัติอารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๔๗ ดวง (เว้นวิรตี ๓ และ อัปปมัญญา ๒)
๒๑. เจตสิกที่รับ ปรมัตถอารมณ์ แน่นอน มี ๓ ดวง คือ วิรตีเจตสิก ๓
๒๒. เจตสิกที่รับ ปรมัตถอารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๔๗ ดวง (เว้นวิรตี ๓ อัปปมัญญา ๒)
๒๓. เจตสิกที่รับ อัชฌัตตอารมณ์ แน่นอน ไม่มี
๒๔. เจตสิกที่รับ อัชฌัตตอารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๔๙ ดวง (เว้นอิสสา ๑ อัปปมัญญา ๒)
๒๕. เจตสิกที่รับ พหิททอารมณ์ แน่นอน มี ๓ ดวง คือ อิสสา ๑ อัปปมัญญา ๒
๒๖. เจตสิกที่รับ พหิททอารมณ์ ไม่แน่นอนมี ๔๙ ดวง (เว้นอิสสา ๑ อัปปมัญญา ๒)
๒๗. เจตสิกที่รับ อัชฌัตตพหิททอารมณ์ แน่นอน ไม่มี (คือมีไม่ได้)
๒๘. เจตสิกที่รับ อัชฌัตตพหิททอารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๔๙ ดวง (เว้นอิสสา ๑ อัปปมัญญา ๒)
๒๙. เจตสิกที่รับ รูปารมณ์ สัททอารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โสณัฐัพพารมณ์ แน่นอน ไม่มี
๓๐. เจตสิกที่รับ รูปารมณ์ สัททอารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โสณัฐัพพารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๓๑. เจตสิกที่รับ ปัญจารมณ์ แน่นอน ไม่มี
๓๒. เจตสิกที่รับปัญจารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๓๓. เจตสิกที่รับ ธรรมารมณ์แน่นอนมี ๒ ดวงคือ อัปปมัญญาเจตสิก ๒
๓๔. เจตสิกที่รับ ธรรมารมณ์ไม่แน่นอนมี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)

วัตถุสังกะ

การสงเคราะห์ จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งวัตถุ ชื่อว่า วัตถุสังกะ

วัตถุมิ ๖ คือ

๑. จักขุวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	จักขุปสาท
๒. โสตรวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	โสตรปสาท
๓. ฆานวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	ฆานปสาท
๔. ชิวหาวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	ชิวหาปสาท
๕. กายวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	กายปสาท
๖. หทยวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	หทยรูป

แสดงวาทะและคำอธิบาย ในคำว่า วัตถุ

“วสนติ ปติฏฐหนติ จิตตเจตสิกกา เอตถาติ = วัตถุ”

จิตเจตสิกทั้งหลาย ย่อมอาศัยอยู่ในธรรมชาติใด ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นที่อาศัยของจิตเจตสิกเหล่านี้ ชื่อว่า วัตถุ

ธรรมตาพินแผ่นดิน ย่อมเป็นที่อาศัยอยู่ของอวิญญานกวัตถุ คือ บรรดาสิ่งที่ไม่มีชีวิต มี สถานที่ ภูเขา ต้นไม้ แม่น้ำ เป็นต้น และ สวิญญานกวัตถุ คือ บรรดาสิ่งที่มีชีวิต มีมนุษย์ สัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น และพื้นแผ่นดินนี้ก็ย่อมรองรับบรรดาอวิญญานกวัตถุ สวิญญานกวัตถุทั้งหลายเหล่านั้นไว้ตามธรรมชาติของตน ข้อนี้ฉันใด วัตถุรูปทั้ง ๖ มี จักขุวัตถุ เป็นต้น ก็ย่อมเป็นที่อาศัยของจิตเจตสิกทั้งหลายและรองรับจิตเจตสิกทั้งหลายเหล่านั้นไว้ตามสภาพของตนเช่นเดียวกัน

บรรดาต้นไม้ทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นและงอกงามเจริญขึ้นได้ ก็โดยอาศัยพื้นแผ่นดินฉันใด จิตเจตสิกทั้งหลายจะปรากฏขึ้นได้และเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ไปได้นั้น ก็โดยอาศัยวัตถุรูปทั้ง ๖ ฉะนั้น ฉะนั้น วัตถุรูปทั้ง ๖ นี้ จึงเปรียบได้กับพื้นแผ่นดิน จิตเจตสิก เปรียบได้กับอวิญญานกวัตถุ และ สวิญญานกวัตถุ ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า จิตเจตสิกทั้งหลายอยู่ใน

วัตถุธูปทั้ง ๖ แต่ข้อนี้ หาใช่เป็นตามปรมาณัยไม่ เพียงแต่กล่าวโดยโวหารเท่านั้น เหมือนกับ ที่กล่าวว่า ต้นไม้ต่าง ๆ อยู่ในพีช หรือ เสียงระฆังอยู่ในระฆัง ซึ่งความจริงนั้น ต้นไม้ก็ไม่ได้ อยู่ในพีช เสียงระฆังก็ไม่ได้อยู่ในระฆัง แต่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย ถ้าเหตุปัจจัยเกิดขึ้นครบแล้ว ต้นไม้ก็เกิดขึ้นจากพีชได้ เสียงระฆังก็เกิดจากระฆังได้ จิตเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุธูป ๖ ก็เช่นเดียวกัน ถ้ามีเหตุปัจจัยบริบูรณ์แล้ว จิตเจตสิกก็เกิดจากวัตถุธูป ได้ ถ้าเหตุปัจจัย ไม่บริบูรณ์แล้ว จิตเจตสิกก็เกิดจากวัตถุธูป ๖ ไม่ได้ ธรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้จิตเจตสิก เกิดขึ้นจากวัตถุธูป ๖ ได้นั้น มีเหตุที่เป็นหลักสำคัญอยู่ ๓ อย่าง คือ ๑. **อดีตกรรม** ๒. **อารมณ์** ๓. **วัตถุ** เมื่อครบ ๓ อย่างนี้แล้ว จิตเจตสิกก็เกิดขึ้นจากวัตถุธูป ๖ ได้ การแสดงเหตุปัจจัยแห่งการเกิดขึ้นของจิตเจตสิกที่เกี่ยวข้องด้วยวัตถุธูป ๖ ก็มุ่งหมายเอา เฉพาะแต่ในปัญจโวการภูมิเท่านั้น สำหรับในจุตโวการภูมินั้น เหตุปัจจัยที่ทำให้จิตเจตสิก เกิดขึ้น ย่อมมีเพียง ๒ คือ **อดีตกรรม** และ **อารมณ์** เท่านั้น

๑. **อดีตกรรม** หมายถึง กรรมที่ได้กระทำไว้แล้วในอดีต ทั้งในภพก่อน และ ภพนี้
๒. **วัตถุ** หมายถึง ที่เป็นที่อาศัยเกิดของจิตและเจตสิก ได้แก่ วัตถุธูป ๖ มี จักขุวัตถุ เป็นต้น
๓. **อารมณ์** หมายถึง อารมณ์ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่ง มาปรากฏตรงกับทวารของตน เช่น รูปารมณ์ มาปรากฏทางตา เป็นต้น

จำแนกภูมิ ๓๐ โดยวัตถุธูป ๖ และ วิญญาณธาตุ ๗

๑. ฌ วตถุ นิสสิตา กาเม	สทต รูปะ จตฺตพฺพิธา
ติวตถุ นิสสิตารูปเป	ธาเตวกา นิสสิตา มตา ฯ

แปลความว่า นักศึกษาทั้งหลาย พึงทราบวิญญาณธาตุ ๗ ที่อาศัยวัตถุธูป ๖ เกิด ในกามภูมิ ๑๑ ดังนี้

พึงทราบวิญญาณธาตุ ๔ คือ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และ มโนวิญญาณธาตุ ที่อาศัยวัตถุธูป ๓ คือ จักขุวัตถุ โสตวัตถุ หทยวัตถุ เกิดในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัจตภูมิ)

พึงทราบ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ที่ไม่อาศัยวัตถุธูป เกิดในรูปภูมิ ๔

จำแนกจิตที่อาศัย และ ไม่ได้อาศัยวัตถุรูปเกิด โดยแน่นอน และ ไม่แน่นอน

๒. เตจตตาสีล นิสสาย
นิสสาย จ อนิสสาย

เทวเจตตาสีล ชายเร
ปาการูปปา อนิสลิตา ฯ

แปลว่า จิต ๔๓ ดวงคือ ปัญจวิญญาณธาตุ ๑๐ มโนธาตุ ๓ มโนวิญญาณธาตุ ๓๐ (คือ โทสมูลจิต ๒ สันตึรณจิต ๓ หลิตุปบาทจิต ๑ มหาวิบากจิต ๘ รูปาวจรจิต ๑๕ โสตาปัตติมรรคจิต ๑) เหล่านี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุรูปแน่นอน

จิต ๔๒ ดวง คือ โลภมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ มโนทวารวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากริยาจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสตาปัตติมรรค) เหล่านี้เกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุรูปไม่แน่นอน

อรุปรีบาจิต ๔ ย่อมเกิดขึ้นโดยไม่ได้อาศัยวัตถุรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเลย

ขยายความในคาถาที่ ๑

จำแนกวิญญาณธาตุ ๗ ที่เกิดในกามภูมิ ๑๑ โดยวัตถุรูป ๖

(ฉวตถุ นิสลิตา กามะ สตุต)

๑. จักขุวิญญาณธาตุ	๒	อาศัยจักขุวัตถุเกิด
๒. โสตวิญญาณธาตุ	๒	อาศัยโสตวัตถุเกิด
๓. ฆานวิญญาณธาตุ	๒	อาศัยฆานวัตถุเกิด
๔. ชิวหาวิญญาณธาตุ	๒	อาศัยชิวหาวัตถุเกิด
๕. กายวิญญาณธาตุ	๒	อาศัยกายวัตถุเกิด
๖. มโนธาตุ	๓	อาศัยหทัยวัตถุเกิด
๗. มโนวิญญาณธาตุ ๖๗ ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) และ มหัคคตกุศลจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๘ โลกุตตรจิต ๘		อาศัยหทัยวัตถุเกิด

จำแนกวิญญานธาตุ ๔ ที่เกิดในรูปภูมิ ๑๕ โดยวัตถุนุรูป ๓

(รูปเป จตุพพิธา ติวตถุํ นิสฺสิตา)

๑. จักขุวิญญานธาตุ	๒	อาศัยจักขุวัตถุเกิด
๒. โสทวิญญานธาตุ	๒	อาศัยโสทวัตถุเกิด
๓. มโนธาตุ	๓	อาศัยหทัยวัตถุเกิด
๔. มโนวิญญานธาตุ	๖๒	ได้แก่ โลภมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ สันตிரณจิต ๓
มโนทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘
รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๘
เหล่านี้ อาศัยหทัยวัตถุเกิด

แสดงวิญญานธาตุ ๑ ที่เกิดในรูปภูมิ ๔ โดยไม่ได้อาศัยวัตถุ

(อรูปเป ธาตเววกา นิสฺสิตา)

มโนวิญญานธาตุ ๔๒ ได้แก่ โลภมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ มโนทวาราวชชนจิต ๑
มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗
(เว้นโสตาปัตติมัคคจิต ๑) เหล่านี้ย่อมเกิดขึ้น ในรูปภูมิ ๔ โดยไม่ได้อาศัยวัตถุรูป
อย่างหนึ่งอย่างใด

ขยายความในคาถาที่ ๒

จำแนกจิต ๔๓ ที่อาศัยวัตถุนุรูปเกิดแน่นอน โดยวัตถุนุรูป ๖

(เตจจตาลีส นิสฺสาย ชายเร)

๑. จิตที่อาศัยจักขุวัตถุเกิดโดยแน่นอน	มี ๒	คือ จักขุวิญญานจิต ๒
๒. จิตที่อาศัยโสทวัตถุเกิดโดยแน่นอน	มี ๒	คือ โสทวิญญานจิต ๒
๓. จิตที่อาศัยขานวัตถุเกิดโดยแน่นอน	มี ๒	คือ ขานวิญญานจิต ๒
๔. จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุเกิดโดยแน่นอน	มี ๒	คือ ชิวหาวิญญานจิต ๒
๕. จิตที่อาศัยกายวัตถุเกิดโดยแน่นอน	มี ๒	คือ กายวิญญานจิต ๒

๖. จิตที่อาศัยหทยวัตถุเกิดโดยแน่นนอน มี ๓๓ คือ โทสมูลจิต ๒ มโนธาตุ ๓ ตทาลัมพณจิต ๑๑ หสิตุปปาทจิต ๑ รูปาวจรจิต ๑๕ โสตาปัตติมรรคจิต ๑

จิตทั้ง ๔๓ ดวงเหล่านี้ ที่อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยแน่นนอนนั้น เพราะจิตเหล่านี้ ย่อมเกิดได้เฉพาะในปัญจโวการภูมิเท่านั้น หมายความว่า จิต ๔๓ ดวงเหล่านี้ เกิดได้ เฉพาะในกามบุคคล และ รูปบุคคล เท่านั้น เกิดในอรุบุคคลไม่ได้

จำแนกจิต ๔๒ ที่อาศัยวัตถุรูปเกิดไม่แน่นนอน โดยวัตถุรูป ๖

(เทวเจตตาลีส นิสสาย จ อนิสสาย ชายเร)

๑. จิตที่อาศัยจักขุวัตถุเกิดโดยไม่แน่นนอน	ไม่มี
๒. จิตที่อาศัยโสตวัตถุเกิดโดยไม่แน่นนอน	ไม่มี
๓. จิตที่อาศัยฆานวัตถุเกิดโดยไม่แน่นนอน	ไม่มี
๔. จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุเกิดโดยไม่แน่นนอน	ไม่มี
๕. จิตที่อาศัยกายวัตถุเกิดโดยไม่แน่นนอน	ไม่มี
๖. จิตที่อาศัยหทยวัตถุเกิดโดยไม่แน่นนอน	มี ๔๒ ดวง คือ โลกมุลจิต ๘
โมหมูลจิต ๒ มโนทวารวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหาภิกขจิต ๘
อรุบุกุศลจิต ๔ อรุบุภิกขจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสตาปัตติมรรคจิต ๑)

จิต ๔๒ ดวงเหล่านี้ อาศัยหทยวัตถุรูปโดยไม่แน่นนอนนั้น เพราะจิตเหล่านี้เกิด ในปัญจโวการภูมิก็ได้ เกิดในจตุโวการภูมิ ก็ได้ ถ้าเกิดในปัญจโวการภูมิ ก็อาศัยหทยวัตถุเกิด ถ้าเกิดในจตุโวการภูมิ ก็ไม่ได้อาศัยหทยวัตถุเกิด

อรุปวิบากจิต ๔ ไม่ได้อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยแน่นนอน

(ปาการูปปา อนิสสิตา ชายเร)

จิตที่ไม่ได้อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยแน่นนอน มี ๔ คือ อรุปวิบากจิต ๔ เพราะอรุป วิบากจิต ๔ ดวงนี้ เกิดเฉพาะในอรุบุภูมิ ซึ่งเป็นภูมิที่ไม่มีรูป ฉะนั้น จิต ๔ ดวงนี้ จึงไม่ได้ อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยแน่นนอน

จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยวัตถุรูป ๖

๑. เจตสิกที่อาศัยจักขุวัตถุเกิดโดยแน่นอน ไม่มี

เจตสิกที่อาศัยจักขุวัตถุเกิดโดยไม่แน่นอน มี ๗ ดวง คือ สัมผัสจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่ประกอบกับจักขุวิญญาณจิต ๒

๒. เจตสิกที่อาศัย โสตวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ เกิดโดยแน่นอน ไม่มี

เจตสิกที่อาศัย โสตวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ เกิดโดยไม่แน่นอน มี ๗ ดวง คือ สัมผัสจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่ประกอบกับโสตวิญาณจิต ๒ ฆานวิญาณจิต ๒ ชิวหาวิญาณจิต ๒ กายวิญาณจิต ๒

๓. เจตสิกที่อาศัยหทยวัตถุเกิดโดยแน่นอน มี ๖ ดวงคือ โทจตุกเจตสิก ๔ อัมปมัญญาเจตสิก ๒ เพราะโทจตุกเจตสิก ๔ ดวงย่อมเกิดได้เฉพาะในกามภูมิเท่านั้น และ อัมปมัญญาเจตสิก ๒ ก็เกิดได้เฉพาะในปัญจโวการภูมิ เท่านั้น

เจตสิกที่อาศัยหทยวัตถุเกิดโดยไม่แน่นอน มี ๔๖ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๐ (เว้นโทจตุกะ ๔) โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัมปมัญญา ๒)

๔. เจตสิกที่อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยแน่นอน มี ๖ คือ โทจตุกเจตสิก ๔ อัมปมัญญาเจตสิก ๒

เจตสิกที่อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยไม่แน่นอน มี ๔๖ คือ เจตสิก ๔๖ (เว้นโทจตุกเจตสิก ๔ อัมปมัญญาเจตสิก ๒) หมายความว่า เจตสิก ๔๖ ดวง เหล่านี้ ถ้าประกอบกับจิตที่เกิดในปัญจโวการภูมิ ก็อาศัยวัตถุรูปเกิด ถ้าประกอบกับจิตที่เกิดในจตุโวการภูมิ ก็ไม่อาศัยวัตถุรูปเกิด

จบปริจเฉทที่ ๓

**ปรมัตตโชติกะ
หลักสูตรจุฬาริกธรรมิกะโท**

ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหะ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส

อนุสนธิ และ คำปฎิญา

ทวารัตตติวิธา วุตตา
เตสทานิ ยถาโยคํ

วตถุธมมา สลกขณา
ปวกขามิ สมุจจยํ ฯ

วตถุธรรม คือ ธรรมที่มีสภาพของตนโดยแท้ ๗๒ ประการนั้น ข้าพเจ้าได้แสดง
ไปแล้ว บัดนี้ จะแสดงสมุจจยสังคหะ คือ สังคหะที่รวบรวมธรรมต่าง ๆ ของวตถุธรรม ๗๒
ประการนั้น ตามที่จะเข้ากันได้

อธิบาย

คำว่า “วตถุธรรม” หมายความว่า ธรรมที่มีองค์ธรรมปรมาณูของตนโดยเฉพาะ
สามารถปรากฏแก่ปัญญาได้ ฉะนั้น บรรดาสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลาย ถ้านับเอาแต่
ธรรมที่มีสภาวะลักษณะของตนแล้วย่อมมีอยู่ ๗๒ ประการ กล่าวคือ

จิตทั้งหมด นับเป็น ๑ เพราะเมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะแล้ว ย่อมมีลักษณะอย่าง
เดียวกัน คือ มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ ที่เรียกว่า “อารมณ์วิชขานนลกขณ” ด้วยเหตุนี้
จิตทั้งหมด จึงนับเป็น ๑

เจตสิก เมื่อกล่าวโดยพิสดาร ก็มีถึง ๓๔๒๖ ดวง แต่ถ้านับตามสภาวะลักษณะ
ของตน ๆ โดยเฉพาะแล้ว ก็มี ๕๒ ประการ จึงนับเป็นเจตสิก ๕๒

ในจำนวนรูป ๒๘ ทั้งหมดนั้น นับเอาแต่เฉพาะนิปผันนรูป และนิปผันนรูปนี้
ก็มีหลายประเภทด้วยกัน คือ กัมมชนิปผันนรูป ก็มี จิตตชนิปผันนรูป ก็มี อุตฺตชนิปผันนรูป
ก็มี อาหารชนิปผันนรูป ก็มี แต่เมื่อกล่าวโดยสภาวะลักษณะแล้ว ก็มีอยู่เพียง ๑๘ เท่านั้น
ฉะนั้น จึงนับเอานิปผันนรูป ๑๘

นิพพาน ถึงจะแบ่งออกเป็นนิพพาน ๒ นิพพาน ๓ ก็ตาม แต่เมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะ
แล้ว มีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ ฉะนั้น จึงนับนิพพานเป็น ๑

ส่วนอนิปผันนรูป ๑๐ นั้น ไม่มีสภาวะลักษณะของตนโดยเฉพาะ เป็นการกำหนด
รูปกลาปต่อรูปกลาป และเป็นอาการของนิปผันนรูปนั่นเอง ฉะนั้น จึงไม่นับเอานิปผันนรูป
ทั้ง ๑๐ นี้ เข้าอยู่ในวตถุธรรมให้เป็นพิเศษขึ้นไปอีก จึงคงมีวตถุธรรมเพียง ๗๒ ประการ
เท่านั้น

อนึ่ง การแสดงโดยพิสดารของวัตถุธรรม ๗๒ ประการเหล่านั้น พระอนุรุทธาจารย์ ได้แสดงมาแล้วโดยเฉพาะ ๆ ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ เป็นต้น จนถึงปริจเฉทที่ ๖ ฉะนั้น ในปริจเฉทที่ ๗ นี้ ท่านจึงแสดงรวบรวมจิต เจตสิก รูป นิพพาน ที่เรียกว่า วัตถุธรรม ๗๒ ประการ ตามที่จะจัดรวมเข้าเป็นหมู่เป็นพวกกันได้อีกวาระหนึ่ง โดยชื่อว่า **สมุจจยสังคหะ**

คำว่า **สมุจจยสังคห** เมื่อตัดบทแล้วสามารถแยกได้ดังนี้คือ

ส + อุจจย = สมุจจย

ส แปลว่า เข้าด้วยกัน หรือ ธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้

อุจจย แปลว่า รวบรวม เมื่อรวมเข้าทั้ง ๒ บทแล้ว แปลว่า การรวบรวมเข้าด้วยกัน หรือ การรวบรวมธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ เช่น แสดงธรรมที่ชื่อว่า **อาสวะ** พวกหนึ่ง เป็นต้น จนถึงธรรมที่เรียกว่า **สังขะ** พวกหนึ่ง เป็นที่สุด มีวจนัตถะ แสดงว่า

“สท อุจจียนเต เอตถาติ = สมุจจโย” (วา) “สมปิณฑเตวา อุจจียนเต เอเตนาติ = สมุจจโย”

ปริจเฉทที่ชื่อว่า สมุจจยะ เพราะเป็นปริจเฉทที่แสดงรวบรวมปรมัตถธรรมทั้ง ๔ พร้อมกัน (หรือ) ปริจเฉทที่ชื่อว่า สมุจจยะ เพราะเป็นเหตุแห่งการแสดงรวบรวมปรมัตถธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ให้อยู่เป็นหมวด ๆ

ในปริจเฉทที่ ๗ นี้ พระอนุรุทธาจารย์ แสดงการรวบรวมธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ ที่เรียกว่า **สมุจจยสังคหะ** นั้นเป็นหมวด ๆ มี ๔ หมวดด้วยกัน คือ

๑. **อกุศลสังคหะ** การแสดงสงเคราะห์ธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล โดยส่วนเดียว หมวดหนึ่ง
๒. **มิสสกสังคหะ** การแสดงสงเคราะห์ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล อพยากตะ ทั้ง ๓ ปนกัน หมวดหนึ่ง
๓. **โพธิปักขิยสังคหะ** การแสดงสงเคราะห์ธรรมที่เป็นฝ่ายมรรคญาณ หมวดหนึ่ง
๔. **สัพพสังคหะ** การแสดงสงเคราะห์จิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งเป็นวัตถุธรรมทั้งหมดรวมกัน หมวดหนึ่ง

ต่อไปนี้จะได้แสดงสมุจจยสังคหะทั้ง ๔ หมวดไปตามลำดับ ดังนี้ :-

อกุศลสังคหะ

ในอกุศลสังคหะนี้มี ธรรมอยู่ ๙ หมวด คือ

๑. อาสวะ	๒. โสมะ	๓. โยคะ
๔. คันถะ	๕. อุปาทาน	๖. นีวรณะ
๗. อนุสัย	๘. สังโยชน์	๙. กิเลส

อาสวะ มี ๔ คือ

๑. กามาสวะ	ธรรมชาติที่เป็นเครื่องไหลอยู่ในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. ภวาสวะ	ธรรมชาติที่เป็นเครื่องไหลอยู่ในรูปภพ อรูปภพ หรือ รูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในทวิภคตวิปยุตตจิต ๔
๓. ทิฏฐาสวะ	ธรรมชาติที่เป็นเครื่องไหลอยู่ในความเห็นผิด องค์ธรรม ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภคตวิปยุตตจิต ๔
๔. อวิชชาสวะ	ธรรมชาติที่เป็นเครื่องไหลอยู่ในความหลง ความโง่ องค์ธรรม ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

โสมะ มี ๔ คือ

๑. กาโสมะ	ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำให้สัตว์จมอยู่ในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. ภโสมะ	ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำให้สัตว์จมอยู่ใน รูปภพ อรูปภพ หรือ รูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ใน ทวิภคตวิปยุตตจิต ๔
๓. ทิฏโฐสมะ	ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำให้สัตว์จมอยู่ในความเห็นผิด องค์ธรรม ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภคตวิปยุตตจิต ๔
๔. อวิชโสมะ	ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำให้สัตว์จมอยู่ในความหลง ความโง่ องค์ธรรม ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

โยคะ มี ๔ คือ

๑. กามโยคะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในกามคุณ อารมณ์
องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. ภวโยคะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในรูปภพ อรูปภพ
หรือ รูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ใน
ทวิภูตวิปยุตตจิต ๔
๓. ทิฏฐิโยคะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในความเห็นผิด
องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภูตวิปยุตตจิต ๔
๔. อวิชชาโยคะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในความหลง
ความเผลอ องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

คันถะ มี ๔ คือ

๑. อภิชฌาภคณคันถะ ธรรมชาติที่เกี่ยวข้องนามกาย รูปกาย ไว้โดยอาการ
ที่ผูกพันอยู่ในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่
โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. พยาบาทภคณคันถะ ธรรมชาติที่เกี่ยวข้องนามกาย รูปกาย ไว้โดยอาการ
โกรธ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๓. สีสัพพตปราคายคณคันถะ ธรรมชาติที่เกี่ยวข้องนามกาย รูปกาย ไว้โดยอาการ
ยึดถือในการปฏิบัติที่ผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก
ที่ในทวิภูตวิปยุตตจิต ๔
๔. อิทังสัจจาภินิเวสภคณคันถะ ธรรมชาติที่เกี่ยวข้องนามกาย รูปกาย ไว้โดยอาการ
ยึดมั่นในความเห็นผิดของตนว่าถูก ความเห็นของ
คนอื่นผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภูต
วิปยุตตจิต ๔

อุปาทาน มี ๔ คือ

๑. กามอุปาทาน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องยึดมั่นในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. ทิฏฐุปาทาน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องยึดมั่นในความเห็นผิดที่นอกจาก สีลพทปราคาสทิฏฐิและอัตตวาททิฏฐิ องค์ธรรม ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔
๓. สีลพทอุปาทาน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องยึดมั่นในการปฏิบัติผิด องค์ธรรม ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔
๔. อัตตวาทอุปาทาน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องยึดมั่นในรูปนามขันธ ๕ ว่าเป็นตัวเป็นตน องค์ธรรม ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

นิรวณ มี ๖ คือ

๑. กามฉันทนิรวณ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องกั้นความดี คือ ความพอใจใน กามคุณอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. พยาปาถนิรวณ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องกั้นความดี คือ ความโกรธ องค์ธรรม ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๓. ถีนมิตถนิรวณ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องกั้นความดี คือ ความหดหู่ที่ถอยจากอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ ถีนเจตสิก และ มิตถเจตสิก ที่ในอกุศลสังขาริกจิต ๕ ดวง
๔. อุทัจจกุกกุจจนิรวณ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องกั้นความดี คือ ความฟุ้งซ่าน รำคาญใจ องค์ธรรม ได้แก่ อุทัจจเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒ และ กุกกุจจเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๕. วิจิกิจฉานนิรวณ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องกั้นความดี คือ ความสงสัย ลังเลใจในสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑

๖. อวิชขานิวรณ์ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องกั้นความดี คือ ความหลง ความโง่ ที่ไม่รู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ใน อภุศลจิต ๑๒

อนุสัย มี ๗ คือ

๑. กามราคานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธัมมทาน คือ ความติดใจใน กามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลภเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. ภวราคานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธัมมทาน คือ ความติดใจใน รูปภพ อรูปภพ หรือ รูปमान อรูปमान องค์ธรรมได้แก่ โลภเจตสิก ที่ในทวิภววิปปยุตตจิต ๔
๓. ปฏิฆานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธัมมทาน คือ ความโกรธ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๔. มานานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธัมมทาน คือ ความเย่อหยิ่ง ถือตัว องค์ธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่ในทวิภววิปปยุตตจิต ๔
๕. ทิฏฐานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธัมมทาน คือ ความเห็นผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภววิปปยุตตจิต ๔
๖. วิจิกิจฉานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธัมมทาน คือ ความสงสัย ลังเล ในสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ใน วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑
๗. อวิชขานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธัมมทาน คือ ความหลง ความโง่ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ใน อภุศลจิต ๑๒

สังโยชน์ มี ๑๐ (ตามนัยพระสูตร) คือ

๑. กามราคสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ติดอยู่ในกามคุณ อารมณ์
องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. รูปราคสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ติดอยู่ในรูปภพ หรือ รูปमान
องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔
๓. อรูปราคสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ติดอยู่ในอรูปภพ หรือ อรูปमान
องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔
๔. ปฏิฆสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่โกรธ องค์ธรรมได้แก่
โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๕. มานสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่เยอหยิ่งถือตัว องค์ธรรม
ได้แก่ มานเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔
๖. ทิฏฐิสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่มีความเห็นผิด องค์ธรรม
ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔
๗. สीलัพพตปราคาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ปฏิบัติผิด องค์ธรรม
ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔
๘. วิจิกิจฉาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่สงสัยลังเลใจในสิ่งที่ควรเชื่อ
องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑
๙. อุทธัจจสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ฟุ้งซ่าน องค์ธรรมได้แก่
อุทธัจจเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๑๐. อวิชชาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่หลงไม่รู้ตามความเป็นจริง
องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

สังโยชน์ มี ๑๐ (ตามนัยพระอภิธรรม) คือ

๑. กามราคสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ติดอยู่ในกามคุณ อารมณ์
องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. ภวราคสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ติดอยู่ในรูปภพ อรูปภพ
หรือ รูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ใน
ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔
๓. ปฏิฆสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่โกรธ องค์ธรรมได้แก่
โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๔. มานสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่เย่อหยิ่งถือตัว องค์ธรรม
ได้แก่ มานเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔
๕. ทิฏฐิสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่มีความเห็นผิด องค์ธรรม
ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔
๖. สิลัปปตปราคาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ปฏิบัติผิด องค์ธรรม
ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔
๗. วิจิกิจฉาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่สงสัยลังเลใจในสิ่งที่ควรเชื่อ
องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑
๘. อิสสาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่อิจฉาในทรัพย์สมบัติ หรือ
คุณความดีของผู้อื่น องค์ธรรมได้แก่ อิสสาเจตสิก ที่ใน
โทสมูลจิต ๒
๙. มัจฉริยสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ตระหนี่หวงแหนในทรัพย์
สมบัติ หรือ คุณความดีของตน องค์ธรรมได้แก่ มัจฉริยเจตสิก
ที่ในโทสมูลจิต ๒
๑๐. อวิชชาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่หลง ไม่รู้ตามความเป็นจริง
องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

กิเลส มี ๑๐ คือ

๑. โลกะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความยินดีพอใจใน
โลกียอารมณ์ต่าง ๆ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒. โทสะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความโกรธ ความไม่พอใจ
องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๓. โมหะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความหลง ไม่รู้สภาพธรรม
ตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๔. มานะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความเย่อหยิ่งถือตัว
องค์ธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่ในทวิฏฐิตวิปปยุตตจิต ๔
๕. ทิฏฐิ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความเห็นผิด องค์ธรรม
ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิฏฐิตสัมปยุตตจิต ๔
๖. วิจิกิฉา ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมองคือความสงสัยลังเลใจในสิ่ง
ที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิฉา
สัมปยุตตจิต ๑
๗. ถีนะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความหดหู่ องค์ธรรม
ได้แก่ ถีนเจตสิก ที่ในอกุศลสังขารจิต ๕
๘. อุทธัจจะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความฟุ้งซ่าน องค์ธรรม
ได้แก่ อุทธัจจะเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๙. อหิริกะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่ละอายต่อทุจริต
องค์ธรรมได้แก่ อหิริกะเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๑๐. อโนตตปปะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่สะดุ้งกลัวต่อ
ทุจริต องค์ธรรมได้แก่ อโนตตปปเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

คาถาแสดงองค์ธรรมในอกุศลสังคหะทั้ง ๙ หมวด

๑. อาสโวฆา จ โยคา จ
อุปาทานา ทเว วุตตา	ตโย คนฺธา จ วตฺถโต
อฏฺฐ นีวรณา สียํ ฯ
๒. ฉเพวานุสยา โหนติ
กิเลสา ทส วุตฺโตยํ	นว สโยชนา มตา
นวธา ปาปสงฺคโห ฯ

แปลความว่า

๑) อาสวะ โสอะ โยคะ และ คันถะ เหล่านี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรม ปรมาตม์แล้ว
มีอย่างละ ๓

อุปาทาน	มีองค์ธรรมปรมาตม์	๒
นิวรณ	มีองค์ธรรมปรมาตม์	๘
๒) อนุสัย	มีองค์ธรรมปรมาตม์	๖
สังโยชน	มีองค์ธรรมปรมาตม์	๙
กิเลส	มีองค์ธรรมปรมาตม์	๑๐

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบการแสดงอกุศลสังคหะ โดยมี ๙ หมวด ดังนี้

อธิบายอกุศลสังคหะ

วจนัตถะของคำว่า อกุศลสังคหะ

“เอกนตากุสลชาติกานํ โสฆจตุกฺกาทีนํ สงฺคโหติ = อกุศลสงคโห”

หมวดที่สงเคราะห์สภาวะธรรมต่าง ๆ มี โสอะ ๔ เป็นต้น ที่เป็นอกุศลชาตีส้วน ๆ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า อกุศลสังคหะ

อาสวะ

คำว่า “อาสวะ” นี้ หมายความว่า สิ่งที่ถูกหมักดองไว้นาน ๆ ได้แก่ สุรา แต่ในที่นี้
คำว่า อาสวะ ได้แก่ โลภะ ทิฏฐิ โมหะ ซึ่งมีสภาพเหมือนกับสุรา เพราะตามธรรมดา
สุรานั้นเป็นสิ่งที่ถูกหมักดองไว้นาน ๆ และสามารถทำให้ผู้ที่ดื่มกินมีอาการมึนเมาขาดสติ

กระทำในสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่ควรทำ ดังที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ว่า การทะเลาะวิวาทกัน ก็ดี การปล้นชิงทรัพย์กัน ก็ดี การฆาตกรรมกันก็ดี เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ โดยมาก อาศัยเกิดมาจากสุราเป็นเหตุ ผลสุดท้าย ผู้ที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของสุรานั่น ก็จะได้รับผลตอบแทน คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ข้อนี้ฉันใด โลกะ ทิณฺณิ โมหะ ที่เปรียบสภาพเหมือนสุรา ก็ฉันนั้น เพราะว่า ธรรมทั้ง ๓ นี้ ติดหมักหมมอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลายเป็นเวลาช้านาน นับจำนวนภพชาติไม่ถ้วน ด้วยเหตุนี้ เมื่อธรรมเหล่านี้ปรากฏเกิดขึ้นแก่ผู้ใดแล้ว ก็กระทำให้จิตใจของผู้นั้นมีเมฆา ไม่รู้สึกตัว ตกอยู่ภายใต้อำนาจของโลกะบ้าง ทิณฺณิบ้าง โมหะบ้าง แล้วสามารถที่จะกระทำทุจริตต่าง ๆ มีกายทุจริต เป็นต้นได้ เพราะความเมาด้วยโลกะ ทิณฺณิ โมหะ นั้นเอง และผลที่ได้รับจากความเมาด้วยอำนาจของธรรม ๓ อย่างนี้ ก็คือ ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า เหมือนกับผู้ที่เมาสุรา ฉะนั้น เหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงแสดง โลกะ ทิณฺณิ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ว่าเป็นอาสวะ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“**อาสวณฺติ จิรํ ปริวสนฺตํติ = อาสวา**” (วา) “**อาสวาวิยาติ = อาสวา**”

สิ่งใดถูกหมักดองไว้นาน ๆ สิ่งนั้นชื่อว่า อาสวะ (ได้แก่ สุรา) ธรรมเหล่าใดมีสภาพเหมือนสุรา ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อาสวะ (ได้แก่ โลกะ ทิณฺณิ โมหะ)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อาสวะ นี้ เมื่อตัดบทออกแล้วได้ ๒ บท คือ **อา+สว = อาสว**

อา แปลว่า วัฏฏทุกข์ที่ยาวนานไม่มีกำหนด

สว แปลว่า เจริญรุ่งเรือง

เมื่อรวมเข้าทั้ง ๒ บทแล้ว แปลว่า ธรรมที่ทำให้วัฏฏทุกข์อันยาวนานไม่มีกำหนดนั้น เจริญรุ่งเรือง ไม่มีที่สิ้นสุด

หมายความว่า ความเป็นอยู่แห่งรูปนามขันธ ๕ ของสัตว์ทั้งหลาย คนหนึ่ง ๆ ที่เกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิด เป็นอยู่เช่นนี้ ที่แล้ว ๆ มาจนถึงปัจจุบันภพนี้ ก็นับเป็นเวลานานจนกำหนดไม่ได้ และต่อไปข้างหน้าก็ต้องตายเกิด ๆ อย่างนี้อีกกำหนดนับไม่ได้เช่นเดียวกัน แสดงให้เห็นว่า วัฏฏทุกข์ของสัตว์ทั้งหลายนี้ เจริญรุ่งเรืองมากมาย ไม่มีสิ้นสุด ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“อายตฺ สํสารทกฺขํ สวณฺติ ปสวณฺติ วทฺฒณตฺติติ = อาสวา”

ธรรมเหล่าใด ทำให้วิภูฏทกฺขํที่ยาวนานนั้น เจริญรุ่งเรือง ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า อาสวะ (ได้แก่ โลภะ ทิฏฐิ โมหะ)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อา แปลว่า มีกำหนดขอบเขตถึงภวักคภูมิ คือ เนวสัณญานา สัณญายตนภูมิ หรือ มีขอบเขตจนถึงโคตรภู

คำว่า สว แปลว่า เกิดได้ หรือ ไหลไปได้

เมื่อรวมทั้ง ๒ บทเข้าแล้ว แปลว่า เกิดได้ หรือ ไหลไปได้ จนถึงภวักคภูมิ หรือ โคตรภู โดยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์

ตามธรรมดา โลภะ ทิฏฐิ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยโลกียธรรม และบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ ฉะนั้น ที่แสดงว่า เกิดได้จนถึงภวักคภูมิ หรือ โคตรภูนั้น ไม่มีเนื้อความพิเศษอย่างใด หมายความว่า เนวสัณญานา สัณญายตนภูมิ ก็ดี โคตรภูญาณ หรือ ไวทาน ก็ดี เหล่านี้ยังเป็นโลกียธรรมอยู่ ฉะนั้น จึงเป็นอารมณ์ของโลภะ ทิฏฐิ โมหะได้ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า โลภะ ทิฏฐิ โมหะ อาสวธรรมทั้ง ๓ นี้ เกิดได้ หรือ ไหลไปได้ จนถึงภวักคภูมิ หรือ โคตรภู ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“ภวโต อาภวคฺคา ธมฺมโต อาโคตรภฺมฺหา สวณฺติ อารมฺมณกรณวเสน ปวตฺตณตฺติติ = อาสวา”

ธรรมเหล่าใดไหลไปถึง หรือ เกิดได้ถึง ว่าโดยภูมิถึงภวักคภูมิ ว่าโดยธรรมถึง โคตรภู ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อาสวะ

มีข้อที่น่าสงสัยอยู่ว่า โลภะ ทิฏฐิ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ชื่อว่า อาสวะ เพราะเป็นเครื่องหมักต้องอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลายเป็นเวลานาน หรือไหลไปได้เกิดได้ จนถึงภวักคภูมิ หรือ โคตรภู ตามที่แสดงมาแล้วนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ อกุศลเจตสิกอื่น เช่น อหิริกะ อนตตปปะมานะ เป็นต้น ก็เกิดอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลายมาเป็นเวลานาน และก็สามารถเกิดได้โดยอาศัยภวักคภูมิ หรือโคตรภู เป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน แต่ทำไมพระพุทธองค์จึงไม่ทรงจัดเจตสิกเหล่านี้ เป็นอาสวะบ้าง เพราะเหตุไร ?

ข้อนี้ แก้วว่า เพราะโลกะ ทิฏฐิ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ มีสภาพเป็นอาสวะปรากฏชัดเจนมากกว่าอกุศลเจตสิกอื่น ๆ เช่น มานะ คือ การเยอหยิ่งถือตัวนี้ แม้ว่า อาศัยภวักคภูมิ หรือ โคตรภู เป็นอารมณ์แล้ว เกิดได้ก็จริง แต่ความกว้างขวางทั่วไปแล้ว สู้ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ ไม่ได้ ความปรากฏชัดเจนก็สู้กันไม่ได้ อุปมาเหมือนคำว่า “สุริยะ” ซึ่งแปลว่า แสงสว่างที่ทำให้มนุษย์ทั้งหลายมีความกล้า ได้แก่ ดวงอาทิตย์ เท่านั้น แต่แสงสว่างของสิ่งอื่น ๆ เช่น แสงสว่างของดวงจันทร์ หรือ แสงสว่างของดวงไฟ ก็สามารถทำให้มนุษย์ทั้งหลายมีความกล้าขึ้นได้เช่นเดียวกัน แต่ก็ไม่เรียกว่า “สุริยะ” ทั้งนี้ก็เพราะว่าแสงสว่างที่ทำให้มนุษย์ทั้งหลายมีความกล้าปรากฏชัดเจนมากที่สุดและปรากฏได้ทั่วไปในโลกนั้น ก็ได้แก่ แสงสว่างของดวงอาทิตย์นั่นเอง ด้วยเหตุนี้ คำว่า “สุริยะ” จึงได้แก่ ดวงอาทิตย์ดวงเดียวเท่านั้น ไม่ใช่ดวงจันทร์ หรือ ดวงไฟ ข้อนี้ฉันใด อกุศลเจตสิกดวงอื่น ๆ แม้ว่า จะเป็นเครื่องหมักดองอยู่ในชั้นธันดานของสัตว์ทั้งหลาย หรือ ไหลไปได้ เกิดได้จนถึงภวักคภูมิ หรือ โคตรภู ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์ก็จริง แต่ความเป็นเครื่องหมักดอง กิเลส หรือ ความไหลไปได้เกิดได้ จนถึงภวักคภูมิ หรือ โคตรภู กิเลส เหล่านี้ ย่อมปรากฏชัดเจน แต่เฉพาะธรรมที่เป็นโลกะ ทิฏฐิ โมหะ โดยส่วนเดียว ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงแสดงอกุศลเจตสิกดวงอื่น ๆ ว่าเป็น อาสวะ ด้วย

โอฆะ

คำว่า โอฆะ ในที่นี้ หมายความว่า ธรรมที่เปรียบเหมือนห้วงน้ำ ได้แก่ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ อกุศลเจตสิก ๓ ดวงนี้ เป็นธรรมที่เป็นเหมือนห้วงน้ำนั้น เพราะว่า ตามธรรมดาห้วงน้ำนั้น เมื่อมีวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใด หรือ สัตว์ใด ตกลงในห้วงน้ำนั้นแล้ว ห้วงน้ำนั้นย่อมท่วมทับ เปียกเปียกวัตถุ หรือ สัตว์นั้น ๆ และทำให้วัตถุ หรือ สัตว์ทั้งหลายนั้นจมลง ไม่มีโอกาสจะโผล่ขึ้นมาได้เลย สภาพของโลกะ ทิฏฐิ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ ก็เช่นเดียวกัน คือ ท่วมทับสัตว์ทั้งหลายอยู่และทำให้สัตว์ทั้งหลายนั้นจมลงในวัฏฏสงสารจนถึงอบายภูมิ โดยไม่ให้โอกาสโผล่ขึ้นพ้นจากวัฏฏสงสาร ให้เข้าถึงพระนิพพานได้ ด้วยเหตุนี้ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ เท่านั้น ชื่อว่า โอฆะ อกุศลเจตสิกอื่น ๆ ไม่ชื่อว่า โอฆะ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับ อาสวะ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“อวตถริตวา หนนตีติ = โอฆา” (วา) “อวหนนตี โอสีทาเปนตีติ = โอฆา”
(วา) “โอฆาวิยาตี = โอฆา”

ธรรมชาติใด ย่อมท่วมทับเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ธรรมชาตินั้นชื่อว่า โอะฆะ (ได้แก่ห้วงน้ำ) (หรือ) ธรรมชาติใด ทำให้สัตว์ทั้งหลายจมลง ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โอะฆะ (ได้แก่ ห้วงน้ำ)

ธรรมเหล่าใด ท่วมทับเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย และทำให้สัตว์ทั้งหลายจมลงใน วัฏฏสงสารจนถึงอบายภูมิ เหมือนกับห้วงน้ำ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า โอะฆะ (ได้แก่ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ)

โยคะ

คำว่า “โยคะ” แปลว่า ประกอบ เหมือนกับกาวที่ประกอบของ ๒ สิ่งให้ติดแน่น ไม่ให้หลุดออกจากกันได้ ฉันทิ โลกะ ทิฏฐิ โมหะก็ฉันทัน คือ ประกอบสัตว์ทั้งหลายไว้ให้ติดอยู่ในวัฏฏทุกข์ ไม่ให้หลุดพ้นไปได้ เมื่อจะอุปมาแล้ว กาวเปรียบได้กับโยคธรรม ๓ คือ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ วัตถุสิ่งของ ๒ สิ่ง สิ่งหนึ่งเปรียบได้กับสัตว์ทั้งหลาย อีกสิ่งหนึ่งเปรียบได้กับภพภูมิต่าง ๆ คือ วัฏฏทุกข์ นั้นเอง

หรืออุปมาอีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนวัวที่ถูกนำมาผูกเทียมเกวียนไว้ เมื่อวันนั้น จะเดินไปในทางไหน ก็ต้องลากเอาเกวียนนั้นติดไปด้วยเสมอ ฉันทิ สัตว์ทั้งหลายที่วนเวียนอยู่ในวัฏฏทุกข์ หลุดพ้นไปไม่ได้เพราะถูกประกอบด้วยโลกะ ทิฏฐิ โมหะ ก็ฉันทัน เมื่อเปรียบเทียบแล้ววัวเปรียบได้กับสัตว์ทั้งหลาย เกวียนเปรียบได้กับ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ซึ่งเป็นวัฏฏทุกข์ เชือกที่ผูกวัวให้ติดอยู่กับเกวียน เปรียบได้กับ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ

ตามข้ออุปมาที่กล่าวมานี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า สัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิด อยู่ในวัฏฏทุกข์ไม่พ้นไปได้นั้น ก็ด้วยอำนาจของโลกะ ทิฏฐิ โมหะ นี้เอง เป็นผู้ประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดง โลกะ ทิฏฐิ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ ว่าเป็นโยคะ ส่วนอกุศลเจตสิกอื่น ๆ ที่ไม่ได้ชื่อว่า โยคะ นั้น ก็มีข้อความทำนองเดียวกันกับอาสวะ ที่กล่าวมาแล้ว ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “วัฏฏสมี สตเต โยเชนตติ = โยคา”

ธรรมเหล่าใด ประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในวัฏฏทุกข์ คือ ภพภูมิต่าง ๆ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า โยคะ (ได้แก่ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ)

คันถะ

คำว่า “คันถะ” หมายถึง เครื่องผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่เกี่ยวคล้องกันประดุจโซ่เหล็ก ธรรมดาโซ่เหล็กนั้น เป็นห่วงเกี่ยวคล้องโยงติดต่อกันเป็นสายยืดยาว ฉันท ไถ โลกะ โทสะ ทิฏฐิ ทั้ง ๓ นี้ ย่อมเกี่ยวคล้องสัตว์ไว้ในระหว่างจิตกับปฏิสนธิ และปฏิสนธิกับจิต ติดต่อกันไปเรื่อย ๆ ยากที่จะหลุดพ้นไปได้ เหมือนดังห่วงโซ่เกี่ยวคล้องติดต่อกัน ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์ จึงทรงแสดง โลกะ โทสะ ทิฏฐิ ทั้ง ๓ นี้ว่า เป็นคันถะ แต่ในคันถะนี้ มีคำว่า กายะ ประกอบอยู่ด้วย นี่ก็เพื่อจะแสดงให้รู้ถึงธรรมที่ถูกเกี่ยวคล้องไว้โดยโลกะโทสะ ทิฏฐิ นั่นก็คือ นามกาย รูปกาย อันได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย นั่นเอง ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“กายํ คนฺถนํตีติ = กายคนฺถา” (วา) “กาเยน กายํ คนฺถนํตีติ = กายคนฺถา”

ธรรมเหล่าใด ผูกคือเกี่ยวคล้องไว้ซึ่งนามกาย ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กายคันถะ (หรือ) ธรรมเหล่าใด ผูกคือเกี่ยวคล้องไว้ระหว่าง นามกาย รูปกาย ในปัจจุบันภพ กับ นามกาย รูปกาย ในอนาคตภพ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กายคันถะ

แสดงความต่างกันระหว่างอภิชมาและพยาบาท ที่เป็นมโนทุจริต กับ อภิชมาและพยาบาทที่เป็นคันถะ

อภิชมาที่เป็นมโนทุจริต นั้น เป็นโลภะอย่างหยาบ มีสภาพอยากได้ทรัพย์สินสมบัติของผู้อื่นมาเป็นของ ๆ ตนโดยไม่ชอบธรรม

ส่วน อภิชมากายคันถะ นั้น เป็นได้ทั้งโลภะอย่างหยาบและอย่างละเอียดทั้งหมด ที่เกี่ยวกับความอยากได้ ความพอใจในทรัพย์สินสมบัติของผู้อื่น หรือ ของตนเองโดยชอบธรรมก็ตาม ไม่ชอบธรรมก็ตาม จัดเป็นอภิชมากายคันถะทั้งสิ้น

พยาบาทที่เป็นมโนทุจริต ได้แก่ โทสะอย่างหยาบ ที่เกี่ยวกับความปองร้ายผู้อื่น โดยคิดให้เขามีความลำบากเสียหายต่าง ๆ หรือ คิดสาปแช่ง ให้ผู้ที่ตนไม่ชอบนั้น ถึงแก่ความตาย หรือ ถึงความวิบัติฉิบหาย

ส่วน พยาบาทกายคันถะ นั้น ได้แก่ โทสะอย่างหยาบ และ อย่างละเอียด ทั้งหมด คือ ความไม่ชอบ ไม่พอใจ โกรธ กลัว กลุ้มใจ เสียใจ ไปจนถึงการ ทำปาณาติบาต ฆราวาสา เป็นต้น เหล่านี้ จัดเป็นพยาบาทกายคันถะ ทั้งสิ้น

อุปาทาน

คำว่า “อุปาทาน” เมื่อแยกบทออกแล้วได้ ๒ บท คือ อุป + อาทาน

อุป หมายถึง มั่น อาทาน หมายถึง ยึด

เมื่อรวม ๒ บทเข้าด้วยกันแล้ว หมายถึง การยึดมั่นในอารมณ์ ธรรมที่ยึดมั่นในอารมณ์ ที่เรียกว่า อุปาทาน นี้ เปรียบเสมือนงูที่จับกบได้แล้ว กัดกบนั้นไว้แน่น ไม่ยอมปล่อย ฉันท โลภะ ทิฏฐิ ทั้ง ๒ ก็มีสภาพยึดมั่นในอารมณ์ของตน ๆ ไม่ยอมปล่อย ฉันทนั้น ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“อุปาธิยন্তิตติ = อุปาทานานิ” ธรรมเหล่าใด ย่อมยึดมั่นในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน

นิวรณ

คำว่า “นิวรณะ” นี้ หมายถึง ธรรมที่เป็นเครื่องห้าม หรือ เครื่องกั้นคุณความดี คือ กุศลธรรมต่าง ๆ ไม่ให้เกิด และ กุศลธรรมบางอย่าง มี ฌาน เป็นต้น ที่เกิดอยู่แล้ว ก็ทำให้เสื่อมสิ้นไปได้

ตามธรรมดาบุคคลทั้งหลายนั้น ย่อมไม่ยินดีในการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา เป็นส่วนมาก ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะอำนาจแห่งนิวรณ อันได้แก่ โลภะโทสะ ถีนะ มิตตะ อุทธัจจะ กุกกฏจะ วิจิกิฉา โมหะ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ๒-๓-๔ ตามสมควรนั่นเอง เป็นตัวขวางกั้น หรือ บางทีขณะที่กำลังทำกุศลอยู่นั้น ก็เกิดความท้อถอยเบื่อหน่าย ไม่พอใจเกิดขึ้นได้ ทำให้ศรัทธา สติ ปัญญา ถอยเสื่อมสิ้นไป นี่ก็เป็นเพราะอำนาจแห่ง ถีนมิตฺตนิวรณ เกิดขึ้นขวางกั้นคุณความดี คือ ศรัทธา เป็นต้น นั้นเสีย และถ้าหากว่า กามฉันทนิวรณ พยาบาทนิวรณ ขนินทนิวรณ เกิดขึ้นแก่ฌานลาภบุคคลแล้ว ก็ทำให้ฌาน ที่มีอยู่นั้น เสื่อมสิ้นไป ไม่สามารถจะเข้าฌานได้อีก

จะยกตัวอย่างขึ้นแสดงให้เห็นง่าย ๆ ว่า ผู้ที่ไม่มีความเลื่อมใสในเรื่องของ พระพุทธศาสนา แต่ได้ไปฟังเขาแสดงปาฐกถาถึงเรื่องกรรมที่มีหน้าที่จัดแจงให้สัตว์ทั้งหลายมีความสุข ความทุกข์ หรือ เมื่อตายแล้ว ให้ไปเกิดเป็นเทวดาบ้าง มนุษย์บ้าง สัตว์เดรัจฉานบ้าง ไปตกนรกบ้าง มีการยกเหตุผล อุปมาอุปไมย เปรียบเทียบพร้อมด้วย

หลักฐาน พุทธภาษิต และอรรถกถา ซึ่งถ้าผู้ที่ไม่มือนิรณครอบงำอยู่ เมื่อได้ฟังดังนั้นแล้ว ก็ย่อมจะเกิดความเลื่อมใสขึ้น พยายามตั้งอกตั้งใจฟัง และจดจำเนื้อความนั้นไว้ มีจิตใจ ไม่ซัดส่าย และก็เข้าใจเนื้อความนั้นด้วย ซึ่งเป็นกุศลธรรม อันได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เกิดขึ้น แต่ผู้ที่ไม่มีความเลื่อมใสในเรื่องของพระพุทธศาสนา ที่กำลังฟังเรื่องนี้อยู่ นั้น ย่อมเกิดความลังเลสงสัย ไม่เชื่อว่า จะเป็นไปตามนั้นได้ เพราะผู้นั้น ไม่มีความเข้าใจในเรื่องความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นไปตามอำนาจของกรรม เมื่อไม่มีความเข้าใจแล้ว ก็เกิดการเบื่อหน่าย ไม่อยากฟัง จิตใจย่อมส่ายหาอารมณ์อื่น ที่จะทำให้เกิดความเพลิดเพลินขึ้นแทน เมื่อหาไม่ได้ เพราะในทีนั้น มีแต่การแสดงธรรมเท่านั้น แล้วก็เกิดความไม่พอใจนึกไปว่า เรามาในสถานที่นี้ผิดที่เสียแล้ว ในขณะที่เดียวกันนั้น จิตใจของผู้นั้น ก็คิดถึงเรื่องราวอื่น ๆ มากมาย ไม่ได้ตั้งใจฟังเรื่องที่กำลังแสดงอยู่เลย จนกระทั่งการแสดงธรรมจบลง โดยที่ผู้นั้น ไม่มีกุศลจิตเกิดขึ้นเลย มีแต่นิรณครเกิดขึ้นฝ่ายเดียว คือ ในตอนแรก วิจิกิจฉานิรณครเกิด ต่อมาอวิชชานิรณคร และต่อมา ถีนมิตถนิรณคร กามฉันทนิรณคร พยาบาทนิรณคร กุกกุจจนิรณคร อุทธัจจนิรณครเกิดขึ้น เป็นลำดับมา

ตัวอย่างที่ยกขึ้นมาแสดงนี้ ชี้ให้เห็นว่า กุศลธรรมที่ควรจะเกิด ก็ไม่มีโอกาสเกิด เพราะโลภะ เป็นต้นนั่นเอง ที่เป็นเครื่องกั้นกุศลธรรมไว้ ฉะนั้น โลภะ เป็นต้นเหล่านี้ จึงได้ชื่อว่า นิรณคร ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“ฉานาทิกัม นิวาเรณตติ = นิรณรานิ”

ธรรมเหล่านี้ ย่อมห้ามคุณความดี มี ฉาน เป็นต้น ไม่ให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า นิรณคร

อนุสัย

อนุสัย นี้ เป็นกิเลสชนิดหนึ่ง ที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เป็นกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งเป็นธรรมชาติที่เร้นลับ ไม่มีใครสามารถมองเห็นได้ นอกจากพระปัญญาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ตามปกติอนุสัยกิเลสนี้ จะมีสภาพสงบนิ่ง ไม่ปรากฏออกมาโดยทางหนึ่งทางใด ต่อเมื่อมีอารมณ์ต่าง ๆ ที่ดีก็ตามไม่ดีก็ตาม มากระทบทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วอนุสัยกิเลส ที่สงบนิ่งอยู่นั้น ก็จะเปลี่ยนสภาพเป็น **ปรัญฐานกิเลส** ปรากฏเกิดขึ้นในทางใจ ถ้าปรัญฐานกิเลสนี้ มีกำลังแรงกล้ามากขึ้น ก็จะเปลี่ยนสภาพเป็น **วิตกกัมมกิเลส** ล่วงออกมาทางกาย ทางวาจา ปรัญฐาน

กิเลสที่เกิดขึ้นทางใจก็ดี วิติกมกิเลสที่เกิดขึ้นทางกาย ทางวาจา ก็ดี ทั้ง ๒ นี้ ไม่เรียกว่า อนุสัยกิเลส แต่ปริยฐานกิเลส ก็เกิดมาจากอนุสัยกิเลส และ วิติกมกิเลส ก็เกิดมาจาก ปริยฐานกิเลส ด้วยเหตุนี้ คำว่า อนุสัย จึงเป็นกิเลสชนิดหนึ่ง ที่มีสภาพสงบนิ่งอยู่ใน ชั้นธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“สนตฺตานเณ อนุ อนุ เสนตฺติติ = อนุสยา” ธรรมเหล่าใด ย่อมนอนเนื่องอยู่ในความ สืบต่อแห่งรูปนามขันธ ๕ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นนี้ ชื่อว่า อนุสัย

หรืออีกนัยหนึ่ง “อนุรูป การณ์ ลภิตฺวา เสนติ อุปปชฺชนตฺติติ = อนุสยา” ธรรมเหล่าใด เมื่อได้เหตุที่สมควรแล้ว ย่อมเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นนี้ ชื่อว่า อนุสัย

แสดงการเปรียบเทียบกิเลสทั้ง ๓ ระดับ

ถ้าจะอุปมาเปรียบเทียบ ระหว่าง อนุสัยกิเลส ปริยฐานกิเลส และ วิติกมกิเลส ทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว ก็เปรียบเสมือนกับไม้ขีดไฟ อนุสัยกิเลส เปรียบเหมือนไฟที่อยู่ในหัวไม้ขีด อารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เปรียบเหมือนการเอาก้านไม้ขีดไฟ ไปขีดที่ข้างกล่อง เมื่อไฟปรากฏขึ้น ไฟนี้เปรียบเหมือน ปริยฐานกิเลส และเมื่อเอาไฟ ที่ปรากฏขึ้นนั้นไปจุดเข้ากับวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้วไฟที่ลุกติดวัตถุนั้น ๆ เปรียบเหมือน วิติกมกิเลส ดังนี้

การประหณกิเลสทั้ง ๓ โดย ศील สมาธิ ปัญญา

๑. ศीलกุศล สามารถประหณวิติกมกิเลสได้ โดยตทังคปหาน
๒. สมาธิกุศล (ฌาน) สามารถประหณปริยฐานกิเลสได้โดยวิกขัมภนปหาน
๓. ปัญญาในมรรค สามารถประหณ อนุสัยกิเลสได้ โดยสมุจเฉทปหาน

สังโยชน์

คำว่า “สังโยชน์” หมายถึง ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ ไม่ให้ออกไปจาก วัฏฏทุกข์ได้ เปรียบเหมือนเชือกที่ผูกโยงสัตว์ หรือ วัตถุสิ่งของไว้ ไม่ให้หลุดไปได้ ฉะนั้น ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“สัโยเชนติ พนฺธนํตีติ = สัโยชนานิ” ธรรมเหล่าใด ย่อมผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า สัโยชน

ตามธรรมดาในสันดานของปุถุชนทั้งหลายนั้น ย่อมมีธรรมชาติชนิดหนึ่ง ที่เปรียบเสมือนเชือกเส้นใหญ่ ๑๐ เส้นด้วยกัน ซึ่งทำการผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ ไม่ให้หลุดพ้นไปจากกองทุกข์ได้ เชือก ๑๐ เส้นเหล่านี้ ได้แก่ สัโยชน ๑๐ นี้เอง และในบรรดาเชือก คือ สัโยชนทั้ง ๑๐ เส้นเหล่านี้ ถ้าหากว่าเส้นหนึ่งเส้นใด มีอาการตึงขึ้นแล้ว สัโยชนเส้นนั้น ก็จะนำสัตว์นั้นให้ไปเกิดในภพภูมิที่เกี่ยวกับสภาพของตน ๆ โดยอาศัยกรรมที่สัตว์นั้น ๆ กระทำขึ้น

จำแนกสัโยชน ๑๐ ตามสุดต้นตอ โดยโอรัมภาคิยะและอุทัมภาคิยะ

๑. โอรัมภาคิยสัโยชน หมายถึง สัโยชนที่เป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑ มี ๕ อย่าง
๒. อุทัมภาคิยสัโยชน หมายถึง สัโยชนที่เป็นไปในส่วนเบื้องสูง ได้แก่ รูปภูมิ ๑๖ อรูปภูมิ ๔ มี ๕ อย่าง

โอรัมภาคิยสัโยชน ๕ คือ

๑. กามราคสัโยชน	๒. ปถิฆสัโยชน
๓. ทิฏฐิสัโยชน	๔. สีสัพพตปรามาสสัโยชน
๕. วิจิกิจฉาสัโยชน	

อุทัมภาคิยสัโยชน ๕ คือ

๑. รูปราคสัโยชน	๒. อรูปราคสัโยชน
๓. มานสัโยชน	๔. อุทัจฉาสัโยชน
๕. อวิชาสัโยชน	

ธรรมดาบุุขชนทั้งหลายที่ไม่ได้ฌานนั้น กามราคสังโยชน์ ย่อมต้งเป็นธรรมดาอยู่แล้ว และถ้าผู้นั้น กระทำทุจริตมาก ปฏิฆสังโยชน์ อย่างหยาบ ทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกจฉาสังโยชน์ ทั้ง ๓ อย่างนี้ ก็มีโอกาสดึงขึ้น และนำผู้นั้นไปสู่อบายภูมิได้ ส่วนสัลลพตปราคาสังโยชน์นั้น ไม่ได้ปรากฏแก่บุคคลทั่วไป แต่ถ้าปรากฏต้งขึ้นแก่บุคคลใดแล้ว ก็สามารถนำผู้นั้นไปสู่อบายภูมิได้เช่นเดียวกัน ถ้าบุคคลนั้นกระทำสุจริตเป็นส่วนมาก ปฏิฆสังโยชน์อย่างสามัญ อตตทิฏฐิสังโยชน์ ทั้ง ๒ นี้ ก็มีโอกาสดึงขึ้นได้ และนำผู้นั้นให้ไปเกิดเป็นมนุษย์ หรือ เทวดา สำหรับบมิจฉาทิฏฐิ สัลลพตปราคาส วิจิกจฉา สังโยชน์ทั้ง ๓ อย่างนี้ ไม่มีโอกาสดึงได้

ส่วนบุุขชนที่ได้ฌาน กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ และสัลลพตปราคาสังโยชน์ ทั้ง ๓ อย่างนี้ ไม่มีโอกาสปรากฏต้งได้ อุทธัมภาคิยสังโยชน์เท่านั้นที่มีโอกาสดึงขึ้น ฉะนั้น เมื่อฌานลาภบุคคลนั้น ตายจากกามภูมิแล้ว ก็จะไปเกิดในรูปภูมิ หรือ อรูปภูมิ แล้วแต่ฌานที่ตนได้ ส่วนบุุขชนที่ไปบังเกิดเป็นพรหมนี้ ยังไม่ได้ประหาณกามราคสังโยชน์ให้เป็นสมุจเฉทปหาน ประหาณเพียงการชมเอาไว้ด้วยอำนาจแห่งฌาน (วิกขัมภณปหาน) เท่านั้น ฉะนั้น ถ้าพรหมองค์ใดเสื่อมจากฌานแล้ว พรหมองค์นั้น เมื่อเวลาตาย ก็จะเกิดเป็นพรหมต่อไปอีกไม่ได้ ต้องลงมาเกิดในกามภูมิ เป็นมนุษย์ หรือ เทวดา ที่เป็นเช่นนี้ ก็ด้วยอำนาจแห่งกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ ที่มีอยู่ในขันธสันดานของตนนั่นเอง ที่ชักต้งลงมา

ผู้ที่สำเร็จเป็นพระโสดาบัน หรือ พระสกิทาคามีนั้น ประหาณทิฏฐิ วิจิกจฉา สัลลพตปราคาส สังโยชน์ทั้ง ๓ นี้ได้โดยเด็ดขาดแล้ว ฉะนั้น จึงพ้นจาก **เหตุภูมิสังสาระ** คือ อบายภูมิทั้ง ๔ ได้แล้ว แต่ยังไม่พ้นจาก **มัชฌิมสังสาระ** คือ มนุษย์ภูมิ เทวภูมิ และ **อุปริมสังสาระ** คือ รูปภูมิ อรูปภูมิ ไปได้ เพราะสังโยชน์ที่เหลืออีก ๗ นั้น ยังมีอยู่ในขันธสันดาน เมื่อได้สำเร็จเป็นพระอนาคามีแล้ว ก็ประหาณกามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ทั้ง ๒ นี้ ได้อีก โดยเด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน) ฉะนั้น พระอนาคามีบุคคลนั้น จึงพ้นจากมัชฌิมสังสาระ ได้ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ทั้ง ๕ ไม่มีแล้ว แต่ยังไม่พ้นจากอุปริมสังสาระ เพราะอุทธัมภาคิยสังโยชน์ยังมีอยู่ ต่อเมื่อได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วจึงพ้นจากอุปริมสังสาระได้ และเมื่อสิ้นชีวิตลงแล้ว ก็ก้าวเข้าสู่พระนิพพาน ทั้งนี้ ก็เพราะว่า ได้ตัดเส้นสังโยชน์ทั้ง ๑๐ เส้น ขาดลงโดยสิ้นเชิงแล้ว

อนึ่ง สังโยชน์ ๑๐ ที่แบ่งออกเป็นโอรัมภาคิยสังโยชน์และอุทธัมภาคิยสังโยชน์นั้น ในปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงว่า สังโยชน์ที่ถูกประหาณด้วยมรรคเบื้องต้น ๓ นั้น ชื่อว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์ที่ถูกประหาณด้วยอรหัตตมรรคนั้น ชื่อว่า อุทธัมภาคิยสังโยชน์

จำแนกสังโยชน์ ๑๐ ตามอภิธรรมนัย โดยโอรัมภาคิยะ และ อุทัมภาคิยะ

โอรัมภาคิยสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ มี ๗ คือ

๑. กามราคสังโยชน์	๒. ปฏิฆสังโยชน์
๓. ทิฏฐิสังโยชน์	๔. สีสัพพตปราคาสังโยชน์
๕. วิจิกิจฉาสังโยชน์	๖. อิสสาสังโยชน์
๗. มัจฉริยสังโยชน์	

อุทัมภาคิยสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องสูง มี ๓ คือ

๑. ภวราคสังโยชน์	๒. มานสังโยชน์	๓. อวิชชาสังโยชน์

กิเลส

คำว่า “กิเลส” หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำให้เศร้าหมองหรือเร่าร้อน ฉะนั้น จิต เจตสิก รูป ที่เกิดพร้อมกับกิเลสเหล่านั้น จึงมีสภาพเศร้าหมองเร่าร้อนไปด้วย เพราะตามธรรมดาจิตใจและกิริยาอาการของบุคคลทั้งหลายนั้น ถ้าไม่ได้เกิดเกี่ยวข้องกับ โลภะ โทสะ เป็นต้นแล้ว บุคคลผู้นั้นจะรู้สึก ว่า จิตใจสบาย รูปร่างหน้าตาผ่องใส ไม่มี ความเดือดร้อนแต่ประการใด เป็นที่สบายตา สบายใจ แก่ผู้ที่ได้พบเห็น แต่ถ้าจิตใจของ ผู้ใดเกิดขึ้นโดยมีโลภะ โทสะ เป็นต้น เข้าเกี่ยวข้องกับผูกพันด้วยแล้ว จิตใจของผู้นั้น ก็จะมี ความเศร้าหมองเดือดร้อน รูปร่างหน้าตาไม่ผ่องใสปรากฏขึ้น แล้วแต่กำลังของกิเลสนั้น ๆ และย่อมไม่เป็นที่สบายตาสบายใจ แก่ผู้ที่ได้พบเห็น ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์ จึงทรงตรัส เรียกโลภะ โทสะ เป็นต้น เหล่านี้ว่า กิเลส ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“กิเลสเนติ อุปตาเปเนตติ = กิเลสา” (วา) “กิลิสฺสติ เอเตหิติ = กิเลสา”

ธรรมชาติใด ย่อมทำให้เร่าร้อน ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กิเลส หรือ สัมปยุตตธรรม คือ จิต เจตสิก ย่อมเศร้าหมองด้วยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการเศร้าหมอง ของสัมปยุตตธรรมนั้น จึงชื่อว่า กิเลส (ได้แก่ กิเลส ๑๐)

กิเลสโดยพิสดาร ๑๕๐๐

อารมณ์ที่เป็นเหตุให้กิเลส ๑๐ เกิดขึ้นได้นั้น มี ๑๕๐ คือ นามเตปปัญญาสะ คือ นามธรรม ๕๓ และ นิปผันนรูป ๑๘ ลักษณะรูป ๔ รวมเป็น ๗๕

ในอัมมัตตสันดาน คือ ภายในตัวเรา มี ๗๕

ในพหิทถสันดาน คือ สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ที่อยู่ภายนอกตัวเรา มี ๗๕ รวมเป็น ๑๕๐

อารมณ์ ๑๕๐ x กิเลส ๑๐ คงเป็นกิเลส ๑๕๐๐

จบอภุศลสังคหะ

มิสกสังคหะ

ในมิสกสังคหะนี้ มีธรรมอยู่ ๗ หมวด คือ

๑. เหตุ	๒. ฌานังคะ	๓. มัคคังคะ	๔. อินทริย
๕. พละ	๖. อธิบดี	๗. อาหาร	

ว่าโดยประเภท มี ๖๔ ดังแสดงตามลำดับต่อไปนี้ :-

เหตุ มี ๖ คือ

๑. โลกเหตุ	ความอยากได้ เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ใน โลกมูลจิต ๘
๒. โทสเหตุ	ความโกรธเป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ใน โทสมูลจิต ๒
๓. โมหเหตุ	ความหลง เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ใน อกุศลจิต ๑๒
๔. อโลภเหตุ	ความไม่ติดใจในกามคุณอารมณ์ เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่นและเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ อโลภเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑
๕. อโทสเหตุ	ความไม่โกรธ เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ อโทสเจตสิก ที่ใน โสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑
๖. อโมหเหตุ	ความไม่หลง เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ใน ญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

ฉานังคะ มี ๗ คือ

๑. วิตก ธรรมชาติที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในกามจิต ๔๔ ปฐมฌานจิต ๑๑
๒. วิจารณ์ ธรรมชาติที่เคล้าคลึงอารมณ์ เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ วิจารณ์เจตสิก ที่ในกามจิต ๔๔ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑
๓. ปิตติ ธรรมชาติที่มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์ เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ ปิตติเจตสิก ที่ในกามโสมนัส ๑๘ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑
๔. เอกัคคตา ธรรมชาติที่ตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในจิต ๑๑๑ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐)
๕. โสมนัส ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์เป็นสุขใจ เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโสมนัสสสทหตจิต ๖๒
๖. โทมนัส ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์เป็นทุกข์ใจ เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๗. อุเบกขา ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์เป็นกลาง เป็นเครื่องเพ่งอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในอุเบกขาสทหตจิต ๔๗ (เว้นทวิปัญจวิญญานอุเบกขา ๘)

มัคคังคะ มี ๑๒ คือ

๑. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๘
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน องค์ธรรม ได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑

๓. สัมมาวาจา การกล่าววาจาชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สัมมาวาจาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
๔. สัมมากัมมันตะ การทำกรณงานชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สัมมากัมมันตเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
๕. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สัมมาอาชีวะเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
๖. สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๙. มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก
ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔
๑๐. มิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ องค์ธรรมได้แก่
วิตกเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๑๑. มิจฉาวายามะ ความเพียรผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ องค์ธรรมได้แก่
วิริยเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๑๒. มิจฉาสมาธิ ความตั้งมั่นผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ องค์ธรรมได้แก่
เอกัคคตาเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

อินทรี มี ๒๒ คือ

๑. จักขุนทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท
๒. โสิตินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรมได้แก่ โสิตปสาท
๓. ฆานินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท
๔. ชิวหินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท
๕. กายินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้สัมผัส องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท
๖. อิตถินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง องค์ธรรมได้แก่ อิตถิถารูป
๗. ปุริสินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย องค์ธรรมได้แก่ ปุริสถารูป
๘. ชีวิตินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม องค์ธรรมได้แก่ ชีวิตรูป และ ชีวิตินทรีเจตสิก
๙. มนินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ จิตทั้งหมด
๑๐. สุขินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑
๑๑. ทุกชินทรี ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ทางกาย องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในทุกสหคตกายวิญญานจิต ๑

๑๒. โสมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ
องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโสมนัสสสทคจิต ๖๒
๑๓. โทมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ
องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๑๔. อุเปกขินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง
องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในอุเปกขาสทคจิต ๕๕
๑๕. สัทธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ
องค์ธรรมได้แก่ สัทธาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๑๖. วิริยินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเพียร องค์ธรรม
ได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕
๑๗. สตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการระลึกรู้ออบ องค์ธรรม
ได้แก่ สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๑๘. สมาธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว
องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในจิต ๗๒ (เว้นอวิริยจิต ๑๖
วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)
๑๙. ปัญญินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง
องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗
หรือ ๗๙
๒๐. อัญญุตัญญัสสามิตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตน
ไม่เคยรู้ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในโสดาปัตติมรรคจิต ๑
๒๑. อัญญินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตน
เคยรู้มาแล้ว องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมรรคจิต
เปื้องบน ๓ และผลจิตเปื้องต่ำ ๓
๒๒. อัญญาตาวินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้อริยสัจ ๔ สิ้นสุดลงแล้ว
องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในอรหัตตผลจิต ๑

พละ มี ๙ คือ

๑. สัทธาพละ ธรรมชาติที่ไม่ไหวหวั่นในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๒. วิริยพละ ธรรมชาติที่ไม่ไหวหวั่นในความเพียร องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕
๓. สติพละ ธรรมชาติที่ไม่ไหวหวั่นในการระลึกชอบ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๔. สมาธิพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในจิต ๑๐๔ (เว้นอวิริยจิต ๑๖ และ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)
๕. ปัญญาพละ ธรรมชาติที่ไม่ไหวหวั่นในการรู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๗๙
๖. หิริพละ ธรรมชาติที่ไม่ไหวหวั่นในความละอายต่อทุจริต องค์ธรรม ได้แก่ หิริเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๗. โอตตปปพละ ธรรมชาติที่ไม่ไหวหวั่นในความสะดุ้งกลัวต่อทุจริต องค์ธรรม ได้แก่ โอตตปปเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๘. อหิริกพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความไม่ละอายต่อทุจริต องค์ธรรม ได้แก่ อหิริกเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๙. อนอตตปปพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความไม่สะดุ้งกลัวต่อทุจริต องค์ธรรม ได้แก่ อนอตตปปเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

อธิปัตติ มี ๔ คือ

๑. ฉันทาธิปัตติ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ยิ่งในความพอใจ องค์ธรรมได้แก่ ฉันทเจตสิก
ที่ในทวิเหตุกขวนะ ๑๘ ติเหตุกขวนะ ๓๔ หรือ ๖๖
๒. วิริยาธิปัตติ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ยิ่งในความเพียร องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก
ที่ในทวิเหตุกขวนะ ๑๘ ติเหตุกขวนะ ๓๔ หรือ ๖๖
๓. จิตตาธิปัตติ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ยิ่งในการรับอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่
ทวิเหตุกขวนะ ๑๘ และ ติเหตุกขวนะ ๓๔ หรือ ๖๖
๔. วิมังสาธิปัตติ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ยิ่งในการรู้แจ้งตามความเป็นจริง องค์ธรรม
ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในติเหตุกขวนะ ๓๔ หรือ ๖๖

อาหาร มี ๔ คือ

๑. กพฬิการาหาร ธรรมชาติที่เป็นผู้นำให้อาหารชรูปเกิด องค์ธรรมได้แก่ โอชา
ที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ
๒. ผัสสาหาร ธรรมชาติที่เป็นผู้นำให้เวทนาเกิด องค์ธรรมได้แก่ ผัสสเจตสิก
ที่ในจิตทั้งหมด
๓. มโนสัณฺเจตนาหาร ธรรมชาติที่เป็นผู้นำให้วิปากวิญญาณ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้นเกิด
องค์ธรรมได้แก่ เจตนาเจตสิก ที่ในจิตทั้งหมด
๔. วิญญาณาหาร ธรรมชาติที่เป็นผู้นำให้เจตสิกและกัมมชรูปเกิด องค์ธรรม
ได้แก่ จิตทั้งหมด

แสดงจิตที่ไม่ได้องค์ฌาน องค์มรรค อินทรีย์ และพละ

ปญฺจวิญญาณํสุ ฌานํคานิ อวิริเยสุ พลาณิ อเหตุเกสุ มคฺคํคานิ น ลพฺภนฺติ
ตถา วิจิกิञฺฉาจิตฺเต เอกคฺคตา มคฺคินฺทริยพฺลภาวํ น คจฺฉติ ฯ

ในทวิปัญญวิญญาณจิต ๑๐ ย่อมไม่ได้้องค์ฌาน ในอวิริยจิต ๑๖ ย่อมไม่ได้พละ
ในอเหตุกจิต ๑๘ ย่อมไม่ได้้องค์มรรค อนึ่ง ในวิจิกิฉาสัมปยุตตจิต ๑ ย่อมไม่ถึงความเป็น
สมาธิมรรค สมาธิอินทรีย์ และ สมาธิพละด้วย

คาถาแสดงองค์ธรรมในมิสกสังคหะทั้ง ๗ หมวด

๑. จ เหตุ ปณจ ฌานงคา	มคคังคา นว วตฺถุโต
โสฬสินทริยธมฺมา จ	พลธมฺมา นเวริตา ฯ
๒. จตฺตารอิปตี วุตฺตา	ตถาหาราติ สตฺตธา
กุสลาภิสมากิณฺโณ	วุตฺโต มิสฺสกกสงฺคโห ฯ

แปลความว่า

๑. เหตุ	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตมแล้ว	มี	๖
ฌานังคะ	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตมแล้ว	มี	๕
มคคังคะ	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตมแล้ว	มี	๙
อินทริย์	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตมแล้ว	มี	๑๖
พละ	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตมแล้ว	มี	๙
๒. อธิปัตติ	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตมแล้ว	มี	๔
อาหาร	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตมแล้ว	ก็มี	๔ เหมือนกัน

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบการแสดงมิสกสังคหะ มี กุศล เป็นต้น ปะปนกัน โดยมี ๗ หมวด ดังนี้

อธิบายมิสกสังคหะ

วจนัตถะของคำว่า มิสกสังคหะ

“กุสลากุสลาพยากตมิสฺสกาณิ เหตุฏกาทินิ สงฺคโหติ = มิสฺสกกสงฺคโห”

หมวดที่สังเคราะห์สภาวะธรรมต่าง ๆ มีเหตุ ๖ เป็นต้น ที่เป็นกุศล อกุศล อพยากตะ ปะปนกัน ฉะนั้น จึงชื่อว่า มิสกสังคหะ

เหตุ

วจนัตถะของคำว่า เหตุ

หิโนติ วตตติ ผลั
ลทฺธเหตุหิ เต ธิรา

เอเตหิ อิติ เหตุโว
รุหฺหมลาว ปาทปา ฯ

แปลความว่า

ผลย่อมเกิดเพราะกรรมเหล่านี้ ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า เหตุ

หมายความว่า ธรรมทั้งหลาย ที่ได้รับอุปการะจากเหตุ ย่อมมีสภาพมั่นคงใน
อารมณ์ ประคองต้นไม้มี่มีรากงอกงามแผ่ไป ฉะนั้น

หมายเหตุ.. คำอธิบายเรื่องเหตุนี้ ได้แสดงไว้แล้ว ในเหตุสังคหะ ฉะนั้น จึงไม่
จำเป็นต้องอธิบายซ้ำในที่นี้อีก

ฉานังคะ

วจนัตถะ ของคำว่า ฉานังคะ

อาลมพมุปนิชฺฌเนติ
ฉาเปนฺติ วา ปจฺจนีเก

อิติ ฉานานิ วุจฺจเร
อิตฺติปิ ฉานสญฺญิตา ฯ

ธรรมเหล่าใด ย่อมเข้าไปเพ่งซึ่งอารมณ์ มีกสิณ เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น
จึงชื่อว่า ฉาน

หรือ ธรรมเหล่าใด ย่อมเผาซึ่งธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น
จึงชื่อว่า ฉาน ได้แก่ องค์ฉาน ๗

ที่เรียกว่า ฉาน นั้น คือ เป็นธรรมชาติที่มีสภาพเข้าไปเพ่งอารมณ์อย่างมั่นคง
สำหรับอารมณ์ที่ถูกเพ่งนั้น ไม่จำกัด จะเป็นอารมณ์กรรมฐาน หรือ ไม่ใช่ก็ตาม เป็นโลกียะ
หรือ โลกุตตระ ก็ตาม เป็นปรมาตฺถ์ หรือ บัญญัติก็ตาม เหล่านี้ ชื่อว่า เป็นอารมณ์ของฉาน
ได้ทั้งสิ้น

หรืออีกนัยหนึ่ง คำว่า ฌาน แปลว่า เภา คำว่า เภา ในที่นี้ หมายถึง ทำให้ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตนนั้น มีกำลังลดน้อยลงไป หรือ ไม่ให้เกิดขึ้นได้ ได้แก่ องค์ฌาน ๖ (เว้นโสมนัสสเวทนา) ที่อยู่ในมหัคคตจิต ส่วนองค์ฌานที่อยู่ในกามจิตนั้น มีสภาพที่เข้าไปเพ่งอารมณ์อย่างมั่นคง ปรากฏชัดกว่า การเพ่งธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตน

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับองค์ฌานนั้น คือ

ถีนมิทธะ	เป็นปฏิปักษ์ กับ วิตก
วิจิกิจฉา	เป็นปฏิปักษ์ กับ วิจาร
พยาบาท	เป็นปฏิปักษ์ กับ ปิติ
กามฉันทะ	เป็นปฏิปักษ์ กับ เอกัคคตา
อุทธัจจะ กุกกุจจะ โทมนัสสเวทนา	เป็นปฏิปักษ์ กับ โสมนัสสเวทนา และ อุเบกขาเวทนา
ปิติ และ โสมนัสสเวทนา	เป็นปฏิปักษ์กับ โทมนัสสเวทนา

มัคคังคะ

สุคตยา จ ทุกคตยา จ	นิพพานัสส จ ปาปณา
เตสสจ ปถกุตตยา	มคคังคานีติ วุจฺจเร
มคคัสส วา องคานีติ	มคคังคานีติ สมมตา ฯ

แปลความว่า

องค์ธรรม ๙ ท่านกล่าวว่าเป็นองค์มรรค เพราะเป็นเหตุให้ถึงสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ และ นิพพาน หรือ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ และ พระนิพพาน อีกนัยหนึ่ง องค์ธรรม ๙ ท่านเรียกว่า องค์มรรค เพราะเป็นส่วนหนึ่ง ๆ ขององค์มรรค

ธรรมดาสัตรว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน ๓๑ ภูมิก็ดี และผู้ที่เข้าถึงพระนิพพานได้ก็ดี ย่อมต้องอาศัยมีเหตุมีหนทางที่ช่วยส่งเสริมให้ถึง ธรรมที่เป็นเหตุ และเป็นหนทางให้เข้าถึงภูมิต่าง ๆ และพระนิพพานนั้น ก็ได้แก่ องค์มรรค ๑๒ มี สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น นั้นเอง

ในจำนวนองค์มรรค ๑๒ นี้ องค์มรรคที่เป็นเหตุและเป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพานนั้น มีอยู่ ๘ คือ

สัมมาทิฐิ	สัมมาสังกัปปะ	สัมมาวาจา	สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ	สัมมาวายามะ	สัมมาสติ	สัมมาสมาธิ

องค์มรรคที่เป็นเหตุและเป็นหนทางให้ถึงทุกคติภูมิ มี ๔ คือ

มิจฉาทิฐิ	มิจฉาสังกัปปะ	มิจฉาวายามะ	มิจฉาสมาธิ
-----------	---------------	-------------	------------

ในพระสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงหนทางนอกจากองค์มรรค ๑๒ ดังกล่าวมาแล้วนั้น ยังมีอยู่อีก คือ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาสติ แต่เมื่อจัดองค์ธรรมปรมาตม์แล้วไม่มีโดยเฉพาะ ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวข้องด้วย วิจิตุจริต กายทุจริต การเลี้ยวซีกในทางที่ผิด และการระลึกถึงสิ่งที่ไม่ดีต่าง ๆ นั้นเอง

อินทรีย์

วณัตถะของอินทรีย์

“อินทนต์ติ ปรมอิสฺสริยํ กโรณตฺติติ = อินฺทริยานิ” ธรรมเหล่านี้ เป็นผู้ปกครอง คือ ย่อมกระทำให้ตนเป็นอิสระยิ่ง ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นนี้ ชื่อว่า อินทรีย์

คำว่า อินทรีย์ แปลว่า เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น เป็นไปตามอำนาจของตนได้ เช่น จักขุอินทรีย์ที่เป็นผู้ปกครองในการเห็นนั้น คือ การเห็นที่จะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยมีจักขุปสาท ถ้าไม่มีจักขุปสาทแล้ว การเห็นก็เกิดขึ้นไม่ได้ และการเห็น จะเห็นได้ไกล หรือไกล เห็นได้ชัดหรือไม่ชัด เหล่านี้ ก็เป็นเพราะอำนาจแห่งจักขุปสาท นั้นเอง ถ้าจักขุปสาทมีกำลังดี การเห็นนั้น ก็เห็นได้ไกลและชัด และถ้าจักขุปสาทมีกำลังอ่อน การเห็นนั้น ก็เห็นไม่ได้ไกลและไม่ชัด เหล่านี้ ก็เป็นเพราะจักขุปสาทนั้นเอง ที่กระทำให้เป็นไปตามอำนาจของตนในการปกครองซึ่งการเห็นนั้น

ในอินทรีย์อื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ทุก ๆ อินทรีย์ ก็มีหน้าที่ปกครอง คือ กระทำให้สภาวะธรรมที่เกี่ยวข้องกันกับตนนั้น ให้เป็นไปตามอำนาจของตน

จำแนกอินทรีย์ ๒๒ โดยภูมิ

๑. จักขุอินทรีย์ โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์
สุชินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ รวมอินทรีย์ ๑๐ นี้ เป็นกามธรรมอย่างเดียว
จึงเรียกว่า กามอินทรีย์
๒. ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์
ปัญญินทรีย์ รวมอินทรีย์ทั้ง ๘ นี้ เป็น กามธรรม รูปธรรม อรูปธรรม และ โลกุตตรธรรม
ได้ จึงเรียกว่า กามอินทรีย์ รูปอินทรีย์ อรูปอินทรีย์ และ โลกุตตรอินทรีย์
๓. โสมนัสสินทรีย์ เป็น กามธรรม รูปธรรม และโลกุตตรธรรมได้ จึงเรียกว่า กามอินทรีย์
รูปอินทรีย์ และ โลกุตตรอินทรีย์
๔. อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ รวมอินทรีย์ทั้ง ๓ นี้
เป็นโลกุตตรธรรมอย่างเดียว จึงเรียกว่า โลกุตตรอินทรีย์

พละ

คำว่า พละ หมายความว่า ไม่หวั่นไหว ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“อกมปนฺณฺเจเน พลํ” ชื่อว่า พละ ด้วยอรรถว่า ไม่หวั่นไหว หรือ “พลียนฺติ
อุปปนฺเน ปฏิปทฺชธฺเม สหฺนฺติ มทฺทนฺตํติ = พลานิ”

ธรรมเหล่าใด ย่อมมีกำลังกดซึ่งปฏิปักษ์ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว และมีความอดทนต่อสู้
ทำลายซึ่งปฏิปักษ์ธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า พละ

อธิบาย

ธรรมดาผู้ที่เป็นนายพลทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตน ฉันทิ องค์กรธรรม
๙ มี ศรัทธา วิริยะ เป็นต้น ก็ย่อมไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตน ๆ คือ ความเลื่อมใส
ความพยายาม เป็นต้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า พละ

ความไม่หวั่นไหว มี ๒ อย่างคือ นายพลบางคนไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตน คือ
ความสามารถในการปกครองผู้ที่อยู่ภายใต้บังคับบัญชาของตน และเมื่อได้ประสบกับข้าศึก
ศัตรูแล้ว ก็ไม่หวั่นไหว สามารถทำลายล้างพวกข้าศึกศัตรูนั้นได้ ข้อนี้นั้นใด พละธรรมที่เป็น

ฝ่ายกุศลทั้งหลาย ก็ไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตน และสามารถทำลายอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตนนั้น ให้เสื่อมสิ้นไปได้ เช่น ศรัทธาพละ มีความเลื่อมใสอย่างมั่นคงไม่หวั่นไหว และสามารถทำลายอกุศลธรรมที่เป็นเหตุให้ไม่มีความเลื่อมใส คือ อสัทธิยะนั้นให้หมดไปได้ ดังนี้ เป็นต้นประการหนึ่ง

นายพลบางคนไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตน คือ สามารถปกครองผู้ที่อยู่ภายใต้บังคับบัญชาของตนเท่านั้น แต่เมื่อได้ประสบกับข้าศึกศัตรูแล้ว ก็ไม่สามารถจะทำลายล้างพวกข้าศึกศัตรูนั้น ให้พ่ายแพ้ไปได้ ข้อนี้นั้นใด พลธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศลธรรมนั้น มีความไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตน คือ ตั้งมั่นอยู่ในธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนเท่านั้น แต่เมื่ออกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตนเกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่สามารถจะทำลายล้างได้ ต้องผ่อนผันให้เป็นไปตามฝ่ายกุศลธรรมไป เช่น อหิริกพละ มีความไม่หวั่นไหวในการไม่ละอายต่อทุจริต แต่เมื่อหิริพละ เกิดขึ้นแล้ว อหิริกพละ ก็ต้องพ่ายแพ้ไป ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ ดังนี้ เป็นต้น ประการหนึ่ง ดังมีสาธกบาลีแสดงว่า

อสัทธิเย โกสขเซ จ

มฺหฺจสสจเจ จ อุตฺตจเจ

อวิชขาย อหิริเก

โนตตปเป จ น กมฺปเร

ตสฺมา สทฺธาทโย สตฺต

กุสลาที พฺลานิ จ

ยุตฺเตสฺว อกมฺเปน

อปฺปญฺญา ปี ตํ นามิกา ฯ

แปลความว่า

องค์ธรรม ๗ มี ศรัทธา เป็นต้น ที่เป็นกุศล และ อพยากตะ เหล่านี้ชื่อว่า พละ เพราะไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมตามลำดับ คือ ศรัทธาย่อมไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความไม่ศรัทธา วิริยะ ย่อมไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความเกียจคร้าน สติ ย่อมไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรม ที่เป็นเหตุให้เกิดความหลงลืม สมาธิ ย่อมไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรม ที่เป็นเหตุให้เกิดความฟุ้งซ่าน ปัญญา ย่อมไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความไม่รู้ตามความเป็นจริง หิริ ย่อมไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรม ที่เป็นเหตุให้เกิดความไม่ละอายต่อทุจริต โอตตปปะ ย่อมไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรม ที่เป็นเหตุให้เกิดความไม่สะดุ้งกลัวต่อทุจริต

แม้อกุศลธรรม มี วิริยะ อหิริกะ อโนตตปปะ เหล่านี้ได้ชื่อว่า พละ นั้น ก็เพราะไม่หวั่นไหวในสัมปยุตตธรรมอย่างเดียวนั้น

อธิปัตติ

วจนัตถะของอธิปัตติ

“อธินํ ปติ = อธิปัตติ” ธรรมที่เป็นเจ้าแห่งธรรมที่เกี่ยวข้องกันกับตน หรือ ธรรมที่เป็นใหญ่กว่าธรรมที่เกี่ยวข้องกันกับตน ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า อธิปัตติ

อีกนัยหนึ่ง “อธิโก ปติ = อธิปัตติ”

ธรรมที่เป็นเจ้า ที่มีอำนาจยิ่ง หรือ ธรรมที่เป็นใหญ่ ที่มีอำนาจยิ่ง ชื่อว่า อธิปัตติ

อธิบาย

ความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองนี้ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑. ความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองโดยความเป็นอินทรีย์ อย่างหนึ่ง
๒. ความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองโดยความเป็นอธิปัตติ อย่างหนึ่ง

ธรรมที่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองโดยความเป็นอินทรีย์นี้ เมื่อขณะที่เกิดขึ้นนั้น ย่อมเกิดขึ้นพร้อม ๆ กันในคราวเดียวกันหลาย ๆ อินทรีย์ได้ โดยไม่ขัดกัน เพราะธรรมที่เป็นอินทรีย์เหล่านี้ เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง เฉพาะในหน้าที่ของตน ๆ เท่านั้น คือ จักขุอินทรีย์ ก็เป็นใหญ่ เฉพาะในการเห็น มนินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เฉพาะในการรับรู้อารมณ์ สัทอินทรีย์ ก็เป็นใหญ่ เฉพาะในความเลื่อมใส เหล่านี้เป็นต้น เช่น เมื่อมหากุศลจิตดวงที่ ๑ เกิดขึ้นแล้ว ก็มีธรรมที่เป็นอินทรีย์เกิดร่วมด้วยกัน ๘ อินทรีย์ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ ในบรรดาอินทรีย์ทั้ง ๘ ที่เกิด ร่วมกับมหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ ชีวิตินทรีย์เจตสิก ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในหน้าที่รักษา จิตเจตสิกที่เกิดพร้อมกันกับตน มหากุศลจิตดวงที่ ๑ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรับรู้ อารมณ์ โสมนัสสินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นสุขทางใจ สัทอินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเลื่อมใส วิริยอินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการ พากเพียร สตินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการระลึกได้ในสิ่งที่ชอบ สมาธิอินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ ปัญญาอินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง ในการรู้ตามความเป็นจริง ซึ่งต่างฝ่ายต่างก็ทำหน้าที่ของตนโดยเฉพาะ ๆ ไม่มีการขัดขวาง ความเป็นใหญ่ซึ่งกันและกัน ดังนี้เรียกว่า เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองโดยความเป็นอินทรีย์

ส่วนความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองโดยความเป็นอธิบดีนั้น ในขณะที่เกิดขึ้นคราวหนึ่ง ๆ นั้น ย่อมเกิดเป็นอธิบดีได้เพียงอย่างเดียว เช่น ในขณะที่ฉันทะเป็นอธิบดี คือมีความพอใจอย่างแรงกล้าเกิดขึ้นแล้ว วิริยะ จิต ปัญญา ก็ต้องคล้อยตามฉันทะไปในอารมณ์นั้น ๆ ถ้าคราวใดวิริยะเป็นอธิบดี คือ มีความเพียรพยายามอย่างแรงกล้าเกิดขึ้นแล้ว ฉันทะ จิต ปัญญา ก็ต้องคล้อยตามวิริยะไปในอารมณ์นั้น ๆ ถ้าคราวใดจิตเป็นอธิบดี คือ มีความตั้งใจอย่างแรงกล้าเกิดขึ้นแล้ว ฉันทะ วิริยะ ปัญญา ก็ต้องคล้อยตามจิตไปในอารมณ์นั้น ๆ และถ้าคราวใดปัญญาเป็นอธิบดี คือ มีความรู้แจ้งตามความเป็นจริงเกิดขึ้นแล้ว ฉันทะ วิริยะ จิต ก็ต้องคล้อยตามปัญญาไปในอารมณ์นั้น ๆ เช่นเดียวกัน

สรุปความว่า ความเป็นใหญ่โดยความเป็นอินทรีย์ ในคราวเดียวกันนั้น เป็นได้หลาย ๆ อินทรีย์โดยไม่ขัดกัน ส่วนความเป็นใหญ่โดยความเป็นอธิบดีนั้น ในคราวหนึ่ง ๆ เป็นได้อย่างเดียวเท่านั้น เกิดร่วมกันหลาย ๆ อธิบดีไม่ได้

อนึ่ง ธรรมที่เป็นอธิบดีได้นั้น ต้องอยู่ในทวิเหตุกขณะหรือ ติเหตุกขณะ เท่านั้น ฉะนั้น พระอนุรุธาจารย์ จึงแสดงไว้ในอภิธัมมัตถสังคหะว่า

“ทวิเหตุกตติเหตุกขณเสว ยถาสมภว อธิปติ เอโกว ลพฺหติ”

แปลความว่า “ในทวิเหตุกขณะ และ ติเหตุกขณะ เท่านั้น ที่จะมื่ออธิบดีได้อย่างเดียว ในจำนวนอธิบดี ๔ นั้น ตามที่จะเป็นได้”

อาหาร

วจนัตถะของอาหาร

“อาหารนตฺติติ = อาหารา” ธรรมเหล่าใด ย่อมนำมาซึ่งธรรมที่เป็นผลของตน ๆ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อาหาร

อธิบาย

คำว่า “อาหาร” แปลว่า “นำมา” หมายความว่า ทำให้ผลเกิดขึ้น และช่วยอุดหนุนให้ผลนั้นตั้งอยู่ได้ และเจริญขึ้นได้ เหมือนดังที่กล่าวกันทั่ว ๆ ไปว่า การงานสิ่งนี้ตั้งขึ้นได้ เจริญขึ้นได้ ก็โดยอาศัยผู้จัดการเป็นผู้นำ ถ้าขาดผู้จัดการเสียแล้ว กิจการงานนั้น ๆ

ก็ตั้งอยู่และเจริญขึ้นไม่ได้ ข้อนี้ฉันทิ ความเป็นอย่างของสัตว์ทั้งหลาย ก็เช่นเดียวกัน คือ เมื่อสัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้น ด้วยอำนาจของอกุศลกรรม และ โลภียกุศลกรรมแล้ว สัตว์นั้น จะมีชีวิตอยู่ได้และเจริญขึ้นได้ ก็โดยอาศัยโอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ เป็นผู้นำให้อาหาร ชรูปเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น เมื่ออาหารชรูปเกิดขึ้นแล้ว ก็ทำให้สัตว์นั้นมีชีวิตอยู่ได้และ เจริญเติบโตขึ้นได้ ฉะนั้น โอชานี้ จึงชื่อว่า “กพฬิการาหาร”

ผัสสะ ชื่อว่า อาหาร ก็เพราะเป็นผู้นำมาซึ่งเวทนา ธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย ที่มีความรู้สึกสบาย ไม่สบาย หรือ เฉย ๆ อันเป็นสภาพของเวทนาเหล่านั้นนั้น จะปรากฏ ขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยมีการกระทบระหว่างอารมณ์ ทวาร และ จิต เสียก่อน การกระทบกัน ระหว่างสภาวะทั้ง ๓ นี้เรียกว่า **ผัสสะ** ถ้าไม่มีผัสสะคือ การกระทบเสียแล้ว ความรู้สึก ต่าง ๆ ก็ไม่มีได้ และ เมื่อขาดความรู้สึกแล้ว โลภะ คือ ความพอใจจิตใจในอารมณ์ต่าง ๆ ที่เป็นเหตุแห่งการเจริญของสัตว์โลก ก็ไม่มีได้เช่นเดียวกัน ฉะนั้น ผัสสะ นี้จึงได้ชื่อว่า “ผัสสาหาร”

เจตนา ชื่อว่า อาหาร เพราะเป็นผู้นำให้วิบากจิต มีปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จักขุ วิญญานจิต เป็นต้น เกิดขึ้น ธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย ยกเว้นพระอรหันต์ เมื่อตายแล้ว ก็ย่อมมีการเกิดขึ้นใหม่ติดต่อกันทันที และต่อมาก็มีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรับรู้รส การถูกต้อง ปรากฏเกิดขึ้น เหล่านี้ เป็นวิบากวิญญาน ทั้งสิ้น และธรรมที่เป็นเหตุ แห่งการเกิดขึ้นของวิบากวิญญานเหล่านี้ ก็ได้แก่ เจตนาที่มีสภาพจัดแจงการกระทำต่าง ๆ อันเกี่ยวข้องด้วย กายบ้าง วาจาบ้าง ใจบ้าง ถ้าไม่มีเจตนาเป็นผู้จัดแจงแล้ว สัตว์ทั้งหลาย เมื่อตายแล้ว ก็ไม่มีการเกิด การเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็ไม่มี ต่อไปอีก

เจตนา ที่เป็นผู้ทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้น และ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น เหล่านี้ มี ๒ ชนิด คือ เจตนาที่อยู่ในอกุศลจิต และ โลภียกุศลจิต เป็นผู้ทำให้วิบาก วิญญานเกิดขึ้นโดยตรง ส่วนเจตนาที่อยู่ในจิตดวงอื่น ๆ ที่นอกจากอกุศลจิตและโลภียกุศล จิตนั้น เป็นผู้นำสัมปยุตตขันธ์ ฝ่ายเดียวกันให้เกิดขึ้น เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ เจตนาเจตสิก จึงได้ชื่อว่า “มโนสสฺยเจตนาหาร”

จิตทั้งหมด ชื่อว่า อาหาร เพราะเป็นผู้นำให้เจตสิก และ กัมมชรูปเกิดขึ้น ธรรมดาจิตและเจตสิก แม้จะเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน ก็จริง แต่จิต ย่อมเป็นประธาน เป็นผู้นำของเจตสิกและกัมมชรูป สำหรับ **ปฏิสนธิจิต** เป็นผู้ทำให้เจตสิกและกัมมชรูปเกิด

ส่วน **ปวัตติจิต** เป็นผู้นำให้เจตสิกเกิด เท่านั้น ฉะนั้น กัมมชรูปที่เกิดในปวัตติกาลก็ดี กัมมชรูปของอสังขยัตตพรหมก็ดี ไม่ได้เกิดขึ้นโดยอาศัยจิตในภพนี้ ย่อมอาศัยเกิดมาจากอดีตกรรม ที่เรียกว่า **กัมมวิญญาณ** เป็นผู้นำให้เกิด ด้วยเหตุนี้ จิตทั้งหมด จึงชื่อว่า **“วิญญาณาหาร”** ดังมีคาถาแสดงว่า

โอชฏมกรูปิ เย
นามรูปิ อหารนติ

เวทนา ปฏิสนธิกัม
ตสมหาราติ วุจฺจเร ฯ

แปลความว่า

ธรรมเหล่าใด ยื่อนำอาหารขสุทฐฏกกลาป เวทนา ปฏิสนธิวิญญาณ เจตสิก และกัมมชรูป โดยเฉพาะของตน ๆ มา ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า อาหาร

สรุปความว่า

กฬีการาหาร	ยื่อนำมาซึ่งอาหารขสุทฐฏกกลาปให้เกิดในสันดาน ของสัตว์ทั้งหลาย
ผัสสาหาร	ยื่อนำมาซึ่งเวทนา คือ การเสวยอารมณ์เป็นสุขบ้าง ทุกข์บ้าง เฉย ๆ บ้าง
มโนสยเจตนาหาร	ยื่อนำมาซึ่งปฏิสนธิวิญญาณ คือ การเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม อบายสัตว์ และปวัตติวิญญาณ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น เป็นต้น
วิญญาณาหาร	นำมาซึ่งเจตสิกและกัมมชรูป ให้เกิดขึ้น

จบมัสสสังคหะ

โพธิปักขิยสังคหะ

ในโพธิปักขิยสังคหะนี้ มีธรรมอยู่ ๗ หมวด คือ

๑. สติปัฏฐาน	๒. สัมมปปธาน	๓. อิทธิบาท	๔. อินทรีย์
๕. พละ	๖. โพชฌงค์	๗. มัคคังคะ	

ว่าโดยประเภท มี ๓๗ ประการ ดังจะแสดงตามลำดับต่อไปนี้ :-

สติปัฏฐาน มี ๔ คือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งมั่นอยู่ในการพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งกาย คือ รูปขันธ์ มีลมหายใจเข้าออก อิริยาบถใหญ่ อิริยาบถน้อย เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปัณณชณะ ๒๖

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งมั่นอยู่ในการพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งเวทนา คือ สุข ทุกข์ เฉย ๆ องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปัณณชณะ ๒๖

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งมั่นอยู่ในการพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งจิต มีโลภจิต โอลภจิต โทสจิต อโทสจิต โมหจิต อโมหจิต เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปัณณชณะ ๒๖

๔. ัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งมั่นอยู่ในการพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งสภาพธรรม ที่เป็นอยู่โดยอาการที่ปราศจากตัวตน มีสภาพของโลภะ โทสะโมหะ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปัณณชณะ ๒๖

สัมมปปธาน มี ๔ คือ

๑. อุปปนฺนํ ปาปกาณํ ปหานาย วายาโม (ปหานปธาน) ความพยายามเพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๒. อนุปนฺนํ ปาปกาณํ อนุปาทาย วายาโม (สังวรปธาน) ความพยายามเพื่อมิให้ออกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดนั้น ไม่ให้เกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๓. อนุปฺปนฺนํ กุสลํ อนุปาทาย วายาโม (ภาวนาปธาน) ความพยายาม เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ **วิริยเจตสิก** ที่ในกุศลจิต ๒๑

๔. อนุปฺปนฺนํ กุสลํ ภิโยภาวาย วายาโม (อนุรักษนาปธาน) ความพยายาม เพื่อรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป องค์ธรรมได้แก่ **วิริยเจตสิก** ที่ในกุศลจิต ๒๑

อิทธิบาท มี ๔ คือ

๑. ฉันทิทธิบาท ความพอใจอย่างแรงกล้า เป็นบาทเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่ **ฉันทเจตสิก** ที่ในกุศลจิต ๒๑
๒. วิริยิทธิบาท ความเพียรอย่างแรงกล้า เป็นบาทเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่ **วิริยเจตสิก** ที่ในกุศลจิต ๒๑
๓. จิตติทธิบาท ความตั้งใจอย่างแรงกล้า เป็นบาทเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่ **กุศลจิต ๒๑**
๔. วิมงฺกลิทธิบาท ปัญญาอันแรงกล้า เป็นบาทเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญาเจตสิก** ที่ในกุศลญาณสัมปยุตตจิต ๑๗

อินทรีย์ มี ๕ คือ

๑. สัทธินทรีย์ ศรัทธาเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเลื่อมใสต่อสิ่งที่ควร องค์ธรรมได้แก่ **สัทธาเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘ อปัณนาชวนะ ๒๖
๒. วิริยินทรีย์ วิริยะเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความพยายามต่อสิ่งที่ควร องค์ธรรมได้แก่ **วิริยเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘ อปัณนาชวนะ ๒๖

๓. สตินทริยฺ สติเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการระลึกถึงสิ่งที่ควร องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปฺปนาชวนะ ๒๖
๔. สมาธินทริยฺ สมาธิเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์ที่ควร องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปฺปนาชวนะ ๒๖
๕. ปัญฺญินทริยฺ ปัญญาเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณ สัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อปฺปนาชวนะ ๒๖

ผละ มี ๕ คือ

๑. สัทธาพละ ศรัทธาเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในความเลื่อมใสต่อสิ่งที่ควร องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปฺปนาชวนะ ๒๖
๒. วิริยพละ วิริยะเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในความพยายามต่อสิ่งที่ควร องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปฺปนาชวนะ ๒๖
๓. สติพละ สติเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการระลึกถึงสิ่งที่ควร องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปฺปนาชวนะ ๒๖
๔. สมาธิพละ สมาธิเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการตั้งมั่นในอารมณ์ที่ควร องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปฺปนาชวนะ ๒๖
๕. ปัญญาพละ ปัญญาเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการรู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อปฺปนาชวนะ ๒๖

โพชฌงค์ มี ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์ ความระลึกได้เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวนะ ๒๖
๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ การพิจารณาค้นคว้าในธรรมทั้งภายนอกและภายใน เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อปปนาชวนะ ๒๖
๓. วิริยสัมโพชฌงค์ ความเพียรเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวนะ ๒๖
๔. ปีติสัมโพชฌงค์ ความอิมใจเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ ปีติเจตสิก ที่ในมหากุศลโสมนัส ๔ มหาภิรียาโสมนัส ๔ สัปปีติกอปปนาชวนะ ๓๐ (คือ ปฐมฌานชวณจิต ๑๐ หุตติยฌานชวณจิต ๑๐ ตติยฌานชวณจิต ๑๐)
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ความสงบกายสงบใจเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ กายปัสสัทธิเจตสิก จิตตปัสสัทธิเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวนะ ๒๖
๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ ความตั้งมั่นในอารมณ์เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวนะ ๒๖
๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ การทำให้สัมปยุตตธรรมมีความสม่ำเสมอในหน้าที่ของตน ๆ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ ตัตตรมัชฌัตตดาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวนะ ๒๖

มคคังคะ มี ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ เป็นหนทางให้ถึง มรรค ผล นิพพาน องค์
ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔
มหาภิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อปปนาชวนะ ๒๖
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ เป็นหนทางให้ถึง มรรค ผล นิพพาน องค์ธรรม
ได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘
ปฐมฌานชวณจิต ๑๐ (คือ รูปาวจรกุศลจิต ๑ รูปาวจร-
ภิริยาจิต ๑ โลกุตตรจิต ๘)
๓. สัมมาวาจา การกล่าววาจาชอบ เป็นหนทางให้ถึง มรรค ผล นิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สัมมาวาจาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘
๔. สัมมากัมมันตะ การทำกรณงานชอบ เป็นหนทางให้ถึง มรรค ผล นิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สัมมากัมมันตเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘
๕. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ เป็นหนทางให้ถึง มรรค ผล นิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สัมมาอาชีวะเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘
๖. สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ เป็นหนทางให้ถึง มรรค ผล นิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต
๘ อปปนาชวนะ ๒๖
๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบ เป็นหนทางให้ถึง มรรค ผล นิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต
๘ อปปนาชวนะ ๒๖
๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ เป็นหนทางให้ถึง มรรค ผล นิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
มหาภิริยาจิต ๘ อปปนาชวนะ ๒๖

คาถาที่แสดงองค์ธรรมในโพธิปักขิยสังคหะทั้ง ๗ หมวด

๑. ฉนฺโท จิตฺตมฺเพกฺขา
สมฺมาทิฏฺฐิ จ สกฺกปโป	จ สทฺธา ปสฺสทฺธิ ปิตฺติโย
วายาโม วีรติตฺตยํ ฯ
๒. สมฺมาสตี สมฺมาอีตี
สตฺตตีสฺสปปเกเทน	จฺจุทฺทเสเต สภาวโต
สตฺตธา ตตฺถ สกฺโข ฯ

แปลความว่า

โพธิปักขิยธรรมเหล่านี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาณูแล้ว มี ๑๔ ดังนี้ คือ ฉันทะ จิต ตัตตรมัชฌัตตตา สัทธา ปัสสัทธิ (กายปัสสัทธิ และ จิตตปัสสัทธิ ทั้ง ๒ นั้นรวมเป็น ๑) ปิตติ ปัญญา วิตก วัริยะ วีรตีเจตสิก ๓ สติ เอกัคคตา เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว มี ๓๗ ประการ การสงเคราะห์เป็นหมวด ๆ ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ มี ๗ หมวด ดังนี้

คาถาจำแนกองค์ธรรม ๑๔ โดยฐานของโพธิปักขิยธรรม ๓๗

สกฺกปป ปสฺสทฺธิ จ ปิตฺตฺเพกฺขา
นเวกฺขานา วีริยํ นวฺภูจ
สทฺธา ทฺธานุตฺตมํ สตฺตตีส | ฉนฺโท จ จิตฺตํ วีรติตฺตยญฺจ
สติ สมฺมาอี จตุ ปญฺจ ปญฺญา
ธมฺมานเมโส ปวโร วิภาโค ฯ |
|--|---|

แปลความว่า

วิตก ปัสสัทธิ ปิตติ ตัตตรมัชฌัตตตา ฉันทะ จิต และวีรตีเจตสิก ๓ องค์ธรรมทั้ง ๙ นี้มีฐานอย่างละ ๑ คือ

วิตกเจตสิก	เป็น	สัมมาสังกัปปมรรค
ปัสสัทธิเจตสิก	เป็น	ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
ปิตติเจตสิก	เป็น	ปิตติสัมโพชฌงค์
ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก	เป็น	อุเบกขาสัมโพชฌงค์
ฉันทเจตสิก	เป็น	ฉันทิทธิบาท
จิต	เป็น	จิตติทธิบาท

๑๐๔ หลักสูตรและแนวปัญหาเฉลย : ชั้นจุฬารักษิณมิกะโท

สัมมาวาจาเจตสิก	เป็น	สัมมาวาจามรรค
สัมมากัมมันตเจตสิก	เป็น	สัมมากัมมันตมรรค
สัมมาอาชีวะเจตสิก	เป็น	สัมมาอาชีวะมรรค

วิริยเจตสิก ๑ ดวง มี ๙ ฐาน คือ

เป็น	สัมมปปธาน	๔	เป็น	วิริยธิบาท	๑
เป็น	วิริยินทรีย	๑	เป็น	วิริยพละ	๑
เป็น	วิริยสัมโพชฌงค์	๑	เป็น	สัมมาวายามมรรค	๑

สติเจตสิก ๑ ดวง มี ๘ ฐาน คือ

เป็น	สติปัฏฐาน	๔	เป็น	สตินทรีย	๑
เป็น	สติพละ	๑	เป็น	สติสัมโพชฌงค์	๑
เป็น	สัมมาสติมรรค	๑			

เอกัคคตาเจตสิก ๑ ดวง มี ๔ ฐาน คือ

เป็น	สมาธินทรีย	๑	เป็น	สมาธิพละ	๑
เป็น	สมาธิสัมโพชฌงค์	๑	เป็น	สัมมาสมาธิมรรค	๑

ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง มี ๕ ฐาน คือ

เป็น	วิมังสีธิบาท	๑	เป็น	ปัญญาธิบาท	๑
เป็น	ปัญญาพละ	๑	เป็น	อัมมวิจยสัมโพชฌงค์	๑
เป็น	สัมมาทิฏฐิมรรค	๑			

สัทธาเจตสิก ๑ ดวง มี ๒ ฐาน คือ

เป็น	สัทธินทรีย	๑	เป็น	สัทธาพละ	๑
------	------------	---	------	----------	---

การจำแนกโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อันประเสริฐโดยถูกต้องมีนัยดังนี้ ฯ

คาถาแสดงที่เกิดของโพธิปักขิยธรรม ๓๗

สพเพ โลกุตตเร โหนติ

น วา สงกปปิதியो

โลกิเย ปี ยถาโยคं

ฉพพิสุทธิ ปวตติยัม ฯ

แปลความว่า

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการทั้งหมด ย่อมเกิดขึ้นได้ในโลกุตตรจิต สัมมาสังกัปป-
มรรค และ ปิตีสัมโพชฌงค์ ทั้ง ๒ นี้ ย่อมไม่เกิดในโลกุตตรจิตบางดวง คือ สัมมาสังกัปปะ
ย่อมไม่เกิดในโลกุตตรหุติยमानจิตขึ้นไป ปิตีสัมโพชฌงค์ ย่อมไม่เกิดในโลกุตตรจตุตถमान
และ ปัญจมนาน โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ เมื่อเวลาสำเร็จเป็นวิสุทธิทั้ง ๖ (เว้นญาณ
ทัสสนวิสุทธิ) แล้ว แม้ในโลเกียกุศล และ กิริยาจิต ก็ย่อมเกิดขึ้นตามที่จะประกอบได้
(เพราะการปฏิบัติให้สำเร็จเป็นวิสุทธิทั้ง ๖ มี ศีลวิสุทธิ เป็นต้น จนถึงปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ
เหล่านี้ ใช้ปฏิบัติด้วยโลเกียกุศลและกิริยาจิตทั้งสิ้น)

อธิบายโพธิปักขิยสังคหะ

วจนัตถะของคำว่า โพธิปักขิยสังคหะ

“จตุตตาริ สจฺจจานิ พุชฺฌตฺติ = โพธิ”

ธรรมชาติใด ย่อมรู้ริยสัจ ๔ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โพธิ ได้แก่ ปัญญาที่อยู่
ในมรรคจิต ๔ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในมหานิทเทสพระบาลีว่า “โพธิ วุจฺจติ จตุสสุ
มคฺเคสุ ญาณ” ญาณในมรรค ๔ เรียกว่า โพธิ

“โพธิยา ปกฺเข ภวาทิ = โพธิปักขิยา” ธรรมที่เกิดในฝ่ายแห่งมรรคญาณ ๔
ชื่อว่า โพธิปักขิยะ ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

“โพธิปักขิยานํ สงฺคโหติ = โพธิปักขิยสงฺคโห” การแสดงรวบรวมธรรมที่เป็น
ฝ่ายมรรคญาณ ๔ ฉะนั้น ชื่อว่า โพธิปักขิยสังคหะ

ສຕິປັນຊານ

วจนัตถะของคำว่า สติปัฏฐาน

“สมปยุตตธมฺเมสุ ปมฺชา ปธานา หุตฺวา กายาทีสุ อารมฺมณฺสุ ตณฺหิตี = ปฏฺฐานํ”
 ธรรมเหล่าใด เป็นหัวหน้า คือ เป็นประธานในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย แล้วตั้งอยู่ในอารมณ์
 ทั้งหมด มีกาย เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงมีชื่อว่า ปฏฺฐาน

“สติ เอว ปญฺญานนฺติ = สติปญฺ्ञานํ” สตินั้นแหละ เป็นประธานในสัมปยุตตธรรม
แล้วตั้งมั่นในอารมณ์ มีกาย เป็นต้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า สติปญฺ्ञาน

แสดงเหตุผลที่สติดวงเดียวเป็นสถิติฐานทั้ง ๔ ได้

สติดวงเดียว เป็นสติปัญญาทั้ง ๔ ได้ เพราะ

๑. อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการกำหนด ก็มี ๔
๒. ลักษณะอันเป็นนิมิตที่ปรากฏขึ้น ก็มี ๔
๓. การประหาณวิปัสสนธรรม ก็มี ๔

ด้วยเหตุนี้ สติดวงเดียวจึงเป็นสติปัญฐานทั้ง ๔ ได้

อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการกำหนด มี ๔ คือ

๑. รูปชั้น	เป็นอาารมณัแห่งการกำหนดของสติ เรียกว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๒. เวทนาชั้น	เป็นอาารมณัแห่งการกำหนดของสติ เรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๓. วิญญานชั้น	เป็นอาารมณัแห่งการกำหนดของสติ เรียกว่า จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๔. สัมมชารชั้น	} เป็นอาารมณัแห่งการกำหนดของสติ เรียกว่า อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน
สังขารชั้น	

ลักษณะอันเป็นนิमितที่ปรากฏขึ้น มี ๔ และ การประหาณวิปลาสธรรม มี ๔ คือ

๑. การกำหนดพิจารณาในกายอยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้อุสวลักษณะปรากฏขึ้น และในขณะเดียวกันนั้น ย่อมประหาณสุวิปลาสให้หมดไปได้

๒. การกำหนดพิจารณาในเวทนาอยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้ทุกขลักษณะปรากฏขึ้น และในขณะเดียวกันนั้น ย่อมประหาณสุวิปลาสให้หมดไปได้

๓. การกำหนดพิจารณาจิตอยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้อนิจจลักษณะปรากฏขึ้นและในขณะเดียวกันนั้น ย่อมประหาณนิจยวิปลาสให้หมดไป

๔. การกำหนดพิจารณาในสภาพธรรม คือ สัญญาและสังขารอยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้อนัตตลักษณะปรากฏขึ้น และในขณะเดียวกันนั้น ย่อมประหาณอตตวิปลาสให้หมดไป

สัมมปปธาน

วจนัตถะของคำว่า สัมมปปธาน

“สมมา ปทหนติ เอเตนาติ = สมมปปธานานิ”

สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย มีความพยายามโดยชอบ ด้วยการอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งความพยายามนั้น จึงชื่อว่า สัมมปปธาน ได้แก่ **วิริยเจตสิก**

วิริยะ ที่เป็นสัมมปปธานได้นั้น ต้องเป็นวิริยะอย่างแรงกล้า วิริยะสามัญเป็นไม่ได้ และวิริยะที่เป็นสัมมปปธานนี้ ต้องเป็นวิริยะที่อยู่ในกุศลขณะเท่านั้น ส่วนวิริยะที่อยู่ในกิริยาขณะ และ ผลจิตนั้น ไม่เป็นสัมมปปธาน เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมพ้นจากหน้าที่การงานที่เกี่ยวกับการประหาณอกุศล และการกระทำให้กุศลเกิดขึ้น เสียแล้ว ฉะนั้น วิริยะที่อยู่ในกิริยาขณะนั้น จึงไม่เรียกว่า สัมมปปธาน สำหรับวิริยะที่อยู่ในผลจิต ก็เช่นเดียวกัน คือไม่เกี่ยวข้องกับหน้าที่ทั้ง ๔ นั้น เพราะตัวเองเป็นวิบากอยู่แล้ว

แสดงเหตุผลที่วิริยะดวงเดียวเป็นสัมมปปธานทั้ง ๔ ได้

วิริยะดวงเดียวเป็นสัมมปปธานทั้ง ๔ ได้ เพราะกิจของวิริยะในที่นี้มีอยู่ ๔ อย่าง คือ

๑. พยายามเพื่อละอกุศลที่เกิดแล้ว
๒. พยายามเพื่อระวังไม่ให้อกุศลใหม่เกิดขึ้น
๓. พยายามเพื่อเจริญกุศลใหม่ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น
๔. พยายามเพื่อรักษาอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญรุ่งเรืองขึ้น

๑. พยายามเพื่อละอกุศลที่เกิดแล้ว

(อุปฺปนฺนํ ปาปกาณํ ปหานาย วายาโม = ปหานปธาน)

ในที่นี้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ที่เรียกว่า อุปฺปนฺนปาปกะ นั้น หมายถึง อกุศลธรรมที่เกี่ยวกับทุจริตทราชีฟ ที่ตนเคยกระทำแล้วในภพนี้ ประการหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง อกุศลที่เกี่ยวกับทุจริตทราชีฟ ชนิดที่ตนยังไม่เคยกระทำก็จริง แต่มีสภาพเหมือนกันกับทุจริตทราชีฟ ที่ตนเคยทำมาแล้ว อกุศลทุจริตทราชีฟชนิดนั้นก็ได้อีกว่าเป็นอุปฺปนฺนปาปกะ เช่นเดียวกัน แต่ไม่ใช่โดยตรง เช่นนาย ก. เคยฆ่าไก่มาแล้ว ฉะนั้น อกุศลปาณาติบาตนี้ จึงเป็นอุปฺปนฺนปาปกะของนาย ก. แล้ว เช่นนี้เป็นอุปฺปนฺนปาปกะโดยตรง สำหรับอกุศลปาณาติบาต ที่เกี่ยวกับการฆ่าสัตว์อื่น ๆ ที่นอกจากการฆ่าไก่ ก็ได้ชื่อว่าเป็น อุปฺปนฺนปาปกะ ของนาย ก. เหมือนกัน แต่เป็นไปโดยอ้อม เพราะมุ่งหมายเอาแต่ชื่อของการกระทำเท่านั้น เพราะการฆ่าไก่ก็ดี ฆ่าสัตว์อื่น ๆ ก็ดี ก็ได้ชื่อว่าเป็น ปาณาติบาตทั้งสิ้น ทุจริตอื่น ๆ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

ตามธรรมดาอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วนั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่ตั้งอยู่ตลอดมา เมื่อเป็นเช่นนี้ การประหาณอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วนั้น จะประหาณโดยตรงไม่ได้ ประหาณได้แต่โดยอ้อม กล่าวคือ เมื่อพิจารณารู้สึกผิดชอบชั่วดีแล้ว ก็มีความตั้งใจว่า จะไม่ทำทุจริตมีการฆ่าสัตว์ เป็นต้นนั้น ต่อไปอีกอย่างหนึ่ง และในเรื่องที่เป็นมาแล้วนี้ ก็ไม่ควรที่จะนำเอามาคิดนึกถึงให้เกิดความเดือดร้อนใจขึ้น เพราะไม่มีประโยชน์ คือ ไม่อาจทำให้ออกุศลที่ตนทำลงไปแล้วนั้น กลับคืนมาได้ (ให้กลายเป็นสิ่งที่ตนยังไม่ได้ทำ) ด้วยอาศัยการคิดนึกนี้มีแต่จะให้โทษ คือ ทำให้จิตใจเดือดร้อนมากขึ้นอีก เมื่อพิจารณาโดยถ้วนถี่ดังนี้แล้ว ก็เลิกการนึกคิดนั้นเสีย และพยายามทำจิตใจให้เป็นกุศลต่อไปอย่างหนึ่ง ทั้ง ๒ อย่างนี้ได้ชื่อว่า “อุปฺปนฺนํ ปาปกาณํ ปหานาย วายาโม”

ส่วนการประหาณอกุศลที่เป็นอุปปันนปาปกะของวิริยะที่อยู่ในมรรคกุศลนั้น
ชัดเจนอยู่แล้ว

๒. พยายามเพื่อไม่ให้อกุศลใหม่เกิดขึ้น

(อนุปปณฺณานิ ปาปกาณิ อนุปฺปาทาย วายาโม)

ในที่นี้ อกุศลธรรมที่ยังไม่เคยเกิด ที่เรียกว่า อนุปปันนปาปกะ นี้ หมายถึง อกุศล
ที่เกี่ยวกับทุจริตทุจริตที่ตนยังไม่เคยกระทำในภพนี้เท่านั้น เพราะตามธรรมดาคน
ทั้งหลาย ที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏฏ์นี้ ที่จะไม่เคยกระทำอกุศลทุจริตทุจริตนั้น
ไม่มีเลย ย่อมเคยทำมาแล้วทั้งสิ้น ฉะนั้น อกุศลที่ยังไม่เคยเกิด จึงมุ่งหมายเอาแต่เฉพาะ
ในภพนี้เท่านั้น

อนุปปันนปาปกะ นี้มี ๒ ชนิด คือ

๑. ผู้ใดยังไม่เคยขโมย ฉะนั้น อกุศลอทินนาทานนี้ จึงเป็น อนุปปันนปาปกะ
ของผู้คนประการหนึ่ง

๒. ผู้ใดเคยขโมยเงิน แต่ยังไม่เคยขโมยทอง ฉะนั้น อกุศลอทินนาทาน ที่เกี่ยวกับ
การขโมยทอง ก็สงเคราะห์เป็นอนุปปันนปาปกะของผู้คนประการหนึ่ง

นี้มุ่งหมายเอาความแตกต่างกันระหว่างอารมณ์ใหม่และอารมณ์เก่า คือ วัตถุ
สิ่งของที่ผู้คนยังไม่เคยขโมย กับที่เคยขโมยมาแล้วนั้น ไม่เหมือนกันนั่นเอง ฉะนั้น จึงจัด
เป็นอนุปปันนปาปกะได้

อนึ่ง ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ผู้ใดผู้หนึ่งเคยฆ่าสัตว์มาแล้ว แต่เมื่อยังมีอายุน้อย
ต่อมาก็ไม่ได้ฆ่าสัตว์อีกเลย และที่เคยฆ่ามาแล้วนั้น ก็ไม่ได้นี้ถึงอีก สิ้นไปหมดแล้ว เช่นนี้
ก็จัดว่า อกุศลปาณาติบาต เป็นอนุปปันนปาปกะของผู้คนได้ แต่เป็นไปโดยอ้อม ไม่ใช่
โดยตรง

ความพยายามที่ไม่ให้อกุศลใหม่เกิดขึ้นนั้น คือ ระวังรักษาใจให้เป็นกุศลอยู่เสมอ
ด้วยการบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญสมณวิปัสสนา การปฏิบัติบิณฑบาต มารดา ครู อาจารย์
การเรียน การสอนพระปริยัติธรรม การสมาทานธุดงค์ การปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ
เป็นต้น การปฏิบัติดังกล่าวมานี้ ได้ชื่อว่า “อนุปปณฺณานิ ปาปกาณิ อนุปฺปาทาย วายาโม”

๓. พยายามเพื่อให้กุศลใหม่เกิดขึ้น

(อนุปพนนานิ กุสลานิ อุปาทาย วายาโม)

ในที่นี้ กุศลใหม่ คือ กุศลที่ยังไม่เคยเกิด ที่เรียกว่า อนุปบันนกุศล นั้น หมายถึง โลภียกุศล มีทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น ตามสมควร ที่ยังไม่เคยเกิดในภพนี้ และ มรรคกุศล ที่ยังไม่เคยเกิดในภพนี้และภพก่อน ๆ

ผู้ใดยังไม่เคยทำทานกุศล ฉะนั้น ทานกุศลนั้น เป็นอนุปบันนกุศลสำหรับผู้นั้น หรือ ผู้ที่เคยทำทานกุศลมาแล้ว แต่ยังไม่เคยรักษาศีล ๕ เคยรักษาศีล ๕ มาแล้ว แต่ยังไม่เคยรักษาศีล ๘ เคยรักษาศีล ๕ ศีล ๘ มาแล้ว แต่ไม่เคยเจริญสมณวิปัสสนา ฉะนั้น ศีล ๕ ศีล ๘ สมณวิปัสสนา เป็นต้นเหล่านี้ จึงเป็น อนุปบันนกุศล สำหรับผู้หนึ่ง เช่นเดียวกัน

หรือในทานกุศลอย่างเดียวกันนั้น ผู้ใดเคยตักบาตรเลี้ยงพระ แต่ไม่เคยถวายจีวร หรือ เคยบวชพระแล้ว แต่ยังไม่เคยทอดกฐิน หรือ เคยทอดกฐินแล้ว แต่ยังไม่เคยสร้าง พระธรรม เป็นต้น เหล่านี้ ก็เรียกว่า อนุปบันนกุศล เหมือนกัน ที่กล่าวมานี้จัดเป็น โลภียกุศล

สำหรับมรรคกุศลที่ยังไม่เคยเกิดนั้น คือ ผู้ใดเคยเจริญวิปัสสนามาแล้ว แต่ยังไม่สำเร็จเป็นโสดาบัน หรือ สำเร็จโสดาบันแล้ว แต่ยังไม่สำเร็จเป็นสกิทาคามี เป็นสกิทาคามีแล้ว แต่ยังไม่สำเร็จเป็นอนาคามี เป็นอนาคามีแล้ว แต่ยังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ กุศลดังกล่าวมานี้ เรียกว่า มรรคกุศล ที่ยังไม่เคยเกิด

เมื่อผู้ใดได้พิจารณาเห็นว่า กุศลอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาคุศลต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วนี้ ยังไม่เคยเกิดแก่ตน ก็พยายามกระทำให้เกิดมีขึ้น การพยายามให้กุศลที่ยังไม่เคยเกิดให้เกิดมีขึ้นแก่ตนนั้นแหละ ได้ชื่อว่า “อนุปพนนานิ กุสลานิ อุปาทาย วายาโม”

๔. พยายามเพื่อให้กุศลที่เกิดแล้วเจริญรุ่งเรืองขึ้น

(อุปพนนานิ กุสลานิ ภิชโยภาวาย วายาโม)

ในที่นี้ การยังกุศลที่เกิดแล้วให้เจริญรุ่งเรืองขึ้น ที่เรียกว่า อุปบันนกุศล นั้น หมายถึง โลภียกุศล มี ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น ที่เคยเกิดมาแล้วแก่ตนในภพนี้และภพก่อนเท่านั้น ที่จะต้องพยายามทำให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือให้เกิดบ่อย ๆ แต่สำหรับ

มรรคกุศลนั้น ไม่เกี่ยวข้อง เพราะมรรคกุศลที่เกิดขึ้นแล้วแก้ตนนั้น ย่อมเกิดขึ้นเพียงครั้งเดียว แล้วก็ดับไป เกิดขึ้นบ่อย ๆ ไม่ได้ เป็นแต่พยายามให้มรรคกุศลเบื่องบน ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นเท่านั้น ฉะนั้น ความหมายของคำว่า **อุปปันกุศล** ในที่นี้ จึงได้เฉพาะแต่โลกียกุศลที่เคยเกิดแล้วแก้ตนในภพนี้และภพก่อนเท่านั้น และความพยายามกระทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วนั้นให้เกิดขึ้นเสมอ ๆ จึงได้ชื่อว่า “**อุปปนนานิ กุสลานิ ภิชโยภาวาย วายาโม**”

อิทธิบาท

วจนัตถะของคำว่า อิทธิบาท

“**อิหณฺณํ = อิทธิ**” ความสำเร็จโดยสมบูรณ์ ชื่อว่า **อิทธิ** ได้แก่ ฌาน อภิญญา มรรค ผล

“**ปชฺชติ เอเตนาติ = ปาโท**” ผู้ใดผู้หนึ่ง ย่อมถึงด้วยอาศัยธรรมนั้น ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงของผู้นั้น ชื่อว่า **ปาท** ได้แก่ องค์ธรรมของอิทธิบาท ๔

“**อิทธิยา ปาโท = อิทธิปาโท**” ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ คือ ฌาน อภิญญา มรรค ผล ชื่อว่า **อิทธิบาท**

ตามธรรมดาพระอรหันต์ทั้งหลายนั้น เป็นผู้ถึงความสำเร็จโดยบริบูรณ์อยู่แล้ว ฉะนั้น ฉันทะ วิริยะ กิริยาจิต และ ปัญญา ของพระอรหันต์ จึงไม่ชื่อว่า อิทธิบาท สำหรับผลจิต ก็เป็นผลของมรรคจิตอยู่แล้ว ฉะนั้น ผลจิตก็ดี ฉันทะ วิริยะ ปัญญา ที่อยู่ในผลจิตก็ดี ก็ไม่ชื่อว่า อิทธิบาท ดังนั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่า อิทธิบาท จึงได้แก่ กุศลจิต ๒๑ และ ฉันทะ วิริยะ ปัญญา ที่อยู่ในกุศลจิต เท่านั้น เช่นเดียวกันกับธรรมที่เป็นสัมมปปธาน

อนึ่ง ฉันทะ วิริยะ ปัญญา กุศลจิต ที่เกิดอย่างสามัญธรรมดานั้น เป็นอิทธิบาทไม่ได้ ต้องเป็น ฉันทะ วิริยะ ปัญญา กุศลจิต ที่มีกำลังอย่างแรงกล้า จึงจะเป็นอิทธิบาทได้ เพราะองค์ธรรมของอิทธิบาท ทั้ง ๔ นี้ ก็คือ อธิปัตติทั้ง ๔ นั้นเอง ต่างกันแต่ธรรมที่เป็นอธิปัตตินั้น เป็นได้ทั้งกุศล อกุศล อพยากตะ แต่ธรรมที่เป็นอิทธิบาท เป็นได้เฉพาะ กุศลอย่างเดียว

อินทรีย์

อินทรีย์ หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในหน้าที่ของตน ซึ่งในโพธิปักขิยธรรมนี้ หมายถึง อินทรีย์ที่มีความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลที่เกิดพร้อมกันกับตน ซึ่งมุ่งหมายถึง ธรรมที่เกิดในมหัคคตกุศลและโลกุตตรกุศลเป็นสำคัญ ส่วนในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต และมหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต มหัคคตกิริยาจิต และผลจิตนั้น เป็นเพียงปัจจัย หรือ เป็นผลพลอยได้ เท่านั้น

อินทรีย์ในโพธิปักขิยธรรม มี ๕ ประการ คือ

๑. **สัทธินทรีย์** ศรัทธาเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ ที่เป็นกุศลองค์ธรรมได้แก่ **สัทธาเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปปนาชวนจิต ๒๖ หรือ ที่ใน **ติเหตุกชวนจิต** ๓๔ หรือ ๖๖
๒. **วิริยินทรีย์** วิริยะเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความพยายามต่อสิ่งที่ควรที่เป็นกุศล องค์ธรรมได้แก่ **วิริยเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปปนาชวนจิต ๒๖ หรือ ที่ใน **ติเหตุกชวนจิต** ๓๔ หรือ ๖๖
๓. **สตินทรีย์** สติเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการระลึกถึงสิ่งที่ควรที่เป็นกุศล องค์ธรรมได้แก่ **สติเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปปนาชวนจิต ๒๖ หรือที่ใน **ติเหตุกชวนจิต** ๓๔ หรือ ๖๖
๔. **สมาธินทรีย์** สมาธิเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์ที่ควรที่เป็นกุศล องค์ธรรมได้แก่ **เอกัคคตาเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปปนาชวนจิต ๒๖ หรือ ที่ใน **ติเหตุกชวนจิต** ๓๔ หรือ ๖๖
๕. **ปัญญินทรีย์** ปัญญาเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้อารมณ์โดยทั่วไปตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญาเจตสิก** ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อปปนาชวนจิต ๒๖ ที่เรียกว่า **ติเหตุกชวนจิต** ๓๔ หรือ ๖๖

ในมิสกสังคหะนั้น แสดงอินทรีย์ไว้ ๒๒ ประการเพราะมุ่งหมายถึงความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับตนทั้งหมด ไม่ว่าสภาวะธรรมนั้นจะเป็นกุศล อกุศล หรือ อพยากตะ ก็ตาม รวมทั้งความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในฝ่ายรูปธรรมด้วย จึงนับเป็นอินทรีย์ ๒๒

ส่วนในโพธิปักขิยสังคหะนี้ นับเอาเฉพาะอินทรีย์ ที่มีความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง ในกิจการงานอันเป็นกุศล ด้วยอำนาจแห่งภาวนาเท่านั้น จึงนับอินทรีย์เพียง ๕ ประการ

อนึ่ง อินทรีย์ ๕ ในโพธิปักขิยธรรมนี้ ปัญญาที่เป็นอินทรีย์นั้น นับเอาเฉพาะ **ปัญญินทรีย์** อย่างเดียวเท่านั้น ไม่นับรวมถึงปัญญาในอินทรีย์อื่น ๆ คือ อนัญญุตัญญูสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์ ไปด้วย ทั้งนี้ เพราะโพธิปักขิยธรรม เป็นธรรมที่เป็นเหตุให้เข้าถึงความตรัสรู้มรรค ผลนิพพาน เท่านั้น ส่วนปัญญาที่เป็นอินทรีย์ทั้ง ๓ ที่เป็น **โลกุตตรอินทรีย์** นั้น เป็นปัญญาของพระอริยบุคคล ที่เข้าถึงมรรค ผล นิพพานแล้ว จึงไม่จัดรวมไว้ในอินทรีย์ ๕ นี้ด้วย

ความเป็นอินทรีย์ในโพธิปักขิยธรรมนี้ เป็นธรรมที่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองที่จะให้เข้าถึงมรรค ผล นิพพาน จึงไม่ใช่สภาพธรรมตามปกติธรรมดา เช่น สัทธาเจตสิก เป็นความเชื่อ ความเลื่อมใสในกุศลธรรม มี ๒ ประการ คือ

๑) **ปกติสัทธา** ได้แก่ **สัทธาเจตสิก** ที่เป็นไปในการบริจาทาน รักษาศีล ฟังธรรม เป็นต้น ที่เป็นไปโดยปกติธรรมดา เป็นกุศลสามัญทั่วไป แต่ก็ต้องอาศัยศรัทธา เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์นั้น ถ้าปราศจากศรัทธาเป็นผู้ปกครองแล้ว ทานกุศล ศีลกุศล หรือ ัมมัสสวนมัยกุศล เป็นต้น ก็ไม่สามารถที่จะทำได้ จิตจะตกลงไปในฝ่ายอกุศลเสีย

๒) **ภาวนาสัทธา** ได้แก่ **สัทธาเจตสิก** ที่เป็นไปในการเจริญสมถภาวนา และ วิปัสสนาภาวนา ถ้าสัทธาของบุคคลไม่มั่นคง และแรงกล้าพอแล้ว ก็ไม่อาจที่จะไปเจริญ ภาวนาเหล่านี้ได้ เช่น ต้องหลีกออกจากหมู่คณะ สละความสุขและหน้าที่การงานที่รับผิดชอบ ไปอยู่แต่ผู้เดียว ในสถานที่วิเวก เป็นต้น แต่เมื่อบุคคลมีสัทธาที่แรงกล้าและมั่นคงดีแล้ว ก็สามารถทำให้จิตใจเข้มแข็งเบิกบาน ปลุกใจให้เกิดความอาหาญ ในการปฏิบัติสัจจตน ออกจากกามและออกจากทุกข์ ขวนขวายในการปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลส มีสัทธิกายทิฏฐิ เป็นต้นให้หมดไป **ภาวนาสัทธา** นี้แหละ ย่อมเข้าถึงความเป็น **สัทธินทรีย์** ยิ่งเมื่อ การปฏิบัติวิปัสสนาเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน เป็นพระอริยบุคคลแล้ว อำนาจแห่งสัทธินทรีย์

ก็ย่อมจะปรากฏชัดเจนนยิ่งขึ้น และมีกำลังมาก ที่เรียกว่า **อจลัตถา** คือ เป็นศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว ดังมีพระบาลีรับรองว่า

“กตถ สทฺธิณฺทริยทฺฐทฺทํ จตุสฺส โสตาปตฺติยฺเกสฺส เอตถ สทฺธิณฺทริย ทฺฐทฺทํ”
แปลความว่า อำนาจแห่งสัทธินทรีย์ ย่อมปรากฏขึ้น ยังกองค์ทั้ง ๔ ประการ ของพระโสดาบัน ให้ปรากฏ

ศรัทธาที่ยังกองค์ ๔ ประการของพระโสดาบันให้ปรากฏ คือ

๑. กระทำความเลื่อมใสใน **พระพุทธคุณ** ให้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เป็น **อจลัตถา** คือ ศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว

๒. กระทำความเลื่อมใสใน **พระธรรมคุณ** คือ สวากขาตธรรม ๑๐ ประการ ให้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เป็น **อจลัตถา** คือ ศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว

๓. กระทำความเลื่อมใสใน **พระสังฆคุณ** มีสุปฏิปันโน เป็นต้น ให้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เป็น **อจลัตถา** คือ ศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว

๔. กระทำให้บริบูรณ์ด้วย **ศีลวิสุทธิ** อันเป็นปทัฏฐานแห่งโลกุตตร สมาธิ ให้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เป็น **อจลัตถา** คือ ศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว

ทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นองค์คุณของศรัทธา อันเกิดแต่โสดาปัตติมรรค โดยแท้

วิริยเจตสิก เป็นธรรมชาติที่มีความเพียรพยายามต่ออารมณ์ อย่างต่อเนื่อง มี ๒ ประการ เช่นเดียวกัน คือ

๑) **ปกตวิริยะ** คือ ความเพียรพยายามในอารมณ์ที่เป็นกุศลอย่างธรรมดาโดยทั่วไป เช่น ในการบริจาทาน การรักษาศีล การฟังเทศน์ฟังธรรม เป็นต้น

๒) **ภาวนาวิริยะ** คือ ความเพียรพยายามต่ออารมณ์ในสติปัฏฐานทั้ง ๔ โดยเข้าถึงความเป็นสัมมปปธาน ๔ ประการ จึงนับเป็น **วิริยินทรีย์** ซึ่งเป็นความเพียรพยายามอย่างแรงกล้าที่ไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก ยอมสละแม้ชีวิต ตราบใดที่ยังไม่บรรลุถึงที่สุด ก็จะไม่ยอมละเลิกความเพียร ตราบนั้น

สติ สมาธิ และ ปัญญา ที่มีกำลังแรงกล้า เข้าถึงความเป็นอินทรีย์ ก็เช่นเดียวกันกับสัทธา และวิริยะ ดังกล่าวแล้ว คือ

อำนาจแห่งสตินทรีย์	ย่อมกระทำสติปัฏฐานให้ปรากฏอยู่เสมอ
อำนาจแห่งสมาธิทรีย์	ย่อมกระทำฌาน อภิญญา ให้ปรากฏได้
อำนาจแห่งปัญญินทรีย์	ย่อมกระทำอริยสัจทั้ง ๔ ให้แจ่มแจ้งได้

อินทรีย์ทั้ง ๕ ประการนี้ เมื่อมีความเป็นไปสม่ำเสมอแล้ว ย่อมชี้นำประโยชน์ในการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาให้เป็นไปด้วยดีตลอดกาล หากขาดอินทรีย์ไปอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ หย่อนกำลังไปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว สมถะและวิปัสสนาทั้งหลายก็เกิดขึ้นและเจริญขึ้นได้ยาก

พละ

พละ หมายถึง ธรรมที่เป็นกำลัง มีสภาพไม่หวั่นไหวต่ออุปัทวปัจจัย และเป็นผู้นำสัมปยุตตธรรมที่เกี่ยวข้องกันกับตน ในการทำงานที่เป็นกุศลต่าง ๆ

พลธรรมในโพธิปักขิยธรรมนี้ หมายถึง พลธรรมฝ่ายกุศล ที่มีกำลังผลักดัน หรือ ต้านทานและทำลายอุปัทวปัจจัยฝ่ายอกุศลให้พินาศไป และเป็นธรรมที่มีกำลังในการตรัสรู้มรรค ผล นิพพาน ฉะนั้น จึงแสดงพลธรรมไว้ ๕ ประการ คือ

๑. **สัทธาพละ** ศรัทธาเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ คือ เชื่อในคุณพระรัตนตรัย และการปฏิบัติดำเนินไปสู่มรรค ผล นิพพาน ย่อมย่ำยีธรรมที่เป็นข้าศึก คือ **ตัณหา** ความทะยานอยากเสียได้ องค์ธรรมได้แก่ **สัทธาเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖ หรือใน **ดิเหตุกชวนจิต** ๓๔ หรือ ๖๖

๒. **วิริยพละ** วิริยะเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในความพยายามต่อสิ่งที่ควร ได้แก่ ความเพียรพยายามในการเจริญสมถกรรมฐาน และ วิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน และย่อมย่ำยีธรรมที่เป็นข้าศึกแก่ตน คือ **โกสัลชะ** ความเกียจคร้าน เสียได้ องค์ธรรมได้แก่ **วิริยเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖ หรือที่ใน **ดิเหตุกชวนจิต** ๓๔ หรือ ๖๖

๓. **สติพละ** สติเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการระลึกถึงสิ่งที่ควร ได้แก่ ความระลึกรู้เท่าทันต่ออารมณ์ ในการเจริญสมถกรรมฐาน และ วิปัสสนากรรมฐาน เพื่อรู้แจ้ง มรรค ผล นิพพาน และย่อมย่ำยีธรรมที่เป็นข้าศึกแก่ตน คือ **มกุฏฐัสสัจจะ** ความหลงลืม เสียได้ องค์ธรรมได้แก่ **สติเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖ หรือที่ใน **ดิเหตุกชวนจิต** ๓๔ หรือ ๖๖

๔. **สมาธิพละ** สมาธิเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการตั้งมั่นในอารมณ์ที่ควร ได้แก่ การตั้งมั่นในการเจริญสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อรู้แจ้งมรรค ผล นิพพาน และย่อมย่ำยิธรรมที่เป็นข้าศึกแก่ตน คือ **วิกเขปะ** ความซัดส่าย เสียได้ องค์ธรรมได้แก่ **เอกัคคตาเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวณจิต ๒๖ หรือที่ใน **ติเหตุกชวณจิต** ๓๔ หรือ ๖๖

๕. **ปัญญาพละ** ปัญญาที่รู้สภาพธรรมโดยทั่วไปตามความเป็นจริง ในอารมณ์ของสมถะ และ วิปัสสนา ที่มีกำลังอย่างแรงกล้า ไม่หวั่นไหว เพื่อรู้แจ้งมรรค ผล นิพพาน และย่อมย่ำยิธรรมที่เป็นข้าศึกของตน คือ **สัมโมหะ** ความหลง ความไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริงเสียได้ องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญาเจตสิก** ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อปปนาชวณจิต ๒๖ ที่เรียกว่า **ติเหตุกชวณจิต** ๓๔ หรือ ๖๖

พลธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ เสมือนเป็นแม่ทัพหลวง ที่มีความกล้าหาญในการสู้รบกับข้าศึก คือ กิเลส มี สักกายทิฏฐิ เป็นต้น สามารถปราบทำลายกิเลสให้พินาศลงได้

ปฏิบัติกรรมของพละ ๕

ตณฺหา	เป็นปฏิปักษ์ต่อ	สัทธาพละ
โกสัชชะ	เป็นปฏิปักษ์ต่อ	วิริยพละ
มฺภูริสัจจะ	เป็นปฏิปักษ์ต่อ	สติพละ
วิกเขปะ	เป็นปฏิปักษ์ต่อ	สมาธิพละ
สัมโมหะ	เป็นปฏิปักษ์ต่อ	ปัญญาพละ

โพชฌงค์

วจนัตถะของโพชฌงค์

“**พฺุชฌนฺติ เอตายาติ = โพธิ**” พระโยคีบุคคลทั้งหลาย ย่อมรู้ร้อยยั้ง ๔ ด้วยธรรมหมวดนี้ ฉะนั้น ธรรมหมวดที่เป็นเหตุให้รู้ร้อยยั้ง ๔ นี้ ชื่อว่า **โพธิ** ได้แก่ องค์ธรรมของโพชฌงค์ ๗ รวมกัน มี สติ ปัญญา เป็นต้น

“**โพธิยา อังโค = โพชฌงฺโค**” ธรรมอันเป็นเครื่องประกอบของธรรมที่เป็นเหตุให้รู้ร้อยยั้ง ๔ ชื่อว่า **โพชฌงค์** ได้แก่ องค์ธรรมของโพชฌงค์แต่ละองค์ โดยเฉพาะ ๆ

อธิบายโพชฌงค์

๑. สติสัมโพชฌงค์ สติที่มีความเจริญ คือ ตั้งมั่นอยู่ได้ติดต่อกันในอารมณ์ สติปฏิฐานทั้ง ๔ โดยภาวนากิจแล้ว ทำลายความประมาท และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์

๒. ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ปัญญาที่มีความเจริญ คือ รู้อยู่ในอารมณ์รูปนามชั้น ๕ และความเกิดดับของรูปนาม โดยภาวนากิจแล้วทำลายโมหะ และปรากฏขึ้นโดยความเป็น สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะที่มีความเจริญ คือ ความพยายามอย่างแรงกล้าใน การละอกุศล การระงับไม่ให้กุศลใหม่เกิด การทำให้กุศลใหม่เกิด และการทำให้กุศลเก่าเจริญ โดยภาวนากิจ แล้วทำลายโกสัลชะ คือ ความเกียจคร้าน และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรค ทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์

๔. ปิติสัมโพชฌงค์ ปิติที่มีความเจริญ คือ มีความชุ่มชื่นใจในอารมณ์ของ วิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายอordi คือ ความไม่ยินดี และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปิติสัมโพชฌงค์

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิเจตสิกทั้ง ๒ ที่มีความเจริญ คือ มีความสงบทั้งทางกายและทางใจ แล้วทำลายความกระด้างกาย ความเดือดร้อนใจ และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ เอกัคคตาเจตสิก ที่มีความเจริญ คือ ตั้งมั่นในอารมณ์ของ วิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายความฟุ้งซ่าน และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า สมาธิสัมโพชฌงค์

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ที่มีความเจริญ คือ ทำให้ ศรัทธากับปัญญา วิริยะกับสมาธิ มีความสม่ำเสมอ กัน ไม่หย่อนไม่ยิ่งกว่ากัน แล้วทำลาย กามฉันทะ วิจิกิฉา อุทธัจจะ กุกกัจะ ถีนะ มithะ และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรค ทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์

มัคคังคะ

วจนัตถะของมัคคังคะ

“กิเลส มาเรณา นิพพานํ คจฺจนฺติ เอเตนาติ = มคฺโค”

พระโยคีบุคคลทั้งหลาย ฆ่ากิเลสแล้ว ย่อมเข้าถึงพระนิพพานด้วยธรรมนั้น ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุแห่งการฆ่ากิเลส และเข้าถึงพระนิพพานของพระโยคีบุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า มัคคะ ได้แก่ องค์มรรค ๘ รวมกัน มี สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น

“มคฺคสฺส อจฺโค = มคฺคจฺโค”

ธรรมอันเป็นเครื่องประกอบของธรรมที่เป็นเหตุแห่งการฆ่ากิเลส และเข้าถึงพระนิพพาน ชื่อว่า มัคคังคะ ได้แก่ องค์มรรค ๘ แต่ละองค์โดยเฉพาะ ๆ

อธิบายองค์มรรค ๘

๑. สัมมาทิฏฐิ การเห็นแจ้งในอริยสัจทั้ง ๔ โดยกิจทั้ง ๔ คือ

เห็นแจ้งในทุกขสัจจะ	โดย	ปริณญาภิกิจ
เห็นแจ้งในสมุทยสัจจะ	โดย	ปหานกิจ
เห็นแจ้งในนิโรธสัจจะ	โดย	สังคิณณกิจ
เห็นแจ้งในมรรคสัจจะ	โดย	ภาวนากิจ

เหล่านี้ ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ

๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบที่เกี่ยวข้องกับ

นิกัมมสังกัปปะ	ความดำริที่จะออกจากกามคุณอารมณ์
อัปปยาปาตสังกัปปะ	ความดำริที่ประกอบด้วยเมตตา
อวิหิงสาสังกัปปะ	ความดำริที่ประกอบด้วยกรุณา

เหล่านี้ ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ

๓. สัมมาวาจา

การเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ที่ไม่เกี่ยวกับอาชีวะ ชื่อว่า สัมมาวาจา

๔. สัมมากัมมันตะ การเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ ที่ไม่เกี่ยวกับอาชีวะ ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ การเว้นจากวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ ที่เกี่ยวกับอาชีวะ ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ ความเพียรที่ดำเนินไปตามสัมมปปธานทั้ง ๔ ชื่อว่า สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ ความระลึกที่ดำเนินไปตามสติปัฏฐานทั้ง ๔ ชื่อว่า สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นในอารมณ์วิปัสสนากรรมฐาน ชื่อว่า สัมมาสมาธิ

จำแนกองค์มรรค ๘ โดยสี่ลขันธ สมาธิขันธ ปัญญาขันธ

(หมวดศีล หมวดสมาธิ หมวดปัญญา)

สัมมาวาจา	}	องค์มรรคทั้ง ๓ นี้ สงเคราะห์เข้าในสี่ลขันธ
สัมมากัมมันตะ		
สัมมาอาชีวะ		
สัมมาวายามะ	}	องค์มรรคทั้ง ๓ นี้ สงเคราะห์เข้าในสมาธิขันธ
สัมมาสติ		
สัมมาสมาธิ		
สัมมาทิฏฐิ	}	องค์มรรคทั้ง ๒ นี้ สงเคราะห์เข้าในปัญญาขันธ
สัมมาสังกัปปะ		

จบโพธิปักขิยสังคหะ

สัพพสังคหะ

ในสัพพสังคหะนี้ มีธรรมอยู่ ๕ หมวด คือ

๑. ชั้นธ ๒. อุปาทานักขันธ ๓. आयตนะ ๔. ธาตุ ๕. สังขะ

ว่าโดยประเภท มี ๓๙ (ไม่ต้องนับอุปาทานักขันธโดยเฉพาะ) ดังจะแสดงตามลำดับต่อไปนี้ :-

ชั้นธ มี ๕ คือ

๑. รูปชั้นธ	กองแห่งรูป องค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๘
๒. เวทนาชั้นธ	กองแห่งเวทนา องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑
๓. สัญญาชั้นธ	กองแห่งสัญญา องค์ธรรมได้แก่ สัญญาเจตสิก ที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑
๔. สังขารชั้นธ	กองแห่งสังขาร องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา สัญญา) ที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร
๕. วิญญาณชั้นธ	กองแห่งจิต องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

อุปาทานักขันธ มี ๕ คือ

๑. รูปอุปาทานักขันธ	กองแห่งรูปที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๘
๒. เวทณุอุปาทานักขันธ	กองแห่งเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโลภียจิต ๘๑
๓. สัญญูปาทานักขันธ	กองแห่งสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ สัญญาเจตสิก ที่ในโลภียจิต ๘๑
๔. สังขารูปาทานักขันธ	กองแห่งสังขารที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา สัญญา) ที่ในโลภียจิต ๘๑

๕. วิญญูญูปาทานักขันธ์ กองแห่งจิตที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ โลภียจิต ๘๑

อายตนะ มี ๑๒ คือ

๑. จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท
๒. โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท
๓. ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท
๔. ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท
๕. กายายตนะ กายะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ กายปสาท
๖. รูปายตนะ รูปารมณ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ វិณณรูป คือ สีต่าง ๆ
๗. สัททายตนะ สัททารมณ์ ชื่อ อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่าง ๆ
๘. คันธายตนะ คันธารมณ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ
๙. รสายตนะ รสารมณ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ
๑๐. โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพารมณ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ ปฐวีรูป เตโชรูป วาโยรูป ทั้ง ๓ รวมกัน คือ สัมผัสต่าง ๆ

๑๑. มนายตนะ จิตชื่อว่า มายตนะ เพราะเป็นเหตุให้เจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ จิตทั้งหมด
๑๒. อัมมายตนะ สภาพธรรมต่าง ๆ ชื่อว่า มายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิก เกิดองค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑

ธาตุ มี ๑๘ คือ

๑. จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รูปารมณมากระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท
๒. โสตรธาตุ โสตะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่สัทธารมณมากระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ โสตรปสาท
๓. ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่คันธารมณมากระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท
๔. ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รสารมณมากระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท
๕. กายธาตุ กายะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่โผฏฐัพพารมณมากกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท
๖. รูปธาตุ รูปารมณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ วัณณรูป คือ สีต่าง ๆ
๗. สัทธาตุ สัทธารมณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสตรปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่าง ๆ
๘. คันธธาตุ คันธารมณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับฆานปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ
๙. รสธาตุ รสารมณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับชิวหาปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ

๑๐. โผฏฐัพพธาตุ โผฏฐัพพพารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับ
กายปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ ปฐวีรูป เตโชรูป วาโยรูป
(รวมกัน) คือ สัมผัสต่าง ๆ
๑๑. จักขุวิญญาณธาตุ จักขุวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น องค์ธรรม
ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒
๑๒. โสทวิญญานธาตุ โสทวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม
ได้แก่ โสทวิญญานจิต ๒
๑๓. ฆานวิญญานธาตุ ฆานวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้กลิ่น องค์ธรรม
ได้แก่ ฆานวิญญานจิต ๒
๑๔. ชิวหาวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส องค์ธรรม
ได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต ๒
๑๕. กายวิญญานธาตุ กายวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัสต่าง ๆ
องค์ธรรมได้แก่ กายวิญญานจิต ๒
๑๖. มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ชื่อว่า มโนธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญจารมณฺ์
อย่างสามัญ องค์ธรรมได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑
สัมปฏิจฉนจิต ๒
๑๗. มโนวิญญานธาตุ จิต ๗๖ ชื่อว่า มโนวิญญานธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้อารมณฺ์
เป็นพิเศษ องค์ธรรมได้แก่ จิต ๗๖ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต
๑๐ มโนธาตุ ๓)
๑๘. ฐัมมธาตุ สภาพธรรม ๖๙ ชื่อว่า ฐัมมธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวลักษณะ
ของตน ๆ องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖
นิพพาน ๑

อริยสัจจะ มี ๔ คือ

๑. ทุกขสัจจะ ธรรมที่เป็นทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย
องค์ธรรมได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นโลกเจตสิก)
รูป ๒๘
๒. สมุทยสัจจะ ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้า
ทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก
๓. นิโรธสัจจะ ธรรมที่เป็นเครื่องดับแห่งทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้า
ทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ นิพพาน
๔. มรรคสัจจะ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความจริงของ
พระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ มัคคังคเจตสิก ๘ ดวง
มี ปัญญาเจตสิก เป็นต้น ที่ในมรรคจิต ๔

คาถาที่แสดงการนับองค์ธรรมในปัญจขันธ์และอุปาทานขันธ์ พร้อมทั้งแสดง เหตุที่นิพพานเป็นขันธวิมุตต์

๑. รูปัญจ เวทนา สัญญา
วิญญาณมิตติ ปญฺเจเต	เสสา เจตสิกา ตถา
ปญฺจกฺขนฺธาติ ภาสิตา ฯ
๒. ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาติ
เกทาภาเวน นิพฺพานํ	ตถา เตภูมิกา มตา
ขณฺธสงฺคห นิสฺสํฏํ ฯ

แปลความว่า

๑. นักศึกษาทั้งหลายพึงแสดงธรรมทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา และเจตสิก
ที่เหลือ ๕๐ ดวง วิญญาณ เหล่านี้ว่า ขันธ์ ๕

๒. นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เกิดในภูมิ
ทั้ง ๓ ว่า อุปาทานักขันธ ๕

ส่วนนิพพานพ้นจากขันธทั้ง ๕ เพราะไม่มีประเภทที่ต่าง ๆ กัน เช่น ปัจจุบัน อดีต
อนาคต เป็นต้น ชื่อว่า ขันธวิมุตต์

แสดงการนับองค์ธรรมในวิญญานธาตุ ๗ และธัมมายตนะ ธัมมธาตุ

เอตถ ปน เจตสิกสุขมรูปนิพพานวเสน เอกุณสตตติ ธมฺมา ธมฺมายตน ธมฺมธาตุ
ติ สงฺขํ คจฺจนฺติ มนายตนะว สตฺตวิญญานธาตุวเสน ภิชฺชติ ฯ

สำหรับในที่นี้ ธรรม ๖๙ ประการ คือ เจตสิก ๕๒ สุขมรูป ๑๖ นิพพาน พึงเรียกว่า ธัมมายตนะ ธัมมธาตุ

มนายตนะ พวกเดียวกันนั้น แบ่งออกเป็นวิญญานธาตุ ๗

คาถาแสดงความเป็นไปแห่งอายตนะ และธาตุ ที่มีประเภท ๑๒ และ ๑๘

ทวาราลมฺพณเภเทน

ภวนฺตายนานิ จ

ทวาราลมฺพณตฺตปฺปน

ปริยาเยน ธาตุโย ฯ

อายตนะมีจำนวน ๑๒ เพราะมีประเภทต่างกันแห่งทวาร ๖ และอารมณ์ ๖ ธาตุมี
จำนวน ๑๘ โดยปริยายแห่งทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาน ๖ ที่เกิดในทวาร และ
อารมณ์นั้น

คาถาแสดงการนับองค์ธรรมที่ในอริยสัจจะ ๔

ทุกฺขํ เตฏฺฐมกํ วัฏฏํ

ตณฺหา สมฺมทโย ภเว

นิโรธो นาม นิพฺพานํ

มคฺโค โลกุตฺตรो มโต ฯ

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบ ธรรมที่วนเวียนอยู่ในภูมิทั้ง ๓ ชื่อว่า ทุกขสัจจะ
ตัณหาชื่อว่า สมุทยสัจจะ นิพพานชื่อว่า นิโรธสัจจะ องค์มรรค ๘ ที่เกิดในโลกุตตรมรรค
ชื่อว่า มรรคสัจจะ

คาถาแสดงธรรมที่เป็นสังขจิมุตต์

มคฺคยุตฺตา ผลา เจว

จตุสจฺจวินิสฺสฎฺฐา

อิติ ปญฺจปฺปเกทน

ปวฺตุโต สพฺพสํคโห ฯ

มรรคจิตตูปปาท ๒๙ (เว้นองค์มรรค ๘) ที่ประกอบกับมรรคจิตกัฏฐิ ผลจิตตูปปาท ๓๗ กัฏฐิ พ้นจากสังขจะทั้ง ๔ ชื่อว่า สังขจิมุตต์ พระอนุรุทธาจารย์แสดงสัพพสังคหะโดยแบ่งออกเป็น ๕ ประเภท มีดังกล่าวแล้วนี้

อธิบายสัพพสังคหะ

วณฺณตเถของคำว่า สัพพสังคหะ

“สพฺเพสํ ปรมัตถมฺมานํ สจฺคโหติ = สพฺพสํคโห”

หมวดที่แสดงสงเคราะห์ปรมัตถธรรมทั้งหมด ฉะนั้น จึงชื่อว่า สัพพสังคหะ หมายความว่า ในสัพพสังคหะนี้ พระอนุรุทธาจารย์แสดงการจำแนกปรมัตถธรรมทั้ง ๔ ไว้ทั้งหมดโดยไม่มีเหลือ

ขันธ

คำว่า ขันธ หมายความว่า เป็นกลุ่มเป็นกอง ตรงกับบาลีที่กล่าวว่า

“ราสฏฺเฐน ราลิณฺเฐน ขนฺโธ” ชื่อว่า ขันธ เพราะอรรถว่าเป็นกลุ่มเป็นกอง คือ

ธรรมที่เป็น ปัจจุบัน อดีต และ อนาคต รวมกันเป็นกอง ๑

ธรรมที่เป็น อัมมัตตะ และ พหิทตะ รวมกันเป็นกอง ๑

ธรรมที่เป็น โสฬาริกะ และ สุขุมะ รวมกันเป็นกอง ๑

ธรรมที่เป็น หีนะ และ ปณิตะ รวมกันเป็นกอง ๑

ธรรมที่เป็น ทูระ และ สันติกะ รวมกันเป็นกอง ๑

ฉะนั้น ในขันธทั้ง ๕ นี้ รูปที่กำลังเกิดอยู่ รูปที่ดับไปแล้ว รูปที่จะเกิดต่อไป ข้างหน้า ทั้ง ๓ ประเภทนี้ รวมกันชื่อว่า รูปขันธ

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

รูปที่เกิดภายในตัวเราและรูปที่เกิดภายนอกตัวเรา ทั้ง ๒ ประเภทนี้รวมกันชื่อว่า
รูปชั้น

- เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้
รูปที่หยาบ และรูปที่ละเอียด ทั้ง ๒ ประเภทนี้รวมกันชื่อว่า รูปชั้น
- เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้
รูปที่ทรมาน และรูปที่ประณีต ทั้ง ๒ ประเภทนี้รวมกัน ชื่อว่า รูปชั้น
- เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้
รูปที่ไกลจากปัญญา คือ รู้ได้ยาก และรูปที่ใกล้ต่อปัญญา คือ รู้ได้ง่าย ทั้ง ๒
ประเภทนี้ รวมกัน ชื่อว่า รูปชั้น

- เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

ข้อความที่แสดงถึงความหมายของคำว่า ชั้น ที่กล่าวมานี้ ย่อมทำให้รู้ได้ว่า
คำว่า ชั้น ที่หมายความว่า เป็นกลุ่มเป็นกองนั้น มิได้มุ่งหมายเอาจำนวนมารวมกันอยู่
แต่มุ่งหมายเอาประเภทต่างกัน ๕ ประเภทที่กล่าวมาแล้ว นั้นเอง ด้วยเหตุนี้ เวทนาเจตสิก
ดวงเดียว และ สัญญาเจตสิกดวงเดียว จึงเป็นเวทนาชั้นและสัญญาชั้นได้

สำหรับนิพพานเป็นชั้นวิมุตต์ ก็เพราะไม่มีประเภทต่างกัน กล่าวคือนิพพานไม่มี
ประเภทแห่ง ปัจจุบัน อดีต อนาคต มีแต่กาลวิมุตต์อย่างเดียว ฉะนั้น จึงเป็นชั้นไม่ได้

นิพพาน	ที่เป็นอัชฌัตตะไม่มี	เป็นพหิทระอย่างเดียว	ฉะนั้น จึงเป็นชั้นไม่ได้
นิพพาน	ที่เป็นโอรหริกะไม่มี	เป็นสุขุมะอย่างเดียว	ฉะนั้น จึงเป็นชั้นไม่ได้
นิพพาน	ที่เป็นหีนะไม่มี	เป็นปณิตะอย่างเดียว	ฉะนั้น จึงเป็นชั้นไม่ได้
นิพพาน	ที่เป็นสันติกะไม่มี	เป็นทุระะอย่างเดียว	ฉะนั้น จึงเป็นชั้นไม่ได้

ที่กล่าวว่า นิพพานเป็นกาลวิมุตต์ พหิทระ สุขุมะ ปณิตะ ทุระ เหล่านี้ก็ไม่เรียกว่า
นิพพาน มี ๕ ประเภท เพราะนิพพานที่เป็นกาลวิมุตต์นั่นเอง จึงเป็น พหิทระ สุขุมะ
ปณิตะ ทุระ ด้วย

แสดงวงนิตละของคำว่า ชันธ

“อเนกทุกเขหิ ขชชชติติ = ขนธา” ธรรมทั้งหลายที่ถูกทุกข์ต่าง ๆ เคี้ยวกิน ฉะนั้น จึงชื่อว่า ชันธ หมายถึง ชันธ ๕ นี่เป็นที่เกิดแห่งชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ถ้าไม่มีชันธ ๕ แล้ว ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้

หรืออีกนัยหนึ่ง “สุญญการิ ธาเรนติติ = ขนธา” ธรรมเหล่าใด ที่ทรงไว้ซึ่งอาการว่างเปล่าจากอตตะ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ชันธ

ตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ โดยมากมีความเข้าใจว่า ความเป็นอยู่ต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นแก่ตน เช่น การทำ การพูด การคิดนึก ความสบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ และการเปลี่ยนแปลงไปต่าง ๆ ของร่างกาย เป็นต้น เหล่านี้เป็นตัวเรา เป็นของเรา แทบทั้งสิ้น ดังที่ใช้พูดกันว่า เราทำ เราพูด เราคิด เราสบาย ไม่สบาย เราดีใจ เราเสียใจ เราหนุ่ม เราแก่ เราสวย เราไม่สวย และถ้าอาการดังกล่าวนี้ปรากฏแก่ผู้อื่น ก็ใช้คำว่า ผู้นั้น ผู้นี้ ทำ พูด คิด สบาย ไม่สบาย เป็นต้น รวมความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ มีเรามีเขา ซึ่งล้วนแต่เป็นอัตตทิฎฐิทั้งสิ้น แต่ความจริงนั้น ความเป็นไปต่าง ๆ เหล่านี้หาใช่เป็นเราเป็นเขาไม่ เป็นแต่สภาพของชันธ ๕ แท้ ๆ กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงของร่างกาย มี เติบโต เจริญขึ้น แก่ลง ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้นก็ดี การเคลื่อนไหวกาย และการพูดก็ดี เหล่านี้ชื่อว่า รูปชันธ

- ความรู้สึกสบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ เฉย ๆ เหล่านี้เป็น เวทนาชันธ
- ความจำสิ่งต่าง ๆ ได้ เป็นสัญญาชันธ
- ความอยากได้ ความโกรธ ความหลง ความเลื่อมใส ความพยายาม ความรู้ตามความเป็นจริง เป็นต้น ที่เป็นอาการปรุงแต่งจัดแจงในจิตตสันดานเหล่านี้เป็น สังขารชันธ
- ความรู้ในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นวิญญาณชันธ

ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่ประกอบด้วยสุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และ ภาวนามยปัญญา ทั้งหลายจึงรู้ว่า บรรดาสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้ นอกจากชันธ ๕ แล้วก็ไม่มีอะไรอื่นอีก มีแต่สภาพอนัตตาทั้งสิ้น ส่วนการที่รู้ถึงสภาพอนัตตาของรูปนามเหล่านี้ จะรู้ชัดเพียงใดนั้น ก็ต้องแล้วแต่กำลังของปัญญาของบุคคลนั้น ๆ ตามลำดับ

อุปาทานักขันธ

วจนัตถะของอุปาทานักขันธ

“อุปาทานานํ โคจรา ขนธา = อุปาทานกขนธา”

ขันธที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ชื่อว่า **อุปาทานักขันธ** ในการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอุปาทานักขันธแยกออกมาจากขันธ ๕ นั้น ก็เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการเจริญวิปัสสนา เพราะผู้ที่เจริญวิปัสสนานั้น จะต้องกำหนดขันธ ๕ ที่เป็นโลกียะซึ่งเป็นอารมณ์ของอุปาทานได้ กล่าวคือ กามูปาทาน ทิฏฐูปาทาน สลัปปตูปาทาน อตตวาทุปาทาน เหล่านี้เกิดขึ้นก็ด้วยอาศัย รูป และเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เป็นโลกียะ เป็นเหตุเท่านั้น สำหรับเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เป็นโลกุตตระนั้นไม่ใช่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน หมายถึง อุปาทานทั้ง ๔ ที่เกิดขึ้น โดยอาศัยโลกุตตรธรรมนั้น ย่อมไม่มีด้วยเหตุนี้ จึงทรงแสดงอุปาทานักขันธโดยเฉพาะอีก

อายตนะ

วจนัตถะ ของอายตนะ

“อายตณฺติ อตฺตโน ผลุปปตฺติยา อุตฺสาหนฺตา วีย โหนฺตฺติ = อายตนาณิ”

ธรรมเหล่าใด มีสภาพคล้ายกับว่า มีความพยายาม เพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อายตนะ

หมายความว่า จักขายตนะกับรูปายตนะทั้ง ๒ เป็นเหตุให้การเห็นเกิดขึ้น ฉะนั้น การเห็นนี้ จึงเป็นผลของอายตนะทั้ง ๒ นั้น ในทางอายตนะอื่น ๆ ก็เป็นไปเช่นเดียวกัน คือ

โสตายตนะกับสัททายตนะ	เป็นเหตุ	การได้ยินเป็นผล
ฆณายตนะกับคันธายตนะ	เป็นเหตุ	การได้กลิ่นเป็นผล
ชีวหายตนะกับรสายตนะ	เป็นเหตุ	การรู้รสเป็นผล
กายายตนะกับโผฏฐัพพายตนะ	เป็นเหตุ	การรู้สัมผัสเป็นผล
มนายตนะกับธัมมายตนะ	เป็นเหตุ	การรู้เรื่องราวต่าง ๆ เป็นผล

เหตุกับผลที่กล่าวมานี้ ย่อมเป็นไปตามสภาพอนัตตาทั้งสิ้น อายุตนะต่าง ๆ เหล่านี้หาได้มีความพยายามขึ้นอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ แต่สภาพความเป็นไปของอายุตนะต่าง ๆ เหล่านี้คล้าย ๆ กันว่ามีการขวนขวายพยายาม เพื่อให้ผลของตน ๆ เกิดขึ้น ฉะนั้นจึงแสดงวาทะว่า “อุสสาหนตา วีย โหนติ” คือ มีสภาพคล้ายกับว่า มีความพยายามเพื่อให้ผลของตนเกิด

“อายุสงขาเต จิตฺตเจตสิกธมฺเม เอตานิ ตโนนฺติ วิตถารณตฺติ = อายุตนานิ”

จักขุปสาทกับรูปารมณเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมกระทำซึ่งจิตและเจตสิกธรรมที่เรียกว่าอายุตนะ ให้กว้างขวางเจริญขึ้น ฉะนั้น จักขุปสาท กับ รูปารมณ เป็นต้นเหล่านี้ จึงชื่อว่าอายุตนะ

ในอายุตนะ ๑๒ เหล่านี้ เมื่อจำแนกออกเป็นภายในภายนอกแล้ว อายุตนะภายในที่เรียกว่า อัชฌัตติกายตนะ มี ๖ คือ จักขายตนะ เป็นต้น จนถึง มนายตนะ อายุตนะภายนอกที่เรียกว่า พหิทถายตนะ มี ๖ คือ รูปายตนะ เป็นต้น จนถึงธัมมายตนะ อายุตนะภายในและภายนอกเหล่านี้ เมื่อมากระทบกันเข้าแล้ว วิธีจิตต่าง ๆ มีจักขุทวารวิธี เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น วิธีจิตที่เกิดขึ้นนั้น ก็ไม่ใช่จะเกิดขึ้นแต่เพียงวิธีเดียว ย่อมเกิดขึ้นหลาย ๆ วิธี จนนับไม่ถ้วน และในวิธีหนึ่ง ๆ นั้น ก็มีจิตเกิดขึ้นหลายชนิดด้วยกัน คือ กุศลบ้าง อกุศลบ้าง วิบากบ้าง และกิริยาบ้าง การเกิดขึ้นของวิธีหลาย ๆ วิธี หลาย ๆ ชนิดเช่นนี้แหละ ได้ชื่อว่า จิต เจตสิก กว้างขวาง เจริญขึ้น และในการที่จิต เจตสิก กว้างขวาง เจริญขึ้นได้ ก็โดยอาศัยอายุตนะทั้งภายในและภายนอกนั่นเอง

อนึ่ง อกุศลธรรม มีโลภะ โทสะ เป็นต้น และกุศลธรรม มี ศรัทธา สติ ปัญญา เป็นต้นเหล่านี้ ขณะเกิดขึ้นในตอนแรกนั้น ยังมีกำลังอ่อนอยู่ เมื่อวิธีจิต มีกุศล อกุศล เหล่านี้ เกิดขึ้นบ่อย ๆ กำลังแห่งกุศล อกุศลเหล่านี้ ก็ค่อย ๆ มีมากขึ้นเป็นลำดับ จนกระทั่งสำเร็จเป็นสุจริต ทุจจริตได้ นี่ก็ชื่อว่า จิต เจตสิก มีความกว้างขวางเจริญขึ้น เพราะอาศัยอายุตนะภายใน และ อายุตนะภายนอกเป็นเหตุให้เกิดขึ้น เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวไว้ในวาทะว่า อายุตนะภายในและภายนอกเหล่านี้ ย่อมกระทำซึ่งจิต และเจตสิกธรรมให้กว้างขวางเจริญขึ้น

แสดงเนื้อความ ๕ อย่างของอายตนะ

ศัพท์ว่า อายตนะ นี้ มีเนื้อความแสดงอยู่ ๕ อย่าง คือ

๑. “**สณชาติเทศฐ**” หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายใน นี้เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่เกิดแห่งวิถิจิตบ่อย ๆ คือ ไม่ว่า บุคคลจะเกิดในชาติใด ภพใดก็ตาม วิถิจิตของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่เกิดที่อื่น ต้องเกิดตามอายตนะเหล่านี้เท่านั้น

๒. “**นิวาสนฐ**” หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่อยู่ของวิถิจิต การแสดงเช่นนี้ เป็นการแสดงโดย **อุปจรรย์** คือ แสดงโดยอ้อม เพราะวิถิจิตต่าง ๆ นั้น ไม่ใช่มีอยู่แล้ว ที่ ตา หู เป็นต้น ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยประชุมพร้อมกันแล้ว วิถิจิตเหล่านั้น จึงเกิดขึ้น เหมือนหนึ่งพินกับเสียงพิน ย่อมกล่าวไม่ได้ว่า เสียงพินนั้น อยู่ที่ตัวพิน หรือ ที่สายพิน แต่ถ้าติดขึ้นแล้ว เสียงนั้นก็ปรากฏตั้งขึ้นมา คล้ายกับว่าเสียงนั้นอยู่ในตัวพิน หรือ ในสายพิน ข้อนี้ฉันใด วิถิจิตและอัมมัตติกายตนะ ๖ ก็เช่นเดียวกัน คือกล่าวไม่ได้ว่า วิถิจิตนี้ อยู่ในอัมมัตติกายตนะ ๖ เหล่านั้น แต่ถ้ามีเหตุปัจจัยบริบูรณ์แล้วก็ปรากฏเกิดขึ้นได้ เหมือนหนึ่งวิถิจิตนี้ อยู่ในอายตนะเหล่านั้น ดังที่กล่าวมาแล้ว

๓. “**อากรฐ**” หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้เรียกว่า อายตนะ เพราะเกิดขึ้นอยู่ในสัตว์ทั่วไป ไม่เลือกชั้นต่ำ ชั้นสูง เล็ก ใหญ่ คือ ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ เทวดา สัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น ที่มีวิญญาณ ก็ต้องมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ตามสมควร ด้วยกันทั้งสิ้น

๔. “**สโมสธณฐ**” หมายความว่า รูปายตนะ เป็นต้น จนถึง อัมมายตนะ ที่เป็นอายตนะภายนอกนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่ประชุมแห่งวิถิจิตทั้งหลาย คือ วิถิจิตต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น จะต้องมีการรับอารมณ์เสมอ การรับอารมณ์ของวิถิจิตเหล่านี้ คล้ายกับว่า เข้าไปประชุมในอารมณ์ มี รูปารมณ์ เป็นต้น ที่ตนรับอยู่

๕. “**การณฐ**” หมายความว่า อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ เหล่านี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้วิถิจิตเกิดขึ้น คือ ตามธรรมดาวิถิจิตที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องมี อายตนะ ทั้งภายในและภายนอก ถ้าไม่มีอายตนะเหล่านี้เสียแล้ว วิถิจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้

ธาตุ

“นิสสत्ตนิขชีวัญเรน = ธาตุ”

จักขุปสาท เป็นต้น ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นสภาวะแท้ ๆ นั้นเอง ธรรมดาตว์ทั้งหลายที่มีชีวิต มีจิตวิญญาณ ย่อมมีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสถูกต้อง การรู้สึกลึกคึดอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งกิจต่าง ๆ เหล่านี้มีได้ ก็เพราะการประชุมพร้อมกันระหว่าง ทวาร อารมณ์ วิญญาณ ที่เป็นธาตุทั้ง ๑๘ นั้นเอง นอกจากการประชุมพร้อมกันระหว่างเหตุ ๑๘ เหล่านี้แล้ว ที่เข้าใจกันว่า การเห็น การได้ยิน การคิดนึก หรือ การไป การมา การกิน การนอน การพูด ของมนุษย์ สัตว์ เหล่านี้ ย่อมไม่มี ฉะนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ จึงกล่าวว่าเป็น “นิสสत्ต” คือ ไม่ใช่เป็นสัตว์ เป็นบุคคล

ความเข้าใจว่า คนนั้นคนนี้ตาย แต่วิญญาณไม่ตาย เมื่อคน หรือ สัตว์ตายแล้ว วิญญาณก็ล่องลอยออกจากร่างเก่าไปอยู่ในร่างใหม่ต่อไป ความเข้าใจเช่นนี้ ย่อมจัดเป็น อัตตวาทุพาทาน คือ ยึดมั่นว่า สัตว์ทั้งหลายนั้น มีชีวะ อตตะอยู่ ซึ่งความเป็นจริงตาม สภาวนั้น ชีวะ อตตะ ที่ไม่ตาย ย้ายจากภพเก่าไปเกิดในภพใหม่นั้น ไม่มี การเกิด การอยู่ การตาย เหล่านี้ เป็นไปตามสภาพของธาตุทั้งสิ้น คือ เวลาตายนั้น วิญญาณธาตุ ธัมมธาตุ และ จักขุธาตุ เป็นต้น ที่เป็นกัมมชรูปนั่นเองเป็นผู้ดับ เมื่อเวลาเกิด มโนวิญญาณธาตุ ธัมมธาตุ และ จักขุธาตุ เป็นต้น ที่เป็นกัมมชรูปนั่นเองเป็นผู้เกิดขึ้น ดังนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ จึงกล่าวว่าเป็น “นิขชีว” คือ ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่อตตะ ดังแสดงวจนัตถะของคำว่า ธาตุ

“อตตโน สภาว ธาเรตติ = ธาตุ” ธรรมชาติใด ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาพของตน ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธาตุ หมายความว่า ธรรมดาธาตุทั้ง ๑๘ นั้น ย่อมเป็นไปตามสภาพของตนไม่ขึ้นกับใคร ไม่อยู่ในอำนาจของใครทั้งสิ้น สภาพของตนเป็นอย่างไร ก็รักษา สภาพของตนไว้อย่างนั้นเสมอ ไม่เปลี่ยนแปลงสภาพไปเป็นอย่างอื่น เช่น จักขุธาตุ มีสภาพใสสมควรที่สีต่าง ๆ มาปรากฏได้ ฉะนั้น จักขุธาตุนี จะเกิดอยู่กับใครก็ตาม ย่อมมีความใสที่รับสีต่าง ๆ ได้เท่านั้น ความใสของจักขุธาตุนี ไม่สามารถรับเสียง หรือ กลิ่น เป็นต้น ได้เลย และก็ไม่มีใครสามารถมาใช้อำนาจบังคับบัญชาให้ความใสของจักขุธาตุนีรับสิ่งอื่น ๆ ที่นอกไปจากรูปารมณ์ได้

รูปธาตุ มีสภาพแสดงสีให้ปรากฏในทางตา ฉะนั้น รูปธาตุนี้ จึงทรงไว้ซึ่งสภาพที่แสดงสีให้ปรากฏเฉพาะในทางตาอย่างเดียว ไม่สามารถแสดงสีให้ปรากฏในทางหู จมูก เป็นต้นได้

จักขุวิญญาณธาตุ ทรงไว้ซึ่งสภาพเห็น ฉะนั้น จักขุวิญญาณธาตุ จะเกิดกับใคร ที่ไหนก็ตาม ย่อมมีการเห็น ทั้งนี้ จะบังคับไม่ให้เห็น หรือ บังคับให้เปลี่ยนการเห็น เป็นการได้ยินเสีย เป็นต้น ก็เป็นไปไม่ได้ ฉะนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ จึงกล่าวว่า เป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน ๆ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง

อริยสัจจะ

วณัตถะอริยสัจจะ

“อริยานิ สจฺจานิ = อริยสจฺจานิ”

ธรรมที่เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า อริยสัจจะ

หมายความว่า ความจริง ๔ อย่าง ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นั้น บรรดาปุถุชนทั้งหลาย แม้ว่า จะได้ยินได้ฟังมามากก็ตาม แต่สภาพที่เป็นความจริง ดังที่พระองค์ทรงแสดงว่า ธรรมนี้เป็นทุกข์ ธรรมนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ธรรมนี้เป็นความดับทุกข์ ธรรมนี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เหล่านี้ ปุถุชนทั้งหลาย ย่อมเห็นไม่ลึกซึ้งมั่นคงเหมือนพระอริยเจ้า ดังนั้น ธรรมที่เป็นความจริง ตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นั้น จึงได้ชื่อว่า อริยสัจจะ

อีกนัยหนึ่ง “อริยานิ ตถานิ สจฺจานิ = อริยสจฺจานิ”

สัจธรรมทั้ง ๔ ที่เป็นความจริงไม่เปลี่ยนแปลง ชื่อว่า อริยสัจจะ

หมายความว่า ธรรมที่ได้ชื่อว่า ทุกขสัจจะ นั้น ย่อมทำให้สัตว์ทั้งหลายได้รับความลำบากจริง สมกับที่ตั้งชื่อไว้ ธรรมที่ได้ชื่อว่า สมุทยสัจจะ ก็ย่อมเป็นเหตุให้ความทุกข์ต่าง ๆ เกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายจริง สมกับที่ตั้งชื่อไว้ ธรรมที่ได้ชื่อว่า นิโรธสัจจะ ก็ย่อมถึงความดับไปแห่งทุกข์โดยไม่เหลือ จริงสมกับที่ตั้งชื่อไว้ ธรรมที่ได้ชื่อว่า มรรคสัจจะ ก็ย่อมเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง สมกับที่ตั้งชื่อไว้

อนึ่ง ตามที่คนโบราณทั้งหลาย ตั้งชื่อบรรดาสิ่งมีชีวิต และ ไม่มีชีวิตทั้งหลาย ที่มีอยู่ในโลก เช่น ชาย หญิง สุนัข แมว ต้นไม้ ภูเขา เขียว แดง เป็นต้นเหล่านี้ ก็เป็นความจริงเหมือนกัน แต่ความจริงชนิดนี้ เป็นความจริงตามโวหารของโลก หาใช่เป็นความจริงตามสภาวะไม่ เพราะที่เรียกว่า ชาย หญิง สุนัข แมว เหล่านี้เป็นต้น ตามความจริงแล้ว ก็มีแต่รูปกับนาม ๒ อย่าง รวมกันอยู่เท่านั้น และที่เรียกว่า ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้นเหล่านี้ ความจริงแล้ว ก็มีแต่รูปอย่างเดียว รวมความว่า นอกจากรูปกับนามแล้ว ก็ไม่มีอะไรอีก ฉะนั้น โวหารที่ใช้เรียกขานกันมาเหล่านี้ แม้ว่าจะ เป็นความจริง ก็เป็นความจริงโดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ เท่านั้น ไม่ใช่อริยสัจจะ เพราะมีการเปลี่ยนแปลงได้

จำแนกอริยสัจจะ ๔ โดย เหตุ ผล และ โลภะ โลกุตระ เป็นต้น

ทุกขสัจจะ	เป็น ผล	สมุทยสัจจะ	เป็น เหตุ
นิโรธสัจจะ	เป็น ผล	มรรคสัจจะ	เป็น เหตุ
ทุกขสัจจะ	} ทั้ง ๒ นี้ เป็น โลกียธรรม เรียกว่า โลกียสัจจะ		
สมุทยสัจจะ			
นิโรธสัจจะ	} ทั้ง ๒ นี้ เป็น โลกุตตรธรรม เรียกว่า โลกุตตรสัจจะ		
มรรคสัจจะ			

รูป นาม ทั้ง ๒ ที่เกิดอยู่ในวัฏฏสงสารนี้ ล้วนแต่เป็นทุกข์ ฉะนั้น ทุกขสัจจะ นี้ จึงเป็นสัจจะที่มีความเป็นไปอยู่ในวัฏฏสงสาร ชื่อว่า **ปวัตติสัจจะ** เป็นสัจจะที่ไม่ดี

สมุทยสัจจะ ที่เป็นเหตุให้ทุกขสัจจะเกิดขึ้น ก็เป็นสัจจะที่เป็นไปอยู่ในวัฏฏสงสาร ชื่อว่า **ปวัตติเหตุสัจจะ** เป็นสัจจะที่ไม่ดีเช่นเดียวกัน

นิโรธสัจจะ เป็นสัจจะที่พาถอยออกจากวัฏฏทุกข์ ชื่อว่า **นิวัตติสัจจะ** เป็นสัจจะที่ดี

มรรคสัจจะ เป็นสัจจะที่เป็นเหตุให้ถึงความถอยออกจากวัฏฏทุกข์ ชื่อว่า **นิวัตติเหตุสัจจะ** เป็นสัจจะที่ดี เหมือนกัน

จบสัพพสาคร และ จบปริจเฉทที่ ๗

แนวปัญหาและเฉลย

ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหะ

๑. ถาม. ปริจเฉทที่ ๓ ที่เรียกว่า ปกิณณกสังคหะ นั้น เพราะเหตุไร ?
ให้แสดงมาติกาทั้ง ๖ พร้อมด้วยความหมาย

ตอบ. ปริจเฉทที่ ๓ ที่เรียกว่า ปกิณณกสังคหะ นั้น เพราะเหตุว่า
การแสดงสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยเรียกรายทั่วไป คือ แสดงสงเคราะห์โดยประเภทแห่ง
เวทนาบ้าง เหตุบ้าง กิจบ้าง ทวารบ้าง อารมณ์บ้าง วัตถุบ้าง เพราะเหตุนี้ ปริจเฉทที่ ๓
จึงเรียกว่า ปกิณณกสังคหะ

และแสดงมาติกาทั้ง ๖ พร้อมด้วยความหมาย มีดังนี้.-

๑. เวทนาสังคหะ หมายความว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่ง
เวทนา ๓ หรือ เวทนา ๕
๒. เหตุสังคหะ หมายความว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งเหตุ ๖
๓. กิจสังคหะ หมายความว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่ง
กิจ ๑๔ และฐาน ๑๐
๔. ทวารสังคหะ หมายความว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่ง
ทวาร ๖
๕. อารัมมณสังคหะ หมายความว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่ง
อารมณ์ ๖
๖. วัตถุสังคหะ หมายความว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งวัตถุ ๖

๒. ถาม. นามเตปัญญาส คือ สภาวธรรม ๕๓ นั้น ได้แก่อะไรบ้าง ?
และให้แสดง ประเภทของเวทนาโดยนัยทั้ง ๒ นั้นมาด้วย

ตอบ. นามเตปัญญาส คือ สภาวะของนามธรรม ๕๓ ประการนั้นได้แก่
จิตทั้งหมด ว่าโดยลักษณะแล้ว มีลักษณะอย่างเดียวกัน คือ อารัมมณวิชานนลักษณะ

เหมือนกันหมด จึงนับรวมเป็น ๑ เจตสิก ๕๒ แต่ละอย่างก็มีลักษณะเฉพาะของตน ไม่เหมือนกัน เช่น ผัสสะ มีลักษณะกระทบอารมณ์ (ผัสสนลกขณ) เวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ (อารมณ์านุกาวันลกขณา) เป็นต้น จึงนับได้ ๕๒ จึงรวมเป็นสภาวะของนามธรรมเป็น ๕๓ ประการ เรียกว่า **นามเตปัญญาส**

ประเภทของเวทนาโดยนัยทั้ง ๒ นั้น คือ

๑. **อาร์มมณานุกาวันลักษณนัย** คือ นัยที่ว่าโดยอาการเป็นไปแห่งการเสวยอารมณ์ของเวทนา มี ๓ อย่าง คือ สุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ (อุเบกขา)
๒. **อินทริยเภทนัย** คือ นัยที่ว่าโดยอาการเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง มี ๕ อย่าง คือ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา
๓. **ถาม.** ให้อธิบายความเป็นไปแห่งประเภทของเวทนา ๓ เวทนา ๕ และ ให้แปลในคาถาดังต่อไปนี้ :-

สุขํ ทุกขมุเปกชาติ

ติวิธา ตตถ เวทนา

โสมนสฺสํ โทมนสฺส-

มิตติ เภเทน ปญจธา ฯ

ตอบ. ความเป็นไปแห่งประเภทของเวทนา ๓ มีดังนี้ การเสวยอารมณ์ของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมมีอยู่ ๓ อย่างด้วยกัน คือ

๑. ในขณะที่เสวยอารมณ์อยู่นั้น บางทีก็รู้สึกสบาย เรียกว่า **สุขเวทนา**
๒. ในขณะที่เสวยอารมณ์อยู่นั้น บางทีก็รู้สึกไม่สบาย เรียกว่า **ทุกขเวทนา**
๓. ในขณะที่เสวยอารมณ์อยู่นั้น บางทีก็รู้สึกเฉย ๆ ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ เรียกว่า **อทุกขมสุขเวทนา** (อุเบกขาเวทนา)

การเสวยอารมณ์ของสัตว์ทั้งหลายโดยเวทนา ๕ นั้น คือ.-

๑. ความรู้สึกสบายที่เกี่ยวข้องด้วยกายนั้น เวทนาเจตสิกที่อยู่ในสุขสหคตกาย วิญญานจิต ๑ เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า **สุขเวทนา** (สุขินทริย์)
๒. ความรู้สึกไม่สบายเกี่ยวข้องกับกายนั้น เวทนาเจตสิกที่อยู่ทุกขสหคตกาย วิญญานจิต ๑ เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า **ทุกขเวทนา** (ทุกขินทริย์)

๓. ความรู้สึกสบายที่เกี่ยวข้องด้วยใจนั้น เวทนาเจตสิกที่อยู่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒ เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า โสมนัสสเวทนา (โสมนัสสินทรีย์)
๔. ความรู้สึกไม่สบายที่เกี่ยวข้องด้วยใจนั้น เวทนาเจตสิกที่อยู่ในโทสมูลจิต ๒ เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า โทมนัสสเวทนา (โทมนัสสินทรีย์)
๕. ความรู้สึกเฉย ๆ นั้น เวทนาเจตสิก ที่อยู่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕ เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง เรียกว่า อุเบกขาเวทนา (อุเบกขินทรีย์)

คานานี้ แปลความว่า ในเวทนาสังคหะนั้น ว่าโดยอาร์มมณานุภวนลักษณะนัย คือ ลักษณะแห่งการเสวยอารมณ์แล้ว มีเวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา ว่าโดยอินทรีย์เภทนัย คือ ประเภทแห่งอินทรีย์แล้ว มีเวทนา ๕ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสสเวทนา โทมนัสสเวทนา และ อุเบกขาเวทนา

๔. ถาม. ให้แสดงจิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๖๒ และอุเบกขาเวทนา ๕๕ ว่ามีอะไรบ้าง ? จงแสดงตามลำดับของจิต และให้จำแนกจิต ๑๒๑ โดยเวทนา ๓ มาด้วย

ตอบ. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๖๒ นั้น คือ

โลกมูลโสมนัส	๔	โสมนัสสันตிரณจิต	๑
โสมนัสหสิตุปบาทจิต	๑	มหากุศลโสมนัส	๔
มหาวิบากโสมนัส	๔	โสมนัสสเวทนา	๖๒
มหากิริยาโสมนัส	๔	ปฐมณานจิต	๑๑
หุตติยณานจิต	๑๑	ตติยณานจิต	๑๑
จตุตถณานจิต	๑๑		

จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ๕๕ นั้น คือ

อเหตุกอุเบกขา	๑๔		
โลกอุเบกขา	๔	โมหมูลจิต	๒
มหากุศลอุเบกขา	๔	มหาวิบากอุเบกขา	๔

มหากริยาอุเบกขา	๔		
รูปาวจรอุเบกขา	๓	อรูปาวจรอุเบกขา	๑๒
โลกุตตรอุเบกขา	๘		

และจำแนกจิต ๑๒๐ โดยเวทนา ๓ ดังนี้

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา มี ๖๓ คือ สุขสหคตกายวิญญานจิต ๑ โสมนัสสสหคตจิต ๖๒
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา มี ๓ คือ ทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑ โทสมูลจิต ๒
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนามี ๕๕ คือ อุเบกขาสหคตจิต ๕๕

๕. ถาม. ให้แสดงจำนวนเจตสิกต่อไปนี้ :-

- ก. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนาอย่างเดียว
- ข. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๒
- ค. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๓
- ง. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๔
- จ. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๕
- ฉ. เจตสิกที่ไม่ได้เกิดพร้อมด้วยเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่ง

และ

- ก. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนาได้ แต่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนาไม่ได้
- ข. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนาได้ แต่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนาไม่ได้
- ค. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนาและอุเบกขาเวทนาได้ทั้ง ๒
- ง. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนาและอุเบกขาเวทนาไม่ได้ทั้ง ๒

ตอบ.

- ก. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนาอย่างเดียวนี ๖ ดวง คือ ปิตีเจตสิก ๑ โทจตุกเจตสิก ๔ วิจิกิจฉาเจตสิก ๑
- ข. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๒ อย่าง นี ๒๘ ดวง คือ โลติกเจตสิก ๓ โสภณเจตสิก ๒๕
- ค. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๓ อย่าง นี ๑๑ ดวง คือ ปกัณณกเจตสิก ๕ (เว้นปิตี) โมจตุกเจตสิก ๔ ถิทุกเจตสิก ๒
- ง. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๔ ไม่มี
- จ. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยเวทนา ๕ นี ๖ ดวง คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๖ (เว้นเวทนา)
- ฉ. เจตสิกที่ไม่ได้เกิดพร้อมด้วยเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่ง นี ๑ ดวง คือ เวทนาเจตสิก

และ

- ก. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนาได้ แต่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนาไม่ได้ ได้แก่ ปิตีเจตสิก
- ข. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนาได้ แต่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนาไม่ได้ ได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก
- ค. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา และ อุเบกขาเวทนา ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ เจตสิก ๔๕ (เว้นเวทนา ปิตี โทจตุก ๔ วิจิกิจฉา)
- ง. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา และ อุเบกขาเวทนา ไม่ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ โทจตุกเจตสิก ๔

๖. ถ้าม. ในบรรดาจิตทั้ง ๔ ชาตินั้น

จิตที่เป็นกุศลชาติ	เกิดพร้อมด้วยเวทนาได้เท่าไร	คืออะไรบ้าง
จิตที่เป็นอกุศลชาติ	เกิดพร้อมด้วยเวทนาได้เท่าไร	คืออะไรบ้าง
จิตที่เป็นวิปากชาติ	เกิดพร้อมด้วยเวทนาได้เท่าไร	คืออะไรบ้าง
จิตที่เป็นกิริยาชาติ	เกิดพร้อมด้วยเวทนาได้เท่าไร	คืออะไรบ้าง

และเวทนาเจตสิกที่ไม่ได้เกิดพร้อมด้วยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น เป็นเพราะเหตุไร ?
ให้อธิบาย

ตอบ. ในบรรดาชาติทั้ง ๔ นั้น

๑. จิตที่เป็นกุศลชาติ เกิดพร้อมด้วยเวทนาได้ ๒ โสมนัสสเวทนา และอุเบกขาเวทนา
๒. จิตที่เป็นอกุศลชาติ เกิดพร้อมด้วยเวทนาได้ ๓ คือ โสมนัสสเวทนา โทมนัสสเวทนา และอุเบกขาเวทนา
๓. จิตที่เป็นวิปากชาติ เกิดพร้อมด้วยเวทนาได้ ๔ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสสเวทนา และ อุเบกขาเวทนา
๔. จิตที่เป็นกิริยาชาติ เกิดพร้อมด้วยเวทนาได้ ๒ คือ โสมนัสสเวทนา และ อุเบกขาเวทนา

เวทนาเจตสิก ที่ไม่ได้เกิดพร้อมด้วยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ก็เพราะว่า การเสวยอารมณ์ที่เกี่ยวข้องด้วยทางกายก็ดี เกี่ยวด้วยทางใจก็ดี เป็นสภาพของเวทนาเจตสิกทั้งสิ้นนอกจากเวทนาเจตสิกแล้ว ไม่มีสภาพอื่นทำการเสวยอารมณ์ได้ และในจิตดวงหนึ่ง ๆ นั้น ก็มีเวทนาได้อย่างเดียวเท่านั้น ฉะนั้น

เวทนาเจตสิก	ที่เสวยอารมณ์ที่ดีเกี่ยวข้องกับทางกาย เรียกว่า สุขเวทนา
เวทนาเจตสิก	ที่เสวยอารมณ์ที่ไม่ดีเกี่ยวข้องกับทางกาย เรียกว่า ทุกขเวทนา
เวทนาเจตสิก	ที่เสวยอารมณ์ที่ดีเกี่ยวข้องกับทางใจ เรียกว่า โสมนัสสเวทนา
เวทนาเจตสิก	ที่เสวยอารมณ์ที่ไม่ดีเกี่ยวข้องกับทางใจ เรียกว่า โทมนัสสเวทนา
เวทนาเจตสิก	ที่เสวยอารมณ์ปานกลาง เรียกว่า อุเบกขาเวทนา

ด้วยเหตุนี้ เวทนาเจตสิก นี้ จึงไม่ได้เกิดพร้อมกับเวทนาอื่น ๆ

๗. ถาม. จงแสดงคาถาที่แสดงถึงประเภทแห่งเวทนา ๓ เวทนา ๕ และคาถาที่จำแนกจิตโดยเวทนา ๕ มาดู ?

ตอบ. คาถาที่แสดงถึงประเภทแห่งเวทนา ๓ และเวทนา ๕ มีดังนี้

๑. สุขี ทุกขมุเปกขาติ	ติวิธา ตตถ เวทนา
โสมนสสํ โทมนสส-	มิตติ เกเพน ปญจธา

คาถาที่แสดงการจำแนกจิต ๑๒๐ โดย เวทนา ๕ มีดังนี้

๒. สุขเมกตถ ทุกขณจ	โทมนสสํ ทวเย จิตํ
ทวาสุจิสฺส โสมนสสํ	ปญจปณฺณาสเกตฺรา ฯ

๘. ถาม. ที่ชื่อว่า เหตุสังคหะ นั้นหมายความว่าอย่างไร และในการที่เจตสิก ๖ ดวง มีโลภะ เป็นต้น ชื่อว่า เหตุ นั้นมีความหมายอย่างไร ประมัตตธรรมอื่น ๆ ที่นอกจากเจตสิก ๖ ดวงเหล่านั้น เป็นเหตุไม่ได้ เพราะเหตุไร ? ให้อธิบาย

ตอบ. ที่ชื่อว่า เหตุสังคหะ นั้น หมายความว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งเหตุ ชื่อว่า เหตุสังคหะ และในการที่เจตสิก ๖ ดวง ที่มี โลภะ เป็นต้น ชื่อว่า เหตุ นั้น เพราะเป็นธรรมที่ให้ผลเกิดขึ้น และให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นในอารมณ์ และให้เจริญขึ้นได้ การที่ประมัตตธรรมอื่น ๆ ที่นอกจากเจตสิก ๖ ดวงนี้ เป็นเหตุไม่ได้ นั้น เพราะคำว่า เหตุ ในเหตุสังคหะนี้ หมายเอาธรรมที่เป็นมูลเป็นรากของจิต เจตสิก รูป ส่วนประมัตตธรรมอื่น ๆ นั้นเป็นมูลรากของจิต เจตสิก รูป ไม่ได้ ฉะนั้น ประมัตตธรรมอื่น ๆ ที่นอกจากเจตสิก ๖ ดวงเหล่านี้ จึงเป็นเหตุไม่ได้

๙. ถาม. ให้จำแนกเหตุ ๖ โดย โสภณเภทนัย ชาตិเภทนัย ภูมิเภทนัย และให้แสดงเหตุที่เกิดขึ้นแก่บุคคลดังต่อไปนี้

ก. เหตุที่เกิดขึ้นแก่พระอนาคามีได้	แต่เกิดแก่พระอรหันต์ไม่ได้
ข. เหตุที่เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ได้	แต่เกิดแก่พระอนาคามีไม่ได้
ค. เหตุที่เกิดขึ้นแก่พระอนาคามี	และพระอรหันต์ ได้ทั้ง ๒
ง. เหตุที่เกิดขึ้นแก่พระอนาคามี	และพระอรหันต์ ไม่ได้ทั้ง ๒

ตอบ. จำแนกเหตุ ๖ โดยโสภณเภทนัย คือ

อโสภณเหตุ	มี ๓ เหตุ ได้แก่	โลภะ โทสะ โมหะ
โสภณเหตุ	มี ๓ เหตุ ได้แก่	อโลภะ อโทสะ อโมหะ

จำแนกเหตุ ๖ โดยชาติเภทนัย คือ

อกุศลชาติ	มี ๓ เหตุ ได้แก่	โลภะ โทสะ โมหะ
กุศลชาติ	มี ๓ เหตุ ได้แก่	อโลภะ อโทสะ อโมหะ
วิปากชาติ	มี ๓ เหตุ ได้แก่	อโลภะ อโทสะ อโมหะ
กิริยาชาติ	มี ๓ เหตุ ได้แก่	อโลภะ อโทสะ อโมหะ

จำแนกเหตุ ๖ โดยภูมิเภทนัย คือ

กามเหตุ	มี ๖ เหตุ ได้แก่	เหตุทั้ง ๖
รูปเหตุ	มี ๓ เหตุ ได้แก่	อโลภะ อโทสะ อโมหะ
อรูปรเหตุ	มี ๓ เหตุ ได้แก่	อโลภะ อโทสะ อโมหะ
โลกุตตรเหตุ	มี ๓ เหตุ ได้แก่	อโลภะ อโทสะ อโมหะ

และ

- ก. เหตุที่เกิดแก่พระอนาคามีได้ แต่เกิดแก่พระอรหันต์ไม่ได้ ได้แก่ โลภเหตุ โมหเหตุ
- ข. เหตุที่เกิดแก่พระอรหันต์ได้ แต่เกิดแก่พระอนาคามีไม่ได้ ไม่มี
- ค. เหตุที่เกิดแก่พระอนาคามี และพระอรหันต์ ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ
- ง. เหตุที่เกิดแก่พระอนาคามี และพระอรหันต์ไม่ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ โทสเหตุ

๑๐. ถาม. ให้แสดงถึงผลธรรมที่ตั้งมั่นได้ในอารมณ์ และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ โดยอาศัยเหตุ ?

ตอบ. เหตุที่ทำให้ผลธรรมตั้งมั่นในอารมณ์นั้น คือ เมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น ตลอดจนถึงจิตคิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ แล้ว อกุศลจิต หรือ กุศลจิต ย่อมเกิดขึ้นและยึดอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านั้นไว้อย่างมั่นคง นี่แหละ คือ เป็นผลที่ตั้งมั่นในอารมณ์อันเกิดจากเหตุเหล่านั้น

เหตุทำให้ผลธรรมเจริญขึ้นได้นั้น คือ เมื่อจิตที่ยึดเอาอารมณ์ต่าง ๆ นั้น ค่อย ๆ มีกำลังมากขึ้น หมายความว่า โลภะกัฏฐิ โทสะกัฏฐิ หรือ สัทธา เป็นต้น เหล่านั้นก็ดี เมื่อขณะแรกที่เกิดขึ้นนั้น ยังมีกำลังอ่อนอยู่ ยังไม่ทำให้ลุล่วงไปถึงทุจริต หรือ สุจริตได้ แต่เมื่อมีกำลังมากขึ้นแล้ว ย่อมสามารถทำให้ผู้นั้น กระทำทุจริต หรือ สุจริต ในบรรดาทุจริต ๑๐ หรือ สุจริต ๑๐ นั้นลงไปได้ นี่แหละ คือ ธรรมที่เป็นผลที่เจริญขึ้นด้วยอาศัยเหตุเหล่านั้น

๑๑. ถ้าม. ให้นับจำนวนเหตุตามคาถาดังต่อไปนี้ :-

โลภ โทโส จ โมโห จ

เหตุ อกุสลา ตโย

อโลภาโทสาโมहा จ

กุสลาพยากตา ตถา ฯ

และจงจำแนกจิต ๘๘ โดย อเหตุกจิต สเหตุกจิต เอกเหตุกจิต ทวิเหตุกจิต ตีเหตุกจิต พร้อมทั้งยกคาถาที่เป็นหลักฐานขึ้นแสดงด้วย ?

ตอบ. นับจำนวนเหตุตามคาถานี้ มี ๙ คือ

อกุศลเหตุ มี ๓ ได้แก่ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ

กุศลเหตุ มี ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

อพยากตเหตุ มี ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

และจำแนกจิต ๘๘ โดย อเหตุกจิต เป็นต้น มีดังนี้.-

อเหตุกจิต มี ๑๘ ดวง ได้แก่

อกุศลวิบากจิต ๗

อเหตุกกุศลวิบากจิต

อเหตุกกิริยาจิต ๓

๘

}

รวมเป็น ๑๘

สเหตุกจิต มี ๗๑ ดวง ได้แก่

อกุศลจิต

กามาวจรโสภณจิต

มหัคคตจิต

โลกุตตรจิต

๑๒

๒๔

๒๗

๘

}

รวมเป็น ๗๑

เอกเหตุกจิต มี ๒ ดวง ได้แก่ โมหมูลจิต ๒

ทวิเหตุกจิต มี ๒๒ ดวง ได้แก่

โลภมูลจิต	๘	} รวมเป็น ๒๒
โทสมูลจิต	๒	
กามาวจรญาณวิปยุตตจิต	๑๒	

ติเหตุกจิต มี ๔๗ ดวง ได้แก่

กามาวจรญาณสัมปยุตตจิต	๑๒	} รวมเป็น ๔๗
มหัคคตจิต	๒๗	
โลกุตตรจิต	๘	

ดังมีคาถาแสดงว่า

อเหตุกาฏฐารเสก

เหตุกา เทว ทวาวิสติ

ทวิเหตุกา มตา สดต-

จตุตทาสี สติเหตุกา ฯ

๑๒. ถาม. ให้แสดงจิตที่มีเหตุดังต่อไปนี้ :-

ก. อกุศลจิต	ที่มีโลภเหตุ	แต่ไม่มีโทสเหตุ
ข. อกุศลจิต	ที่มีโทสเหตุ	แต่ไม่มีโลภเหตุ
ค. อกุศลจิต	ที่มีโลภเหตุ	และโทสเหตุ ทั้ง ๒
ง. อกุศลจิต	ที่ไม่มีโลภเหตุ	และโทสเหตุ ทั้ง ๒

และ

ก. กุศลจิต	ที่มีโลภเหตุ	แต่ไม่มีโมหเหตุ
ข. กุศลจิต	ที่มีโมหเหตุ	แต่ไม่มีโลภเหตุ
ค. กุศลจิต	ที่มีโลภเหตุ	และโมหเหตุ ได้ทั้ง ๒
ง. กุศลจิต	ที่ไม่มีโลภเหตุ	และโมหเหตุ ได้ทั้ง ๒

ตอบ.

- ก. อกุศลจิตที่มีโลภเหตุ แต่ไม่มีโทสเหตุ ได้แก่ โลภมูลจิต ๘
 - ข. อกุศลจิตที่มีโทสเหตุ แต่ไม่มีโลภเหตุ ได้แก่ โทสมูลจิต ๒
 - ค. อกุศลจิตที่มีโลภเหตุ และโทสเหตุทั้ง ๒ ไม่มี
 - ง. อกุศลจิตที่ไม่มีโลภเหตุ และโทสเหตุทั้ง ๒ ได้แก่ โมหมูลจิต ๒
- และ
- ก. กุศลจิตที่มีโลภเหตุ แต่ไม่มีโมหเหตุ ได้แก่ มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔
 - ข. กุศลจิตที่มีโมหเหตุ แต่ไม่มีโลภเหตุ ไม่มี
 - ค. กุศลจิตที่มีโลภเหตุ และอโมหเหตุ ทั้ง ๒ ได้แก่ มหากุศลญาณ-สัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตกุศลจิต ๙ มรรคจิต ๔ หรือ ๒๐
 - ง. กุศลจิตที่ไม่มีโลภเหตุ และอโมหเหตุ ทั้ง ๒ ไม่มี

๑๓. ถาม. เมื่อจำแนกจิตโดยเหตุ ๖ แล้ว มีแต่เหตุกจิต เอกเหตุกจิต ทวิเหตุกจิต ตติเหตุกจิต ส่วนจตุเหตุกจิต ปัญจเหตุกจิต ฉเหตุกจิตนั้น ไม่มี ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ? และให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างอเหตุกจิตกับสเหตุกจิต มาด้วย ?

ตอบ. การที่จตุเหตุกจิต ปัญจเหตุกจิต ฉเหตุกจิตไม่มีนั้น เพราะอกุศลเหตุ มีเพียง ๓ เหตุ กุศลเหตุ และ อพยากตเหตุ ก็มีเพียง ๓ เหตุ อนึ่ง ธรรมดาอกุศลเหตุ กับ กุศลเหตุ หรือ อพยากตเหตุ นั้น เกิดขึ้นพร้อมกันในจิตดวงเดียวกันไม่ได้ ฉะนั้น จตุเหตุกจิต ปัญจเหตุกจิต ฉเหตุกจิต จึงไม่มี

ความแตกต่างกันระหว่าง อเหตุกจิต กับสเหตุกจิตนั้นคือ

- ก. อเหตุกจิต จิตที่ไม่มีเหตุ นั้น มีกำลังอ่อน ไม่มั่นคงในการรับอารมณ์
สเหตุกจิต จิตที่มีเหตุมีกำลังเข้มแข็งมั่นคงในการรับอารมณ์มากกว่า
- ข. อเหตุกจิต เมื่อว่าโดยชาติแล้วมีเพียง ๒ ชาติ คือ วิปากชาติ และ กิริยาชาติ
สเหตุกจิต เมื่อว่าโดยชาติแล้วมี ๔ ชาติ คือ กุศลชาติ อกุศลชาติ วิปากชาติ และ กิริยาชาติ

ค. อเหตุกจิต เป็นกามะ อย่างเดียว

สเหตุกจิต เป็นกามะ และ มหัคคตะ โลกุตตระ ได้ทั้ง ๓

ง. อเหตุกจิต เป็นโลเกียะ อย่างเดียว

สเหตุกจิต เป็นโลเกียะ และโลกุตตระ ได้ทั้ง ๒

๑๔. ถาม. ให้จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยเหตุ ตามอคหิตัคคหนนัย ดังต่อไปนี้ :-

ก. อเหตุกเจตสิก

ข. เอกเหตุกเจตสิก

ค. ทวิเหตุกเจตสิก

ง. ตีเหตุกเจตสิก

จ. จตุเหตุกเจตสิก

ฉ. ปัญจเหตุกเจตสิก

ช. ฉเหตุกเจตสิก

และให้แสดงชื่อของเหตุตามจำนวนเหตุนั้นมาด้วย ?

ตอบ. จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยเหตุตาม อคหิตัคคหนนัย คือ

ก. อเหตุกเจตสิก ไม่มี

ข. เอกเหตุกเจตสิก มี ๓ ดวง คือ

โลภเจตสิก โทสเจตสิก วิจิกิจฉาเจตสิก มี ๑ เหตุ คือ โมหเหตุ

ค. ทวิเหตุกเจตสิก มี ๙ ดวง คือ

โมหเจตสิก

มี ๒ เหตุ คือ โลภเหตุ กับ โทสเหตุ

ทวิภูติเจตสิก

มานเจตสิก

}

มี ๒ เหตุ คือ โลภเหตุ กับ โมหเหตุ

อิสสาเจตสิก

มัจฉริยเจตสิก

กุกกุจเจตสิก

}

มี ๒ เหตุ คือ โทสเหตุ กับ โมหเหตุ

อโลภเจตสิก

มี ๒ เหตุ คือ อโทสเหตุ กับ อโมหเหตุ

อโทสเจตสิก

มี ๒ เหตุ คือ อโลภเหตุ กับ อโมหเหตุ

ปัญญาเจตสิก

มี ๒ เหตุ คือ อโลภเหตุ กับ อโทสเหตุ

ง. ตีเหตุกเจตสิก มี ๒๗ ดวง คือ

อหิริกเจตสิก	}	มี ๓ เหตุ คือ	โลภเหตุ
อโนตตปปเจตสิก			โทสเหตุ
อุทัจจเจตสิก			โมหเหตุ
ถีนเจตสิก			
มัทธเจตสิก			

โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้น อโลภะ อโทสะ ปัญญา) มี ๓ เหตุ คือ
อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

จ. จตุเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มีเหตุ ๔ ไม่มี

ฉ. ปัญจเหตุกเจตสิก เจตสิกที่มี ๕ เหตุ มี ๑ ดวง คือ ปิตีเจตสิก
มี ๕ เหตุ คือ โลภเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

ช. ฉเหตุกเจตสิก มี ๑๒ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นปิตี)
มีเหตุ ๖ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

๑๕. ถาม. อเหตุกเจตสิก ตามคหิตัคคหณนัย มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง ?
และ จงจำแนกเจตสิกที่ประกอบกับโลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒
โมหมูลจิต ๒ โดยความเป็น อเหตุกเจตสิก เอกเหตุกเจตสิก
เป็นต้น ตามที่จะเป็นได้ ?

ตอบ. อเหตุกเจตสิก ตามคหิตัคคหณนัย มีจำนวน ๑๓ ดวง คือ
อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทะ) ที่ประกอบกับอเหตุกจิต ๑๘

โมหเจตสิก ที่ประกอบกับโมหมูลจิต ๒

ในบรรดาเจตสิก ๒๒ ดวง ที่ประกอบกับโลภมูลจิต ๘ ดวงนั้น

อเหตุกเจตสิก ไม่มี

เอกเหตุกเจตสิก มี ๒ คือ

โลภเจตสิก มี ๑ เหตุ คือ โมหเหตุ

โมหเจตสิก มี ๑ เหตุ คือ โลภเหตุ

เจตสิกที่เหลืออีก ๒๐ ดวง เป็น ทวิเหตุกเจตสิก มี ๒ เหตุ
คือ โสภเหตุ กับ โมหเหตุ

ในบรรดาเจตสิก ๒๒ ดวง ที่ประกอบกับโทสมูลจิต ๒ ดวงนั้น

อเหตุกเจตสิก ไม่มี

เอกเหตุกเจตสิก มี ๒ คือ

โทสเจตสิก มี ๑ เหตุ คือ โมหเหตุ

โมหเจตสิก มี ๑ เหตุ คือ โทสเหตุ

เจตสิกที่เหลืออีก ๒๐ ดวง เป็น ทวิเหตุกเจตสิก มี เหตุ ๒
คือ โทสเหตุ กับ โมหเหตุ

ในบรรดาเจตสิก ๑๖ ดวง ที่ประกอบกับโมหมูลจิต ๒ ดวงนั้น

อเหตุกเจตสิก มี ๑ ดวงคือ โมหเจตสิก ไม่มีเหตุอื่น ๆ มาประกอบ
เจตสิกที่เหลืออีก ๑๕ ดวง เป็น เอกเหตุกเจตสิก มี ๑ เหตุ คือ
โมหเหตุ

๑๖. ถาม. เมื่อว่าโดยเหตุแล้ว อโลภะ อโทสะ ที่ประกอบกับญาณวิปยุตตจิต
นั้น เป็นเจตสิก จำพวกไหน อโลภะ อโทสะ ที่ประกอบกับญาณ
สัมปยุตตจิตนั้น เป็นเจตสิกจำพวกไหน และติเหตุกเจตสิก ๓๕
ดวงนั้น ได้แก่อะไรบ้าง เหตุ ๓ นั้น คืออะไร ? (ให้แสดงตาม
คหิตัคคหนนัย)

ตอบ. อโลภะ อโทสะ ที่ประกอบกับญาณวิปยุตตจิตนั้น เป็นเจตสิก
จำพวก เอกเหตุกเจตสิก คือ เจตสิกที่มีเหตุเดียว (มี ๑ เหตุ)

อโลภะ อโทสะ ที่ประกอบกับญาณสัมปยุตตจิตนั้น เป็นเจตสิก
จำพวก ทวิเหตุกเจตสิก คือ เจตสิกที่มี ๒ เหตุ

และ ติเหตุกเจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓
โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นอโลภะ อโทสะ ปัญญา) ที่ประกอบกับญาณสัมปยุตตจิต เหตุ ๓ นั้น
คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ โมหเหตุ

๑๗. ถาม. ให้แสดงจำนวน อกุศลเหตุ กุศลเหตุ และกิริยาเหตุ โดยพิสดาร และให้จำแนกเหตุเหล่านั้นมาให้ชัดเจน ?

ตอบ. อกุศลเหตุ มี ๒๒ คือ

โลภเหตุ มี ๘ ที่ในโลภมูลจิต ๘

โทสเหตุ มี ๒ ที่ในโทสมูลจิต ๒

โมหเหตุ มี ๑๒ ที่ในอกุศลจิต ๑๒

กุศลเหตุ มี ๑๐๗ คือ

อโลภเหตุ มี ๓๗ ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙ มรรคจิต ๒๐

อโทสเหตุ มี ๓๗ ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙ มรรคจิต ๒๐

อโมหเหตุ มี ๓๓ ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตกุศลจิต ๙ มรรคจิต ๒๐

กิริยาเหตุ มี ๔๗ คือ

อโลภเหตุ มี ๑๗ ที่ในมหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๙

อโทสเหตุ มี ๑๗ ที่ในมหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๙

อโมหเหตุ มี ๑๓ ที่ในมหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตกิริยาจิต ๙

๑๘. ถาม. คำว่า กิจ ในกิจจสังคหะ หมายความว่าอย่างไร เป็นชื่อของอะไร และกิจมีจำนวนเท่าไรคืออะไรบ้าง ? ให้แสดงความหมายของกิจนั้นด้วย

ตอบ. คำว่า กิจ ในกิจจสังคหะนี้ หมายความว่า การงานของจิต เจตสิก ชื่อว่า กิจ เป็นชื่อของจิต เจตสิก และกิจมีจำนวน ๑๔ กิจ คือ

๑. ปฏิสนธิกิจ	ทำหน้าที่	สืบต่อภพใหม่
๒. ภาวังกิจ	ทำหน้าที่	รักษาภพ
๓. อาวัชชนกิจ	ทำหน้าที่	พิจารณาอารมณ์ใหม่
๔. ทัสสนกิจ	ทำหน้าที่	เห็น
๕. สวณกิจ	ทำหน้าที่	ได้ยิน
๖. ขายนกิจ	ทำหน้าที่	รู้กลิ่น
๗. สายนกิจ	ทำหน้าที่	รู้รส
๘. ผุสสนกิจ	ทำหน้าที่	รู้ถูกต้อง
๙. สัมปฏิจฉนกิจ	ทำหน้าที่	รับอารมณ์ใหม่
๑๐. สันตிரณกิจ	ทำหน้าที่	ไต่สวนอารมณ์
๑๑. โวฏฐัพพนกิจ	ทำหน้าที่	ตัดสินใจอารมณ์
๑๒. ขวนกิจ	ทำหน้าที่	เสพอารมณ์
๑๓. ตทาลัมพณกิจ	ทำหน้าที่	เสพอารมณ์ต่อจากขณะ
๑๔. จุติกิจ	ทำหน้าที่	สิ้นจากภพเก่า

๑๙. ถาม. กิจมี ๑๔ กิจ แต่ฐานของกิจเหล่านั้นมีเพียง ๑๐ ฐาน ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ให้แสดงฐานโดยพิสดารว่ามีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง ? พร้อมทั้งยกหลักฐานบาลีขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. กิจมี ๑๔ กิจ แต่ฐานของกิจเหล่านั้นมีเพียง ๑๐ ฐานที่เป็นเช่นนี้ เพราะทัสสนกิจ สวณกิจ ขายนกิจ สายนกิจ ผุสสนกิจ ทั้ง ๕ กิจนี้ ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน เรียกว่า ปัญจวิญญาณฐาน ส่วนกิจที่เหลืออีก ๙ กิจ ตั้งอยู่ในฐานของตนโดยเฉพาะ (มีชื่อตามกิจ) ด้วยเหตุนี้ ฐานจึงมีเพียง ๑๐ ฐาน

ฐานโดยพิสดาร มีจำนวน ๒๕ ฐาน คือ

ปฏิสนธิฐาน	มี	๑	ฐาน
ภาวังกฐาน	มี	๖	ฐาน
อาวัชชนฐาน	มี	๒	ฐาน
ปัญจวิญญาณฐาน	มี	๑	ฐาน

สัมปฏิจจฐาน	มี	๑	ฐาน
สันตிரณฐาน	มี	๑	ฐาน
โวกุฎัพพนฐาน	มี	๒	ฐาน
ชวนฐาน	มี	๖	ฐาน
ตทาลัมพณฐาน	มี	๒	ฐาน
จตุฐาน	มี	๓	ฐาน

รวมเป็นฐานโดยพิสตาร ๒๕ ดังมีหลักฐานบาลีแสดงว่า

สนธิ เอกัง ฆ ภาวคัม

ทวารุชชนํ ปญจาทุเยกัม

เทเว โว โซ ฆ ตทา

เทเวติ จุตติติ ปญจวิสติ ฯ

๒๐. ถาม. ให้แสดงความต่างกันระหว่างกิจ กับ ฐาน และชี้ให้เห็นว่า ปฏิสนธิฐาน ๑ ฐาน กับ ภาวักฐาน ๖ ฐานนั้น อยู่ที่ไหน ?

ตอบ. ความต่างกันระหว่างกิจกับฐานมีดังนี้ หน้าที่ของจิตและเจตสิก มี ปฏิสนธิจิต เป็นต้น ชื่อว่า กิจ สถานที่ทำงานของจิตเจตสิกทั้งหลาย กล่าวคือ เมื่อดวงที่ ๑ ดับลง และในระหว่างดวงที่ ๓ ยังไม่เกิดขึ้นนั้น มีเวลาชั่ว ๑ ขณะใหญ่ของจิต ซึ่งเป็นเวลาที่พอกับจิตดวงที่ ๒ จะเกิดขึ้นได้ และ ทำหน้าที่ของปฏิสนธิ เป็นต้น ในระหว่างนี้แหละ ชื่อว่า ฐาน ถ้าจะอุปมาแล้วการงานของคนทั้งหลายเหมือนกับกิจ สำนักงานต่าง ๆ เหมือนกับฐาน

ปฏิสนธิฐาน มี ๑ ฐาน คือ ระหว่างจตุจิต กับ ภาวักจิต

ภาวักฐาน มี ๖ ฐาน คือ

๑) ระหว่าง	ปฏิสนธิจิต	กับ	อวัชชนจิต
๒) ระหว่าง	ตทาลัมพณจิต	กับ	อวัชชนจิต
๓) ระหว่าง	ชวนจิต	กับ	อวัชชนจิต
๔) ระหว่าง	โวกุฎัพพนจิต	กับ	อวัชชนจิต
๕) ระหว่าง	ตทาลัมพณจิต	กับ	จตุกิจ
๖) ระหว่าง	ชวนจิต	กับ	จตุจิต

๒๑. ถาม. จงจำแนกกิจ ๑๔ โดยจิต ๘๙ และจำแนกจิต ๘๙ โดยกิจ ๑๔ ?

ตอบ. จำแนกกิจ ๑๔ โดยจิต ๘๙ มีดังนี้.-

จิตที่ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ มี ๑๙ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ มหัคคตวิบากจิต ๙

จิตที่ทำหน้าที่ อาวัชชนกิจ มี ๒ ดวง คือ ปญจทวาราวัชชนจิต ๑ มโนทวาราวัชชนจิต ๑

จิตที่ทำหน้าที่ ทัสสนกิจ มี ๒ ดวง คือ จักขุวิญญาณจิต ๒

จิตที่ทำหน้าที่ สวณกิจ มี ๒ ดวง คือ โสทวิญญาณจิต ๒

จิตที่ทำหน้าที่ ฆายนกิจ มี ๒ ดวง คือ ฆานวิญญาณจิต ๒

จิตที่ทำหน้าที่ สายณกิจ มี ๒ ดวง คือ ชิวหาวิญญาณจิต ๒

จิตที่ทำหน้าที่ มุสสนกิจ มี ๒ ดวง คือ กายวิญญาณจิต ๒

จิตที่ทำหน้าที่ สัมปฏิจฉนกิจ มี ๒ ดวง คือ สัมปฏิจฉนจิต ๒

จิตที่ทำหน้าที่ สันตிரณกิจ มี ๓ ดวง คือ สันตிரณจิต ๓

จิตที่ทำหน้าที่ วัฏฐัพพนกิจ มี ๑ ดวง คือ มโนทวาราวัชชนจิต ๑

จิตที่ทำหน้าที่ ชวนกิจ มี ๕๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ หสิตุปปาทจิต

๑ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘

จิตที่ทำหน้าที่ ตทาลัมพณกิจ มี ๑๑ ดวง คือ สันตிரณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘

จำแนกจิต ๘๙ โดยกิจ ๑๔ มีดังนี้.-

อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ทำหน้าที่ ๕ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ สันตிரณกิจ ตทาลัมพณกิจ

มหาวิบากจิต ๘ ทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ ตทาลัมพณกิจ

มหัคคตวิบากจิต ๙ ทำหน้าที่ ๓ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ

โสมนัสสันตிரณจิต ๑ มีหน้าที่ ๒ อย่าง คือ สันตிரณกิจ ตทาลัมพณกิจ

มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มีหน้าที่ ๒ อย่าง คือ อาวัชชนกิจ วัฏฐัพพนกิจ

ปัญหาวาราวชชนจิต ๑	ทำหน้าที่	อาวชชนกิจ
จักขุวิญญาณจิต ๒	ทำหน้าที่	ทัสสนกิจ
โสตวิญญาณจิต ๒	ทำหน้าที่	สวณกิจ
ฆานวิญญาณจิต ๒	ทำหน้าที่	ฆายนกิจ
ชีวหาวิญญาณจิต ๒	ทำหน้าที่	สายนกิจ
กายวิญญาณจิต ๒	ทำหน้าที่	มุสสนกิจ
สัมปฏิจฉนจิต ๒	ทำหน้าที่	สัมปฏิจฉนกิจ
อกุศลจิต ๑๒	ทำหน้าที่	ชวนกิจ
หสิตุปปาทจิต ๑		
มहाกุศลจิต ๘		
มหาภิรียาจิต ๘		
มหัคคตกุศลจิต ๙		
มหัคคตภิรียา ๙		
โลกุตตรจิต ๘		

๒๒. ถาม. ให้แสดงวณัตถะของคำดังต่อไปนี้ กิจ ฐาน ปฏิสนธิ ภาวังค์ อาวชชนะ
สัมปฏิจฉนะ สันตึรณะ โภภุฏฐัพพะ ชวนะ ตทาลัมพะณะจุติ ?

ตอบ. วณัตถะของคำว่า กิจ คือ ภณํ = กิจจํ การกระทำ ชื่อว่า กิจ

วณัตถะของคำว่า ฐาน คือ ติฏฐติ ปณตเร จิตเต เอตถาติ = ฐานํ ปฏิสนธิจิต
เป็นต้น เกิดขึ้นตั้งอยู่ในระหว่างจิตดวงแรก และ จิตดวงหลังป ฉะนั้นในระหว่างจิตดวงแรก
และจิตดวงหลัง อันเป็นที่ตั้งแห่งปฏิสนธิจิต เป็นต้นนั้น ชื่อว่า ฐาน

วณัตถะของคำว่า ปฏิสนธิ คือ ปฏิสนธานํ = ปฏิสนธิ การสืบทอดภพใหม่ ชื่อว่า
ปฏิสนธิ

วณัตถะของคำว่า ภาวังค์ คือ ภาวสส องคํ=ภาวงคํ จิตที่เป็นเหตุสำคัญ เพื่อความ
เกิดขึ้นแห่งอุปบัติภพ โดยไม่ขาดสาย ชื่อว่า ภาวังค์

วจนัตถะของคำว่า อววัชชนะ คือ อวชฺชียเต = อวชฺชน (วา) อวชฺชียเต = อวชฺชน การพิจารณาอารมณ์ใหม่ ชื่อว่า อววัชชนะ (หรือ) การทำให้การติดต่อแห่งกระแสวัฏค์หยุดหมุนเวียนกลับไปชื่อว่าอววัชชนะ

วจนัตถะของคำว่า สัมปฏิจฉะ คือ สมฺปฏิจฺฉียเต = สมฺปฏิจฺฉน การรองรับซึ่งปัญจารมณ์ไว้ ชื่อว่า สัมปฏิจฉะ

วจนัตถะของคำว่า สันตึรณะ คือ สมฺมาตึรณํ = สนฺตึรณํ การไต่สวนปัญจารมณ์โดยถูกต้อง ชื่อว่า สันตึรณะ

วจนัตถะของคำว่า โวฏฐัพพะ คือ ววตฺถาปิยเต = โวฏฐัพพํ การกำหนดการตัดสินใจปัญจารมณ์ ว่าเป็นอริกฺขะ หรือ อนิฏฺขะ ชื่อว่า โวฏฐัพพะ

วจนัตถะของคำว่า ขวนะ คือ ขวตฺติติ = ขวนํ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นมีกำลังแรงกล้า คือสามารถเสพอารมณ์ได้ ชื่อ ขวนะ

วจนัตถะของคำว่า ตทารัมมณะ คือ ตสฺส อารมฺมณํ ยสฺสาติ = ตทารมฺมณํ อารมณ์ของจิตใด เป็นอารมณ์ของขวนะ ฉะนั้น จิตที่มีอารมณ์ของขวนะนั้น ชื่อว่า ตทารัมมณะ

วจนัตถะของคำว่า จุติ คือ จวนํ = จุติ การเคลื่อนจากภพปัจจุบันนี้ไป ชื่อว่า จุติ

๒๓. ถาม. ให้แปลและอธิบายในคาถาดังต่อไปนี้

อฏฺฐสฺสฎฺฐี ตถา เทว จ

นวาทฺฐ เทว ยถากมํ

เอกทฺวิติจตุปฺปจ

กิจจจฺจานานิ นิทฺทิสเส ฯ

ตอบ. คาถานี้แปลความว่า แสดงจำนวนจิต โดยกิจและฐานตามลำดับ ดังนี้คือ

จิตที่มีหน้าที่ ๑ และฐาน ๑	มี	๖๘	ดวง
จิตที่มีหน้าที่ ๒ และฐาน ๒	มี	๒	ดวง
จิตที่มีหน้าที่ ๓ และฐาน ๓	มี	๙	ดวง
จิตที่มีหน้าที่ ๔ และฐาน ๔	มี	๘	ดวง
จิตที่มีหน้าที่ ๕ และฐาน ๕	มี	๒	ดวง

อธิบายว่า

จิตที่มีหน้าที่ ๑ และฐาน ๑ มี ๖๘ ดวง คือ

ปัญจทวารารวัชนจิต ๑	มีอวัชชนกิจ	และ	อวัชชนฐาน
สัมปฏิจฉนจิต ๒	มีสัมปฏิจฉนกิจ	และ	สัมปฏิจฉนฐาน
จักขุวิญญานจิต ๒	มีทัสสนกิจ	และ	ปัญจวิญญานฐาน
โสตวิญญานจิต ๒	มีสวณกิจ	และ	ปัญจวิญญานฐาน
ฆานวิญญานจิต ๒	มีฆายนกิจ	และ	ปัญจวิญญานฐาน
ชีวหาวิญญานจิต ๒	มีสายนกิจ	และ	ปัญจวิญญานฐาน
กายวิญญานจิต ๒	มีผัสสสนกิจ	และ	ปัญจวิญญานฐาน
ชวนจิต ๕๕	มีชวนกิจ	และ	ชวนฐาน

จิตที่ทำหน้าที่ ๒ และฐาน ๒ มี ๒ ดวง คือ

โสมนัสสันตிரณจิต ๑ มี สันตிரณกิจ ตทาลัมพณกิจ และสันตிரณฐาน ตทาลัมพณฐาน

มโนทวารารวัชนจิต ๑ มี อวัชชนกิจ ไวรฐัพพนกิจ และ อวัชชนฐาน ไวรฐัพพนฐาน

จิตที่ทำหน้าที่ ๓ และฐาน ๓ มี ๙ ดวง คือ มหัคคตวิบากจิต ๙ มี ปฏิสนธิกิจ
ภวังคกิจ จุตติกิจ และ ปฏิสนธิฐาน ภวังคฐาน จุตติฐาน

จิตที่ทำหน้าที่ ๔ และ ฐาน ๔ มี ๘ ดวง คือ มหาวิบากจิต ๘ มีปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ
จุตติกิจ ตทาลัมพณกิจ และ ปฏิสนธิฐาน ภวังคฐาน จุตติฐาน ตทาลัมพณฐาน

จิตที่ทำหน้าที่ ๕ และฐาน ๕ มี ๒ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มีปฏิสนธิกิจ
ภวังคกิจ จุตติกิจ สันตிரณกิจ ตทาลัมพณกิจ และ ปฏิสนธิฐาน ภวังคฐาน จุตติฐาน สันตிரณฐาน
ตทาลัมพณฐาน

๒๔. ถาม. จงแสดงให้เห็นฐานดังต่อไปนี้ โดยชัดเจน

อวัชชนฐาน ๒ ปัญจวิญญานฐาน ๑ สัมปฏิจฉนฐาน ๑ สันตிரณฐาน ๑ ไวรฐัพพนฐาน
๒ ชวนฐาน ๖ ตทาลัมพณฐาน ๒ จุตติฐาน ๓

ตอบ. อาวชชนฐาน มี ๒ ฐานคือ ระหว่างภวังค์ กับ ปัญจวิญญาณ ในปัญจทวารวิถี ระหว่างภวังค์ กับ ชวนะ ในมโนทวารวิถี

ปัญจวิญญาณฐาน มี ๑ ฐาน คือ ระหว่างปัญจทวาราวชชนะ กับ สัมปฏิจฉนะ ในปัญจทวารวิถี

สัมปฏิจฉนฐาน มี ๑ ฐาน คือ ระหว่างปัญจวิญญาณ กับ สันตிரณะ ในปัญจทวารวิถี

สันตிரณฐาน มี ๑ ฐาน คือ ระหว่างสัมปฏิจฉนะ กับ โภกฐัพพะ ในปัญจทวารวิถี

โภกฐัพพนฐาน มี ๒ ฐาน คือ

๑) ระหว่างสันตிரณะ กับ ชวนะ ในปัญจทวารวิถี ที่เป็นตทาลัมพณวาระ และ ชวนวาระ

๒) ระหว่างสันตிரณะ กับ ภวังคะ ในปัญจทวารวิถี ที่เป็นโภกฐัพพนวาระ

ชวนฐาน มี ๖ ฐาน คือ

๑) ระหว่างโภกฐัพพะ กับ ตทาลัมพณะ ในปัญจทวารวิถี ที่เป็น ตทาลัมพณวาระ

๒) ระหว่างโภกฐัพพะ กับ ภวังค์ ในปัญจทวารวิถี ที่เป็นชวนวาระ

๓) ระหว่างโภกฐัพพะ กับ จุติ ในปัญจทวารมรณาสันนวิถี ที่เป็นชวนวาระ

๔) ระหว่างมโนทวาราวชชนะ กับ ตทาลัมพณะ ในกามชวนะมโนทวารวิถี ที่เป็นตทาลัมพณวาระ

๕) ระหว่างมโนทวาราวชชนะ กับ ภวังค์ ในกามชวนมโนทวารวิถี ที่เป็นชวนวาระ

๖) ระหว่างมโนทวาราวชชนะ กับ จุติ ในมโนทวารมรณาสันนวิถี ที่เป็นชวนวาระ

ตทาลัมพณฐาน มี ๒ ฐาน คือ

๑) ระหว่างชวนะ กับ ภวังค์ ในปัญจทวารวิถี และมโนทวารวิถี ที่เป็นตทาลัมพณวาระ

๒) ระหว่างชวนะ กับ จุติ ในมรณาสันนวิถี ที่เป็นตทาลัมพณวาระ

จุติฐาน มี ๓ ฐาน คือ

- ๑) ระหว่างตทาลัมพะณะ กับ ปฏิสนธิ ในมรณาสันนวิถิ ที่เป็นตทาลัมพะณวาระ
- ๒) ระหว่างชวณะ กับ ปฏิสนธิ ในมรณาสันนวิถิ ที่เป็นชวณวาระ
- ๓) ระหว่างภวังค์ กับ ปฏิสนธิ ในมรณาสันนวิถิ ที่เป็นชวณวาระ หรือ ตทาลัมพะณวาระ

๒๕. ถาม. ให้แสดงเจตสิกที่ทำหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑. หน้าที่เกิดในภพใหม่	๒. หน้าทีรักษากภ
๓. หน้าทีตายจากภพเก่า	๔. หน้าทีพิจารณาอารมณ์
๕. หน้าทีเห็น	๖. หน้าทีถูกต้อง
๗. หน้าทีรับอารมณ์	๘. หน้าทีไต่สวนอารมณ์
๙. หน้าทีตัดสินอารมณ์	๑๐. หน้าทีเสพอารมณ์
๑๑. หน้าทีรับอารมณ์ต่อจากชวณะ	

ตอบ.

๑. เจตสิกที่ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ มี ๓๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรติ ๓) ในขณะที่ประกอบกับปฏิสนธิจิต ๑๙ ตามสมควร
๒. เจตสิกที่ทำหน้าที่รักษากภ มี ๓๕ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรติ ๓) ในขณะที่ประกอบกับภวังคจิต ๑๙ ตามสมควร
๓. เจตสิกที่ทำหน้าที่ตายจากภพเก่า มี ๓๕ ดวง ได้แก่ เจตสิกทีกล่าวมาแล้วนั่นเอง ในขณะที่ประกอบกับจุติจิต ๑๙ ดวง
- ๔.๑ เจตสิกที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ **ทางปัญจทวาร** มี ๑๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ (เว้นวิริยะ ปิติ ฉันทะ) ทีประกอบกับปัญจทวาราวชชนจิต ๑
- ๔.๒ เจตสิกที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ **ทางมโนทวาร** มี ๑๑ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ (เว้นปีติ ฉันทะ) ทีประกอบกับมโนทวาราวชชนจิต ๑

๕. เจตสิกที่ทำหน้าที่เห็น มี ๗ ดวง ได้แก่ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่ประกอบกับจักขุวิญญาณจิต ๒
๖. เจตสิกที่ทำหน้าที่ถูกต้อง มี ๗ ดวง ได้แก่ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่ประกอบกับกายวิญญาณจิต ๒
๗. เจตสิกที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ มี ๑๐ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ (เวทนา วิริยะ ปีติ ฉันทะ) ที่ประกอบกับสัมปฏิจฉนจิต ๒
๘. เจตสิกที่ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ มี ๑๑ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ (เวทนา วิริยะ ฉันทะ) ที่ประกอบกับสันตிரณจิต ๓
๙. เจตสิกที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ มี ๑๑ ดวง ได้แก่ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ (เวทนา ปีติ ฉันทะ) ที่ประกอบกับมโนทวารารวชนจิต ๑
๑๐. เจตสิกที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ มี ๕๒ ดวง ได้แก่ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบกับ ขวนจิต ๕๕ ตามสมควร
๑๑. เจตสิกที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากขวนะ มี ๓๓ ดวง ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๐ (เวทนาวิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒) ที่ประกอบกับตทาลัมพณเจตสิก ๑๑ ดวง ตามสมควร

๒๖. ถาม. ให้แสดงเจตสิกที่มีจำนวนหน้าที่ดังต่อไปนี้

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๑-๒-๓-๔-๕-๖-๗-๘-๙-๑๐-๑๑-๑๒-๑๓-๑๔ และให้บอกถึงหน้าที่นั้น ๆ มาด้วย ?

ตอบ. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๑ อย่าง มี ๑๗ ดวง คือ อกุศลเจตสิก ๑๔ วิรติเจตสิก ๓ มีหน้าที่ ๑ คือ ขวนกิจ

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๒-๓ อย่าง ไม่มี

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๔ อย่าง มี ๒ ดวง คือ อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ ขวนกิจ

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๕ อย่าง มี ๒๑ ดวง คือ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ปัญญาเจตสิก ๑ ฉันทเจตสิก ๑ มีหน้าที่ ๕ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ ขวนกิจ ตทาลัมพณกิจ

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๖ อย่าง มี ๑ ดวง คือ ปิติเจตสิก มีหน้าที่ ๖ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ สันตிரณกิจ ชวนกิจ ตทาลัมปนกิจ

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๗ อย่าง มี ๑ ดวง คือ วิริยเจตสิก มีหน้าที่ ๗ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ อาวชชนกิจ โวภูฐัพพนกิจ ชวนกิจ ตทาลัมปนกิจ

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๘ อย่าง ไม่มี

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๙ อย่าง มี ๓ ดวง คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ มีหน้าที่ ๙ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ อาวชชนกิจ สัมปฏิจฉนกิจ สันตிரณกิจ โวภูฐัพพนกิจ ชวนกิจ ตทาลัมปนกิจ

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๑๐-๑๑-๑๒-๑๓ อย่าง ไม่มี

เจตสิกที่ทำหน้าที่ ๑๔ อย่าง มี ๗ ดวง คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ มีหน้าที่ ๑๔ อย่างทั้งหมด มีปฏิสนธิกิจ เป็นต้น

๒๗. ถาม. ทวารสังคหะ แปลว่า อะไร คำว่า ทวาร ในที่นี้หมายความว่าอย่างไร และมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ? ให้บอกองค์ธรรมของทวารนั้น ๆ ด้วย

ตอบ. ทวารสังคหะ แปลว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก โดยประเภทแห่งทวาร ชื่อว่า ทวารสังคหะ คำว่า ทวาร ในที่นี้ หมายความว่า ประตู ซึ่งเป็นที่เข้าออกของวิธิจิตทั้งหลาย เหมือนหนึ่งประตูสำหรับเป็นที่เข้าออกของคนทั้งหลาย ฉะนั้น ทวาร มี ๖ อย่าง คือ

๑. จักขุทวาร	องค์ธรรมได้แก่	จักขุปสาท
๒. โสตทวาร	องค์ธรรมได้แก่	โสตปสาท
๓. ฆานทวาร	องค์ธรรมได้แก่	ฆานปสาท
๔. ชิวหาทวาร	องค์ธรรมได้แก่	ชิวหาปสาท
๕. กายทวาร	องค์ธรรมได้แก่	กายปสาท
๖. มโนทวาร	องค์ธรรมได้แก่	ภาวังกิจิต ๑๙

๒๘. ถาม. ท่านภูิกจารย์แสดงว่า ในบรรดาสัตว์ทั้งหลายนั้น มีทวารอยู่ ๒ อย่าง คือ **อากาศทวาร** อย่างหนึ่ง **มันททวาร** อย่างหนึ่ง
อยากทราบว่ อากาศทวาร ได้แก่ ทวารชนิดไหน มันททวาร
ได้แก่ ทวารชนิดไหน ให้อธิบายด้วย ?

ตอบ. ตามที่ท่านภูิกจารย์แสดงว่า ในบรรดาสัตว์ทั้งหลายมีทวารอยู่
๒ อย่าง ทวารทั้ง ๒ อย่างนั้น คือ

๑. **อากาศทวาร** หมายถึง ช่องอากาศเป็นทวาร ได้แก่ ช่องตา ๒ ช่องหู ๒
ช่องจมูก ๒ ช่องปาก ๑ ช่องทวารหนัก ๑ ช่องทวารเบา ๑ ช่องขุมขน ๙
แสน ๘ หมื่น

๒. **มันททวาร** หมายถึง ความใสที่เป็นทวาร ได้แก่ ปสาทรูป ๕ และภวังคจิต ๑๙
อธิบายว่า

ช่องตา เรียกว่า ทวาร เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งน้ำตา ขี้ตา

ช่องหู เรียกว่า ทวาร เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งขี้หู

ช่องจมูก เรียกว่า ทวาร เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งน้ำมูก

ช่องปาก เรียกว่า ทวาร เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งน้ำลาย เสมหะ

ช่องทวารหนัก เรียกว่า ทวาร เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งอุจจาระ

ช่องทวารเบา เรียกว่า ทวาร เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งปัสสาวะ

ช่องขุมขน เรียกว่า ทวาร เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งเหงื่อไคล ไออุ่น

ฉะนั้น ช่องตาเป็นต้น เหล่านี้ จึงชื่อว่า **อากาศทวาร**

ปสาทรูป ๕ และภวังคจิต ๑๙ เรียกว่า **มันททวาร** เพราะคำว่า **มันทะ** หมายถึง
ความใส คือ จักขุปสาท มีความใส สามารถรับสีต่าง ๆ ได้ และสีต่าง ๆ ก็ปรากฏใน
จักขุทวารได้ โสตปสาท มีความใสสามารถรับเสียงต่าง ๆ ได้ และเสียงต่าง ๆ ก็สามารถ
ปรากฏในโสตปสาทได้ ฆานปสาท มีความใสสามารถรับกลิ่นต่าง ๆ ได้ และกลิ่นต่าง ๆ
ก็สามารถปรากฏในฆานปสาทได้ ชิวหาปสาท มีความใสสามารถรับรสต่าง ๆ ได้ และ
รสต่าง ๆ ก็สามารถปรากฏในชิวหาปสาทได้ กายปสาทมีความใสสามารถรับ เย็น ร้อน

อ่อนแข็ง หย่อน ตึงได้ และ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ก็สามารถปรากฏในกายปสาทได้
ภวังคจิตมีความใส คือ ปราศจากกิเลส ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในอังคุตตรพระบาลีว่า
“**ปภัสสรมิตฺถํ ภิกฺขเว จิตฺตํ**” ภิกษุทั้งหลาย ภวังคจิตนี้ มีความใส คล้ายกับวัตถุที่มี
แสงปรากฏ ฉะนั้น จึงสามารถรับอารมณ์ทั้ง ๖ ได้ และอารมณ์ทั้ง ๖ ก็สามารถปรากฏใน
ภวังคจิตได้

๒๙. **ถาม.** ให้แสดงจิตที่เกิดขึ้นในทวารต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

จักขุทวาริกจิต	โสตทวาริกจิต	ฆานทวาริกจิต	ชีวาทวาริกจิต
กายทวาริกจิต	มโนทวาริกจิต	ทวารวิมุตตจิต	

และจงจำแนกจักขุทวาริกจิต มโนทวาริกจิต ทวารวิมุตตจิต เหล่านี้ โดยแน่นอน
และไม่แน่นอน

ตอบ. จิตที่เกิดในทวารต่าง ๆ มีดังนี้

จักขุทวาริกจิต จิตที่เกิดในจักขุทวารได้ มี ๔๖ ดวง คือ กามจิต ๔๖ (เว้น
โสตวิญญานจิต ๒ ฆานวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒)

โสตทวาริกจิต จิตที่เกิดในโสตทวารได้ มี ๔๖ ดวง คือ กามจิต ๔๖ (เว้น
จักขุวิญญานจิต ๒ ฆานวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒)

ฆานทวาริกจิต จิตที่เกิดในฆานทวารได้ มี ๔๖ ดวง คือ กามจิต ๔๖ (เว้น
จักขุวิญญานจิต ๒ โสตวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒)

ชีวาทวาริกจิต จิตที่เกิดในชีวาทวารได้ มี ๔๖ ดวง คือ กามจิต ๔๖ (เว้น
จักขุวิญญานจิต ๒ โสตวิญญานจิต ๒ ฆานวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒)

กายทวาริกจิต จิตที่เกิดในกายทวารได้ มี ๔๖ ดวง คือ กามจิต ๔๖ (เว้น
จักขุวิญญานจิต ๒ โสตวิญญานจิต ๒ ฆานวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒)

มโนทวาริกจิต จิตที่เกิดในมโนทวารได้ มี ๖๗ หรือ ๙๙ ดวง คือ กามจิต ๔๑
(เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙
โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

ทวารวิมุตตจิต จิตที่เกิดขึ้นจากทวารทั้ง ๖ ได้ มี ๑๙ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ มหัคคตวิบากจิต ๙ ในขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภาวังก์ จูติ

จำแนกจักขุทวาริกจิตโดยแน่นอนและไม่แน่นอน คือ จักขุวิญญานจิต ๒ เกิดในจักขุทวารโดยแน่นอน จิตที่เหลือ ๔๔ เกิดในจักขุทวารไม่แน่นอน

จำแนกมโนทวาริกจิตโดยแน่นอนและไม่แน่นอน คือ อัปนาชวณจิต ๒๖ หรือ ๕๘ เกิดในมโนทวารโดยแน่นอน กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) เกิดในมโนทวารไม่แน่นอน

จำแนกทวารวิมุตตจิต โดยแน่นอนและไม่แน่นอน คือ มหัคคตวิบากจิต ๙ เกิดพ้นทวารโดยแน่นอน อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ เกิดพ้นทวารไม่แน่นอน

๓๐. อาม. ให้แสดงจิตที่เกิดในทวาร และ พ้นจากทวาร เหล่านั้น โดยแน่นอนและไม่แน่นอน ดังต่อไปนี้ :-

ก. จิตที่เกิดในทวารเดียว	ข. จิตที่เกิดในทวาร ๕
ค. จิตที่เกิดในทวาร ๖	ง. จิตที่เกิดพ้นจากทวาร ๖

และจงแปลคาถาดังต่อไปนี้

๑. เอกทวาริกจิตตานิ	ปญจฉทวาริกานิ จ
ฉทวาริกวิมุตตานิ	วิมุตตานิ จ สัพพทา ฯ
๒. ฉตฺตีสติ ตถา ตินิ	เอกตฺตีส ยถากุณม
ทสธา นวธา เจติ	ปญจธา ปริทีปเย ฯ

ตอบ. ก. จิตที่เกิดในทวารเดียวโดยแน่นอน มี ๓๖ หรือ ๖๘ ดวง ได้แก่ ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ อัปนาชวณจิต ๒๖ หรือ ๕๘ โดยไม่แน่นอน มี ๔๔ ดวง ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐)

ข. จิตที่เกิดในทวาร ๕ โดยแน่นอน มี ๓ ดวง ได้แก่ มโนธาตุ ๓ โดยไม่แน่นอน มี ๔๑ ดวง ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)

- ค. จิตที่เกิดในทวาร ๖ โดยแน่นอน มี ๓๑ ดวง ได้แก่ โสมนัส-
สันตிரณจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๙
โดยไม่แน่นอน มี ๑๐ ได้แก่ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหา-
วิบากจิต ๘
- ง. จิตที่เกิดพ้นทวาร ๖ โดยแน่นอน มี ๙ ได้แก่ มหัคคตวิบากจิต
๙ โดยไม่แน่นอน มี ๑๐ ดวง ได้แก่ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒
มหาวิบากจิต ๘

คาถานี้แปลความว่า จิตที่เกิดในทวารเดียว จิตที่เกิดในทวาร ๕ จิตที่เกิดในทวาร
๖ จิตที่บางทีก็เกิดในทวาร ๖ บางทีก็เกิดพ้นจากทวาร ๖ และจิตที่เกิดพ้นจากทวาร ๖
เสมอ มีจำนวนตามลำดับดังนี้ คือ ๓๖-๓-๓๑-๑๐-๙

๓๑. ถาม. เจตสิกที่ต้องเกิดในทวารอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอนั้น มีจำนวน
เท่าไร คืออะไร ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร และเจตสิกที่เกิดพ้น
จากทวารไม่ได้ ต้องเกิดในทวารเสมอ มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง
เพราะเหตุไร ?

ตอบ. เจตสิกที่ ต้องเกิดในทวารเดียวเสมอนั้นมี ๒ ดวง คือ อัปมัณฺญา
เจตสิก ๒ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะ อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ เกิดขึ้นรับสัตत्वบัญญัติ
เป็นอารมณ์ วิถีจิตที่จะรับสัตत्वบัญญัติเป็นอารมณ์ได้นั้น ต้องเป็นวิถีจิตที่เกิดทางมโนทวาร
อย่างเดียว ที่กล่าวเช่นนี้ มุ่งหมายเอาอัปมัณฺญาเจตสิกที่ประกอบด้วยมหากุศลจิต
มหากิริยาจิต รูปาวจรกุศลจิต รูปาวจรกิริยาจิตเท่านั้น แต่ถ้าอัปมัณฺญาเจตสิกประกอบด้วย
รูปาวจรวิบากจิตแล้ว ก็จะเป็นทวารวิมุตติไป ฉะนั้น อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ จึงเกิดได้
เฉพาะแต่ในมโนทวารเท่านั้น

เจตสิกที่เกิดพ้นจากทวารไม่ได้ ต้องเกิดในทวารเสมอนั้น มีจำนวน ๑๗ ดวง คือ
อกุศลเจตสิก ๑๔ วิรติเจตสิก ๓ เป็นเช่นนี้ ก็เพราะว่า อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบด้วย
อกุศลจิต ๑๒ (ตามสมควร) ซึ่งเป็นจิตที่ต้องเกิดในทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่งเสมอ
ส่วนวิรติเจตสิก ๓ นั้น ก็ประกอบด้วยมหากุศลจิต ๘ และ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ซึ่งเป็น
จิตที่ต้องเกิดในทวารใดทวารหนึ่งเสมอ เช่นเดียวกัน ฉะนั้น เจตสิก ๑๗ ดวงเหล่านี้ จึงต้อง
เกิดในทวารโดยแน่นอน (เกิดพ้นจากทวารไม่ได้)

๓๒. ถาม. จักขุทวาริกเจตสิก ปัญจทวาริกเจตสิก ทวารวิมุตตเจตสิก ทั้ง ๓ อย่างนี้โดยแน่นอนไม่มี เพราะเหตุใด และปัญญาเจตสิกที่เกิดขึ้น โดยไม่ใช่ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจนั้น มีหรือไม่ ถ้ามี เป็นปัญญาเจตสิกประเภทไหน ?

ตอบ. จักขุทวาริกเจตสิก ปัญจทวาริกเจตสิก ทวารวิมุตตเจตสิก ทั้ง ๓ อย่างนี้ โดยแน่นอนไม่มีนั้น เพราะเหตุว่า เจตสิกที่ประกอบกับ จักขุวิญญาณจิตโดยเฉพาะไม่มี เจตสิกที่ประกอบกับมโนธาตุ ๓ โดยเฉพาะไม่มี เจตสิกที่ประกอบกับมหัคคตวิบากจิต ๔ โดยเฉพาะไม่มี

ปัญญาเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยไม่ใช่ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้น มี คือ ปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับมหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตติ และปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับมหัคคตวิบากจิต ๔ (ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตติ เช่นเดียวกัน)

๓๓. ถาม. ให้แสดงความหมายที่แตกต่างระหว่าง คำว่า อารัมมณะ กับ อาลัมภณะ และ อารมณ มีกี่อย่าง คือ อะไรบ้าง ? ให้แสดง องค์ธรรมของอารมณ ๖ โดยเฉพาะ ๆ มาด้วย

ตอบ. ความหมายที่แตกต่างระหว่างคำว่า อารัมมณะ กับ อาลัมภณะ นั้นมีดังนี้

อารัมมณะ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นที่ยินดีของจิตเจตสิกทั้งหลาย เสมือนหนึ่ง สวนดอกไม้ อันเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ฉะนั้น

อาลัมภณะ หมายถึง ธรรมชาติอันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตเจตสิกทั้งหลาย เหมือนไม้เท้า หรือ เชือก อันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของคนขรา หรือ คนทุพพลภาพ ในเวลา ลุกขึ้น ยืน เดิน ฉะนั้น

อารมณ์ มี ๖ อย่าง คือ

๑. รูปารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ วัณณรูป คือ สีต่าง ๆ
๒. สัททารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่าง ๆ
๓. คันธารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ
๔. รสารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ
๕. โผฏฐัพพารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ปฐวีรูป เตโชรูป วาโยรูป คือ สัมผัส
เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
๖. ธรรมารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป สุขุมรูป นิพพาน
บัญญัติ

๓๔. ถาม. เมื่อพิจารณาองค์ธรรมของอารมณ์ทั้ง ๖ แล้ว จะเห็นได้ว่าตั้งแต่รูปารมณ์ ถึง โผฏฐัพพารมณ์ นั้น ล้วนแต่เป็นปรมาณูและเป็นรูปธรรม ทั้งจำนวนองค์ธรรมก็น้อย ส่วนธรรมารมณ์นั้น มีทั้งปรมาณูและบัญญัติ มีทั้งรูปและนาม มีทั้งจิต เจตสิก รูป นิพพาน ครบที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุไร ? ให้อธิบาย

ตอบ. ตั้งแต่รูปารมณ์ถึงโผฏฐัพพารมณ์ ล้วนแต่เป็นรูปปรมาณูนั้น เพราะองค์ธรรมของอารมณ์ทั้ง ๕ เหล่านี้ เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง คือ ปรากฏจำเพาะหน้า มีสีเขียว สีแดง เป็นต้น ที่เรียกว่า รูปารมณ์ เสียงต่าง ๆ เรียกว่า สัททารมณ์ กลิ่นต่าง ๆ มีกลิ่นหอม กลิ่นเหม็น เป็นต้น เรียกว่า คันธารมณ์ รสต่าง ๆ มีรสเปรี้ยว หวาน มัน เค็ม เป็นต้น เรียกว่า รสารมณ์ สิ่งสัมผัสต่าง ๆ มี เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เรียกว่า โผฏฐัพพารมณ์ เหล่านี้ ซึ่งปรากฏอยู่ในโลก ใคร ๆ ก็สามารเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้สกรู้สึกได้ทั้งนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ อารมณ์ทั้ง ๕ ดังกล่าวมานี้ จึงเป็นปรมาณู เป็นบัญญัติไม่ได้ เพราะบัญญัติเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง

องค์ธรรมของอารมณ์ทั้ง ๕ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ก็ไม่ใช่เป็นสภาพนามธรรม เพราะธรรมดานามธรรมนั้น เป็นสภาพที่สามารถน้อมไปสู่อารมณ์ต่าง ๆ คือ สิ่งที่มีชีวิต ไม่มีชีวิต และเรื่องราวต่าง ๆ ได้ ส่วนอารมณ์ทั้ง ๕ มี รูปารมณ์ เป็นต้นนั้น ไม่สามารถน้อมไปสู่อารมณ์ คือ สิ่งต่าง ๆ หรือ เรื่องราวต่าง ๆ ได้ ฉะนั้น อารมณ์ทั้ง ๕ เหล่านี้ จึงล้วนแต่เป็นรูปธรรมทั้งสิ้น

องค์ธรรมของอารมณ์ทั้ง ๕ เหล่านี้ที่มีจำนวนน้อย ก็เพราะในจำนวน รูป ๒๘ นั้น รูปที่เรียกว่า รูปารมณ์ ก็ได้แก่ สีอย่างเดียว รูปที่เหลือ ๒๗ ไม่เรียกว่า รูปารมณ์ รูปที่เรียกว่า สัทธารมณ์ ก็ได้แก่ เสียงอย่างเดียว รูปที่เหลือ ๒๗ ไม่เรียกว่า สัทธารมณ์ รูปที่เรียกว่า คันธารมณ์ ก็ได้แก่ กลิ่นอย่างเดียว รูปที่เหลือ ๒๗ ไม่เรียกว่า คันธารมณ์ รูปที่เรียกว่า รสธารมณ์ ก็ได้แก่ รสอย่างเดียว รูปที่เหลือ ๒๗ ไม่เรียกว่า รสธารมณ์ รูปที่เรียกว่า โผฏฐัพพารมณ์ ก็ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เท่านั้น รูปที่เหลือ ๒๕ ไม่เรียกว่า โผฏฐัพพารมณ์ เพราะรูปที่เหลือจากรูป ๗ อย่างเหล่านี้เห็นด้วยตา ได้ยินด้วยหู ได้กลิ่นด้วยจมูก รุ้รสด้วยลิ้น รุ้สึกด้วยกายไม่ได้ ฉะนั้น องค์ธรรมของรูปารมณ์ จนถึงโผฏฐัพพารมณ์ จึงมีน้อย

ส่วนธรรมารมณ์ที่มีทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ มีทั้งรูปและนาม มีทั้งจิตเจตสิก รูป นิพพาน นั้น ก็เพราะธรรมที่เป็นสิ่งให้รู้ คือ อารมณ์ต่าง ๆ นั้น ก็มีไหม้แต่เพียงรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เท่านั้น ปรมัตถ์ธรรมที่เหลือ อันได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๑ (เว้นวิสยรูป ๗) นิพพาน และ บัญญัติ ธรรมเหล่านี้ มีสภาพละเอียดกว่าอารมณ์ ๕ อย่าง ที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ จึงเรียกว่า ธรรมารมณ์

อนึ่ง สภาพของธรรมารมณ์เหล่านี้ ไม่สามารถปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และวิถีที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เหล่านี้ ก็ไม่มีโอกาสที่จะรู้ธรรมารมณ์ได้ ธรรมารมณ์เหล่านี้ปรากฏได้เฉพาะทางใจได้ ฉะนั้น มโนทวารวิถีจิต จึงรู้ธรรมารมณ์ได้ แต่รู้มากรูน้อยเพียงใดนั้น ก็แล้วแต่การปรากฏของธรรมารมณ์นั้น ถ้าปรากฏทางใจของ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ธรรมารมณ์ที่ปรากฏนี้ก็ย่อมปรากฏได้ทั้งหมดไม่มีเหลือ ฉะนั้น มโนทวารวิถีจิต จึงเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ ที่สามารถรู้ธรรมารมณ์ได้หมด ถ้าปรากฏทางใจของบุคคลอื่น ๆ ก็รู้ได้ไม่หมด ฉะนั้น มโนทวารวิถีของบุคคลอื่น ก็รู้ ธรรมารมณ์ได้ไม่หมด ด้วยเหตุนี้ ธรรมารมณ์ จึงมีได้ทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ มีทั้งรูป และนาม มีทั้ง จิต เจตสิก รูป นิพพาน ครอบบริบูรณ์

๓๕. ถาม. ให้จำแนกทวาริกจิตและทวารวิมุตตจิตดังต่อไปนี้ โดยอารมณ์ และกาล ?

ก. จักขุทวาริกจิต	ข. โสตทวาริกจิต	ค. ฆานทวาริกจิต
ฆ. ชิวหาทวาริกจิต	ง. กายทวาริกจิต	จ. มโนทวาริกจิต
ฉ. ทวารวิมุตตจิต		

นิพพาน กับ บัญญัติ ทั้ง ๒ นี้ จึงเรียกว่า กาลวิมุตตอารมณ์ เช่นนี้ เพราะเหตุไร ?

ตอบ. จำแนกทวาริกจิตและทวารวิมุตตจิตโดยอารมณ์และกาลมัตถ์นี้ คือ

- ก. จักขุทวาริกจิต ๔๖ มีรูปอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
 - ข. โสตทวาริกจิต ๔๖ มีสัททอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
 - ค. ฆานทวาริกจิต ๔๖ มีคันธอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
 - ฌ. ชิวหาทวาริกจิต ๔๖ มีรสอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
 - ง. กายทวาริกจิต ๔๖ มีโผฏฐัพพอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว
 - จ. มโนทวาริกจิต ๖๗ หรือ ๘๘ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และกาลวิมุตต์ ตามสมควรแก่อารมณ์
 - ฉ. ทวารวิมุตตจิต ๑๘ มีอารมณ์ ๖ ที่เรียกว่า กรรม กรรมนิमित คตินิมิต ซึ่งเป็นปัจจุบัน อดีต และบัญญัติ ที่ทวาริกมรณาสันนขณะรับเอามาจากภพก่อน เมื่อใกล้จะตาย และนิพพาน บัญญัติ ที่เรียกว่า กาลวิมุตต์อารมณ์นั้น เพราะธรรม ๒ อย่างนี้ ไม่มีการเกิดขึ้น เมื่อไม่มีการเกิดขึ้นแล้ว ก็กล่าวไม่ได้ว่า นิพพาน หรือ บัญญัติเหล่านี้ เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต จึงเรียกว่า กาลวิมุตตอารมณ์
๓๖. ถาม. ทวารวิมุตตจิต ที่ไม่ได้รับอารมณ์ของมรณาสันนขณะทีในภพก่อน คือ ภพที่ ๒ เมื่อใกล้จะตายนั้น มีหรือไม่ ถ้ามี เป็นทวารวิมุตตจิต ของบุคคลจำพวกไหน ได้แก่จิตอะไรบ้าง และอารมณ์ของทวารวิมุตตจิตที่ได้มาจากมรณาสันนขณะนั้น เป็นมรณาสันนขณะที่เกิดในทวารไหน ?

ตอบ. ทวารวิมุตตจิต ที่ไม่ได้รับอารมณ์ของมรณาสันนขณะ ทีในภพก่อน คือภพที่ ๒ เมื่อใกล้ตายนั้นมี ได้แก่ มหาวิบากจิต ๘ ดวงใดดวงหนึ่ง ของมนุษย์หรือเทวดา ที่จุติมาจากอสังขยัตตภูมิ จำพวกหนึ่ง มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง ที่มีกรรมนิमित คตินิมิต ซึ่งเป็นรูป ของมนุษย์ เทวดา ที่จุติมาจากอรุပ္ภูมิ จำพวกหนึ่ง

และอารมณ์ของทวารวิมุตตจิตที่ได้รับจากมรณาสันนขณะนั้น เป็นมรณาสันนขณะ ที่เกิดในทวารทั้ง ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง

๓๗. ถาม. ให้จำแนก กรรม กรรมนิमित คตินิมิต อารมณ์ทั้ง ๓ นี้ โดยอารมณ์ ๖ และ ทวารวิมุตตจิตที่ไม่ได้รับอารมณ์ชนิดที่เป็น กรรม กรรมนิमित คตินิมิต เหล่านี้มีหรือไม่ จงยกเหตุผลมาแสดงให้เห็นด้วย และที่กล่าวว่า อารมณ์ของทวารวิมุตตจิตเหล่านั้น เป็นปัจจุบันก็มี อดีตก็มี กาลวิมุตตก็มี อยากทราบว่า ทวารวิมุตตจิต พวกไหน มีอารมณ์เป็นปัจจุบันได้ พวกไหนมีอารมณ์เป็นอดีตได้ พวกไหน มีอารมณ์เป็นกาลวิมุตตได้ ? ให้อธิบาย พร้อมทั้งยกองค์ธรรม ของอารมณ์ทั้ง ๓ นี้มาด้วย

ตอบ. จำแนก กรรม กรรมนิमित คตินิมิต อารมณ์โดยอารมณ์ ๖ นั้นดังนี้
กรรมอารมณ์ เป็นได้อารมณ์เดียว คือ ธรรมารมณ์
กรรมนิमितอารมณ์ และ คตินิมิตอารมณ์ เป็นได้อารมณ์ทั้ง ๖

และทวารวิมุตตจิต ที่ไม่ได้รับอารมณ์ชนิดที่เป็นกรรม กรรมนิमित คตินิมิตนั้นไม่มี ทั้งนี้ก็เพราะว่า ทวารวิมุตตจิตนั้น ก็ได้แก่ จิต ๑๙ ดวง ในขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภาวรงค์ จิตนั้นเอง อนึ่ง ตามธรรมดาอารมณ์ของจิตทั้ง ๓ ชนิดนี้ ย่อมมีอารมณ์เป็นอย่างเดียวกัน ตลอดภพหนึ่ง ๆ จะต่างกันไม่ได้ กล่าวคือ ปฏิสนธิจิต มีอารมณ์อย่างใด ภาวรงค์จิต จุตติจิต ก็มีอารมณ์อย่างนั้น ดังที่พระอนุรุทธาจารย์ แสดงไว้ว่า

ปฏิสนธิ ภาวรงค์	ตถา จวนมานสั
เอกเมว ตถเอก-	วิสยญเจกชาตีย์

ในชาติหนึ่งนั้น ปฏิสนธิจิต ภาวรงค์จิต และจุตติจิต รวม ๓ อย่างนี้ เป็นจิตอย่างเดียวกัน และอารมณ์ของปฏิสนธิจิต มีอารมณ์อย่างใด ภาวรงค์จิต จุตติจิต ก็ต้องมีอารมณ์ เป็นอย่างเดียวกันนั้น

ธรรมดาปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลายนั้น ไม่ว่า จะเป็นทุกข์ สุขคติ ปุณฺณ หรือ พระอริยบุคคลก็ตาม ย่อมมีอารมณ์ที่เป็น กรรม กรรมนิमित คตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ได้รับมาจากภพสันนขณะในภพก่อนเมื่อใกล้จะตาย ด้วยกันทั้งสิ้น ดังนั้น ทวารวิมุตตจิต ที่ไม่ได้รับอารมณ์ที่เป็นกรรม กรรมนิमित คตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ไม่มี

ในบรรดาทวารวิมุตตจิต ๑๙ ดวงเหล่านั้น อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ รวม ๑๐ ดวงนี้ มีอารมณ์เป็นปัจจุบันได้ องค์ธรรมของปัจจุบันอารมณ์นั้น ได้แก่ นิพัตถนรูป ๑๘

อธิบายว่า ในมรณาสันนินิธิ ของกามบุคคลเหล่านี้ ถ้ามีปัจจุบันนิพัตถนรูปเป็นอารมณ์แล้ว เมื่อถึงเวลาที่จิตจัตถิตดับลงนั้น อารมณ์นั้นยังไม่ดับไป เมื่อเป็นเช่นนี้ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ ที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิและภวังค้อย่างมากที่สุด ๖ ขณะ ที่เกิดในภพใหม่นั้น ก็มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน

อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ วิญญาณัญญาตยตวิบากจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญาตยตวิบากจิต ๑ รวม ๑๒ ดวงนี้ มีอารมณ์เป็นอดีตได้ องค์ธรรมของอดีตอารมณ์ ได้แก่ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ และอาภาสานัญญาตยตกุศลจิต ๑ อากิญจัญญาตยตกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๐

อธิบายว่า ในมรณาสันนินิธิของกามบุคคลนั้น ถ้าอารมณ์ ๖ นั้น เป็นอดีตอารมณ์แล้ว ปฏิสนธิจิต จุตติจิต ของกามบุคคลที่ในภพใหม่นั้น ก็มีอารมณ์เป็นอดีต ในที่นี้องค์ธรรมของอดีตอารมณ์ ได้แก่ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

และในมรณาสันนินิธิของกามบุคคลนั้น แม้ว่า จะมีปัจจุบันนิพัตถนรูปเป็นอารมณ์ก็ตาม แต่อารมณ์เหล่านี้ ดับไปพร้อมกันกับจตุตถจิตแล้ว ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุตติจิต ของกามบุคคลที่ในภพใหม่ ก็มีอารมณ์เป็นอดีตเช่นเดียวกัน องค์ธรรมของอดีตอารมณ์ ในที่นี้ ได้แก่ นิพัตถนรูป ๑๘

ส่วนวิญญาณัญญาตยตวิบากจิต ๑ และเนวสัญญานาสัญญาตยตวิบากจิต ๑ รวม ๒ ดวงนี้ มีอดีตกรรมนิमितธรรมารมณ์ เป็นอารมณ์ องค์ธรรมของอดีตธรรมารมณ์ ได้แก่ อาภาสานัญญาตยตกุศลจิต ๑ อากิญจัญญาตยตกุศลจิต ๑ เจตสิก ๓๐

รูปาวจรวิบากจิต ๕ อาภาสานัญญาตยตกุศลจิต ๑ อากิญจัญญาตยตกุศลจิต ๑ รวม ๗ ดวง นี้ มีอารมณ์เป็นกาลวิมุตตได้ องค์ธรรมของกาลวิมุตตอารมณ์ ได้แก่ กสิณบัญญัติ ๑๐ อสุภบัญญัติ ๑๐ โภกขาสบัญญัติ ๑ อานาปานบัญญัติ ๑ สัตถวบัญญัติ ๑ อากาสบัญญัติ ๑ และนตติภาวบัญญัติ ๑

อธิบายว่า ในมรณสันนวิธียของฉานลาภบุคคลเหล่านั้น ย่อมมีกรรมนิมิตธรรมารมณ
ที่เป็นกามวิมุตตโดยแน่นอนอยู่แล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ รูปาวจรวิบากจิต ๕ อากาสนัญญาตนิ-
วิบากจิต ๑ อากิณญัญญาตนิวิบากจิต ๑ ที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภาวังค์ จูติ ของรูปบุคคล และ
อรูปบุคคล ที่ในภพใหม่นั้น ก็ต้องมีอารมณ์ที่เป็นกาลวิมุตตเช่นเดียวกัน

๓๘. ถาม. ให้จำแนกทวารวิมุตตจิตเหล่านั้นโดย กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต
และ อารมณ ๖ และ กามปฏิสนธิจิต ของผู้ที่จุติจากอรูปพรหมนั้น
ถ้ามีรูปเป็นอารมณ์แล้ว จะกล่าวได้ใหม่ว่า อารมณนี้ได้มาจาก
มรณสันนขณะที่เกิดในภวก่อน คือ อรูปภพ เมื่อใกล้จะตาย ?
ให้อธิบาย

ตอบ. จำแนกทวารวิมุตตจิตเหล่านี้โดย กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต และ
อารมณ ๖ นั้น มีดังนี้ คือ

ในบรรดาทวารวิมุตตจิต ๑๙ ดวงนั้น อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘
รวม ๑๐ ดวงนี้ ได้นิมิตทั้ง ๓ คือ กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต ทั้ง ๓ อย่างนี้ เมื่อจัดเข้าใน
อารมณ ๖ แล้ว กรรมอารมณเป็นธรรมารมณอย่างเดียว กรรมนิมิต และ คตินิมิต เป็นได้
อารมณทั้ง ๖

รูปาวจรวิบากจิต ๕ อากาสนัญญาตนิวิบากจิต ๑ อากิณญัญญาตนิวิบากจิต ๑
รวม ๗ ดวงนี้ ได้บัญญัติกรรมนิมิตอย่างเดียว เมื่อจัดเข้าในอารมณ ๖ แล้ว จัดเป็น
ธรรมารมณ อย่างเดียว

วิญญาณัญญาตนิวิบากจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญาตนิวิบากจิต ๑ รวม ๒ ดวงนี้
ได้มหัคคตกรรมนิมิตอย่างเดียว เมื่อจัดเข้าในอารมณ ๖ เป็นธรรมารมณ อย่างเดียว และ
กามปฏิสนธิจิต ของผู้ที่จุติมาจากอรูปภูมินั้น ถ้ามีรูปเป็นอารมณ์แล้ว ก็กล่าวไม่ได้ว่า
อารมณนี้ ได้รับมาจากมรณสันนขณะ ที่เกิดในภวก่อน คือ อรูปภพ เมื่อใกล้จะตาย
เพราะทวารวิมุตตจิตของมนุษย์ หรือ เทวดา ที่จุติมาจากอรูปภูมินี้ ถ้ามีกรรมอารมณ หรือ
กรรมนิมิต คตินิมิต ที่เป็นนามอารมณ หรือ บัญญัติอารมณแล้ว ก็รู้ได้ว่า อารมณของทวาร
วิมุตตจิตเหล่านี้ได้มาจากภพที่ ๒ คือ อรูปภูมิ เมื่อใกล้จะตาย แต่ถ้าทวารวิมุตตจิตของ
บุคคลจำพวกนี้ มีกรรมนิมิต คตินิมิต เป็นรูปอารมณแล้ว ก็รู้ได้ว่า ไม่ได้รับมาจากภพที่ ๒
คือ อรูปภูมิ ต้องได้รับมาจากภพที่ ๓ ขึ้นไป ขณะที่ เป็นมนุษย์ เทวดา หรือรูปพรหม ทั้งนี้
ก็เพราะว่า วิถีจิตของอรูปพรหมทั้งหลาย ไม่ได้รับอารมณที่เป็นรูปเลย

๓๙. ถาม. ให้แสดงจิตพร้อมด้วยอารมณ์ตามจำนวนที่แสดงไว้ในคาถาดังต่อไปนี้ **ปณจวิส ฉ เอกวิสติ อฏฐ วิส ปณจ ฉ**

ตอบ. แสดงจิตพร้อมด้วยอารมณ์ตามจำนวนที่ได้แสดงไว้ในคาถานั้น มีดังนี้ คือ

ปณจวิส ได้แก่ จิต ๒๕ ดวง คือ ทวิปัญญวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ ตทาลัมพนจิต ๑๑ หสิตุปปาทจิต ๑ รวม ๒๕ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ เป็นกามธรรม อย่างเดียว

ฉ ได้แก่ จิต ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนนมานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญตนนมานจิต ๓ รวม ๖ ดวงนี้มีธรรมารมณ์ที่เป็นมหัคคตะอย่างเดียว

เอกวิส ได้แก่ จิต ๒๑ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เวทนาภิญญาจิต ๒) อากาสนัญญาตนนมานจิต ๓ อากิญจัญญายตนนมานจิต ๓ รวม ๒๑ ดวงนี้มีธรรมารมณ์ที่เป็นบัญญัติ อย่างเดียว

อฏฐ ได้แก่ จิต ๘ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๘ มีธรรมารมณ์ ที่เป็นนิพพาน อย่างเดียว

วิส ได้แก่ จิต ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลญาณ วิปยุตตจิต ๔ มหาภิริชาญาณวิปยุตตจิต ๔ รวม ๒๐ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะและบัญญัติ

ปณจ ได้แก่ จิต ๕ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ กุศลภิญญาจิต ๑ รวม ๕ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะ โลกุตตระ และบัญญัติ (เวทนาหัตตมรรค อรหัตตผล)

ฉ ได้แก่ จิต ๖ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหาภิริชาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ภิรยาภิญญาจิต ๑ รวม ๖ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะ โลกุตตระ และ บัญญัติ โดยไม่มีเหลือ

๔๐. ถาม. ปรมัตถ์ และบัญญัติทั้ง ๒ อย่างนี้ เมื่อจัดเป็นอารมณ์ โดยพิสดาร
แล้วมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ? ให้แสดงองค์ธรรมของอารมณ์นั้น ๆ ด้วย

ตอบ. ปรมัตถ์และบัญญัติทั้ง ๒ อย่างนี้ เมื่อจัดเป็นอารมณ์โดยพิสดารแล้ว
มี ๒๑ อย่าง คือ.-

๑. กามอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘
๒. มหัคคตอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕
๓. นิพพานอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	นิพพาน
๔. นามอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก นิพพาน
๕. รูปอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	รูป ๒๘
๖. ปัจจุบันอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก รูป ที่กำลังเกิดขึ้น
๗. อดีตอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก รูป ที่ดับไปแล้ว
๘. อนาคตอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก รูป ที่จะเกิดขึ้น
๙. กาลวิมุตตอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	นิพพาน บัญญัติ
๑๐. บัญญัติอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	อัตถบัญญัติ สัททบัญญัติ
๑๑. ปรมัตถอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก รูป นิพพาน
๑๒. อัชฌัตตอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก รูป ที่เกิดภายในตน
๑๓. พหิทฺธอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้นแต่ผู้อื่น และรูปที่ไม่มีชีวิต นิพพาน บัญญัติ
๑๔. อัชฌัตตพหิทฺธอารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้นทั้งภายใน และภายนอก
๑๕. ปัญจารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	วิสยรูป ๗
๑๖. รูปารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	สีต่าง ๆ
๑๗. สัทธารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	เสียงต่าง ๆ
๑๘. คันธารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	กลิ่นต่าง ๆ
๑๙. รสารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	รสต่าง ๆ
๒๐. โผฏฐัพพารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
๒๑. ธรรมารมณ์	องค์ธรรมได้แก่	จิต เจตสิก ปสาทรูป สุขุมรูป นิพพาน บัญญัติ

๔๑. กาม. ให้แสดงจิตและเจตสิกที่รับอารมณ์ดังต่อไปนี้โดยแน่นอน

๑. กามอารมณ์	๒. มหัคคตอารมณ์	๓. นิพพานอารมณ์
๔. นามอารมณ์	๕. รูปอารมณ์	๖. ปัจจุบันอารมณ์
๗. อดีตอารมณ์	๘. กาลวิมุตตอารมณ์	๙. บัญญัติอารมณ์
๑๐. ปรมัตถอารมณ์	๑๑. อัชฌัตตอารมณ์	๑๒. พหิทถอารมณ์

และให้แสดงจิตและเจตสิกที่รับอารมณ์ดังต่อไปนี้โดยไม่แน่นอน

๑. กามอารมณ์	๒. มหัคคตอารมณ์	๓. ปัจจุบันอารมณ์
๔. อดีตอารมณ์	๕. อนาคตอารมณ์	๖. กาลวิมุตตอารมณ์
๗. บัญญัติอารมณ์	๘. ปรมัตถอารมณ์	๙. ปัญจารมณ์
๑๐. ธรรมารมณ์	๑๑. รูปอารมณ์	๑๒. นามอารมณ์
๑๓. อัชฌัตตอารมณ์	๑๔. พหิทถอารมณ์	๑๕. นิพพานอารมณ์
๑๖. รูปารมณ์	๑๗. สัททารมณ์	๑๘. โสภณูปการารมณ์

ตอบ. จิตและเจตสิกที่รับอารมณ์โดยแน่นอน มีดังนี้.-

๑. จิตที่รับกามอารมณ์โดยแน่นอน มี ๒๕ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ ตทาลัมพณจิต ๑๑ หสิตุปปาทจิต ๑

เจตสิกที่รับกามอารมณ์โดยแน่นอน ไม่มี

๒. จิตที่รับมหัคคตอารมณ์โดยแน่นอน มี ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนณานจิต ๓

เจตสิกที่รับมหัคคตอารมณ์โดยแน่นอน ไม่มี

๓. จิตที่รับนิพพานอารมณ์โดยแน่นอน มี ๘ หรือ ๔๐ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

เจตสิกที่รับนิพพานอารมณ์โดยแน่นอน ไม่มี

๔. จิตที่รับนามอารมณ์โดยแน่นอน มี ๑๔ คือ วิญญาณัญญาตนณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนณานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

เจตสิกที่รับนามอารมณ์โดยแน่นอน ไม่มี

๕. จิตที่รับรูปอารมณ์โดยแน่นอน มี ๑๓ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓
เจตสิกที่รับรูปอารมณ์โดยแน่นอน ไม่มี
๖. จิตที่รับปัจจัยอารมณ์โดยแน่นอน มี ๑๓ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓
เจตสิกที่รับปัจจัยอารมณ์โดยแน่นอน ไม่มี
๗. จิตที่รับอดีตอารมณ์โดยแน่นอน มี ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนณานจิต ๓
เจตสิกที่รับอดีตอารมณ์โดยแน่นอน ไม่มี
๘. จิตที่รับกาลวิมุตอารมณ์โดยแน่นอน มี ๒๙ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอภิญาจิต ๒) อากาสาัญญาตนณานจิต ๓ อากิญจัญญาตนณานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘
เจตสิกที่รับกาลวิมุตอารมณ์โดยแน่นอน มี ๒ ดวง คือ อัปป์มัญญา ๒
๙. จิตที่รับบัญญัติอารมณ์โดยแน่นอน มี ๒๑ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอภิญาจิต ๒) อากาสาัญญาตนณานจิต ๓ อากิญจัญญาตนณานจิต ๓
เจตสิกที่รับบัญญัติอารมณ์โดยแน่นอน มี ๒ ดวง คือ อัปป์มัญญา ๒
๑๐. จิตที่รับปรมัตถอารมณ์โดยแน่นอน มี ๓๙ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ ตทาลัมพนจิต ๑๑ หสิตุปปาทจิต ๑ วิญญาณัญญาตนณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนณานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘
เจตสิกที่รับปรมัตถอารมณ์โดยแน่นอน มี ๓ ดวง คือ วิรตีเจตสิก ๓
๑๑. จิตที่รับอัสสัคตอารมณ์โดยแน่นอน มี ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนณานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนณานจิต ๓
เจตสิกที่รับอัสสัคตอารมณ์โดยแน่นอน ไม่มี

๑๒. จิตที่รับพิพทธารมณโดยแน่นอน มี ๒๖ ดวงคือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอภิญญาจิต ๒) อากาสนัญญาตนณานจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

เจตสิกที่รับพิพทธารมณโดยแน่นอน มี ๓ ดวง คือ อิสสาเจตสิก ๑ อัปมัณญาเจตสิก ๒

จิตเจตสิกที่รับอารมณ์โดยไม่แน่นอน มีดังนี้คือ

๑. จิตที่รับกามอารมณ์โดยไม่แน่นอน มี ๓๑ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อภิญญาจิต ๒

เจตสิกที่รับกามอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปมัณญา ๒)

๒. จิตที่รับมหัคคตอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๓๑ ดวง เหมือนกามอารมณ์

เจตสิกที่รับมหัคคตอารมณ์โดยไม่แน่นอน มี ๔๗ ดวง คือ (เว้นวิรตีเจตสิก ๓ อัปมัณญาเจตสิก ๒)

๓. จิตที่รับปัจจุบันอารมณ์โดยไม่แน่นอน มี ๔๓ ดวง คือ กามจิต ๔๑ อภิญญาจิต ๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)

เจตสิกที่รับปัจจุบันอารมณ์โดยไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปมัณญาเจตสิก ๒)

๔. จิตที่รับอดีตอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๔๓ ดวง เหมือนปัจจุบันอารมณ์

เจตสิกที่รับอดีตอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๔๗ ดวง (เว้นวิรตีเจตสิก ๓ อัปมัณญาเจตสิก ๒)

๕. จิตที่รับอนาคตอารมณ์โดยไม่แน่นอน มี ๔๓ ดวง เหมือนปัจจุบันอารมณ์

เจตสิกที่รับอนาคตอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปมัณญาเจตสิก ๒)

๖. จิตที่รับกาลวิมุตอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๓๑ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อภิญญาจิต ๒

เจตสิกที่รับกาลวิมุตอารมณ์โดยไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปมัณญาเจตสิก ๒)

๗. จิตที่รับบัญญัติอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๓๑ ดวง เหมือนกาลวิมุตตอารมณ์
เจตสิกที่รับบัญญัติอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๔๗ ดวง (เว้นวิรตีเจตสิก ๓
อัปปมัญญาเจตสิก ๒)
๘. จิตที่รับปรมัตถอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๓๑ ดวง เหมือน กาลวิมุตตอารมณ์
เจตสิกที่รับปรมัตถอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๔๗ ดวง (เว้นวิรตีเจตสิก ๓
อัปปมัญญาเจตสิก ๒)
- ๙.-๑๐.-๑๑.-๑๒. จิตที่รับปัญญารมณ์ ธรรมารมณ์ รูปารมณ์ นามารมณ์ โดยไม่
แน่นอน มี ๔๓ ดวงเท่ากัน คือ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐
มโนธาตุ ๓) อภิญญาจิต ๒
เจตสิกที่รับปัญญารมณ์ ธรรมารมณ์ รูปารมณ์ นามารมณ์ โดยไม่แน่นอน
มี ๕๐ ดวงกัน (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒)
- ๑๓.-๑๔. จิตที่รับอัมมัตตอารมณ์ พหิททอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๕๖ ดวงเท่ากัน
คือ กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒
เจตสิกที่รับอัมมัตตอารมณ์ พหิททอารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๔๙ ดวง เท่ากัน
(เว้นอิสสาเจตสิก ๑ อัปปมัญญาเจตสิก ๒)
๑๕. จิตที่รับพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยแน่นอน มี ๑๑ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑
มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒
เจตสิกที่รับพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยไม่แน่นอน มี ๓๖ ดวง คือ อัญญสมาน-
เจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒)
- ๑๖, ๑๗, ๑๘, จิตที่รับ รูปารมณ์ สัททารมณ์ โสภณูปารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๔๖ ดวง
คือ กามจิต ๔๔ อภิญญาจิต ๒ (เว้นตัวปัญจวิญญาณจิต ๑๐)
เจตสิกที่รับ รูปารมณ์ สัททารมณ์ โสภณูปารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง
(เว้นอัปปมัญญา ๒)

หมายเหตุ... อารมณ์ของสัมปตตวิริติและสมุจเฉทวิริติทั้ง ๒ นั้น อาจารย์ทั้งหลายมีความเห็นตรงกันหมด คือ สัมปตตวิริติมีปัจจุบันเป็นอารมณ์ สมุจเฉทวิริติมีกาลวิมุตตเป็นอารมณ์ ส่วนอารมณ์ของสมาทานวิริตินั้น ความเห็นของอาจารย์ทั้งหลายไม่ตรงกัน คือ อาจารย์หลายท่าน มีอาจารย์เลื่อมหาเถระ เป็นต้น กล่าวว่า สมาทานวิริติมีอนาคตอารมณ์ แต่อาจารย์บางท่าน มีท่านอาจารย์ภาสกาภิชา เป็นต้น กล่าวว่า สมาทานวิริติมีปัจจุบันอารมณ์

๔๒. ถาม. ให้แสดงจิตและเจตสิกที่กระทำเรื่องดังต่อไปนี้ให้เป็นอารมณ์ได้

๑. ความลำบาก	๒. ความสบาย	๓. ความโกรธ
๔. ความดีใจ	๕. ความโง่	๖. ความฉลาด
๗. คนสวยที่อยู่เฉพาะหน้า	๘. เสียงวิหุกำลังเปิดอยู่	๙. ความร้อน
๑๐. ความเย็น	๑๑. คนเจ็บ	๑๒. คนมั่งมี
๑๓. ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย	๑๔. คำหยาบคาย	
๑๕. บิดา มารดา ครู อาจารย์	๑๖. รูปร่างหน้าตาของคนอื่น	
๑๗. รูปร่าง หน้าตาของตนเอง	๑๘. อริยาไยของคนอื่น	
๑๙. อริยาไยของตนเอง	๒๐. ความผิดของตน	

ตอบ. จิตและเจตสิกที่กระทำเรื่องดังต่อไปนี้ให้เป็นอารมณ์ได้ มีดังนี้ คือ

๑. จิต เจตสิกที่รู้เรื่องความลำบาก ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญญจริญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๕ (เว้นอิสสา มัจฉริยะะ กุกกุกจะ วิรติ ๓ มุทิตา)
๒. จิต เจตสิกที่รู้เรื่องความสบาย ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญญจริญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๗ (เว้นวิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒)
๓. จิต เจตสิก ที่รู้เรื่องความโกรธ ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญญจริญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๕ (เว้น อิสสา มัจฉริยะะ กุกกุกจะ วิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒)
๔. จิต เจตสิก ที่รู้เรื่องความดีใจ ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญญจริญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๗ (เว้นกุกกุกจะ วิรติ ๓ กรุณา)

๕. จิต เจตสิก ที่รู้เรื่องความโง่ ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๕ (เว้นอิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรตี ๓ มุทิตา)
๖. จิต เจตสิก ที่รู้เรื่องความฉลาด ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๗ (เว้นกุกกุจจะ วิรตี ๓ กรุณา)
๗. จิต เจตสิก ที่กำลังดูคนสวยที่อยู่เฉพาะหน้า ได้แก่ กามจิต ๔๒ อภิญญาจิต ๒ (เว้นอกุศลวิบากจิต ๗ และ กุศลวิบากโสต ฆาน ชิวหา กายวิญญาณจิต อุเบกขาสันตீรณกุศลวิบากจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑) เจตสิก ๔๖ (เว้นมัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรตี ๓ กรุณา)
๘. จิตเจตสิก ที่รับฟังเสียงวิทย์ที่กำลังเปิดอยู่ ได้แก่ กามจิต ๔๕ (เว้น จักขุ ฆาน ชิวหา กายวิญญาณจิต หสิตุปปาทจิต ๑) อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๕ (เว้นมัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรตี ๓ อัปมัณญา ๒)
๙. จิต เจตสิกที่รับกระทบกับความร้อน ได้แก่ กามจิต ๔๕ อภิญญาจิต ๒ (เว้นจักขุ โสต ฆาน ชิวหา กายวิญญาณจิต หสิตุปปาทจิต ๑ เจตสิก ๔๕ (เว้นอิสสา กุกกุจจะ วิรตี ๓ อัปมัณญา ๒)
๑๐. จิต เจตสิก ที่รับกระทบกับความเย็น ได้แก่ จำนวนเท่ากับจิต เจตสิก ที่กระทบความร้อน
๑๑. จิต เจตสิก ที่กำลังแลเห็นคนเจ็บ ได้แก่ กายจิต ๔๕ อภิญญาจิต ๒ (เว้นโสต ฆาน ชิวหา กายวิญญาณจิต หสิตุปปาทจิต ๑) เจตสิก ๔๖ (เว้นอิสสา กุกกุจจะ วิรตี ๓ มุทิตา)
๑๒. จิต เจตสิก ที่กำลังแลเห็นคนมั่งมี ได้แก่ กามจิต ๔๕ อภิญญาจิต ๒ (เว้นโสต ฆาน ชิวหา กายวิญญาณจิต หสิตุปปาทจิต ๑) เจตสิก ๔๖ (เว้นมัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรตี ๓ กรุณา)
๑๓. จิต เจตสิกที่กำลังนึกถึงชีวิตสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๑ (เว้นกุกกุจจะ)

๑๔. จิต เจตสิก ที่กำลังได้ยินคำหยาบคาย ได้แก่ กามจิต ๓๓ อภิญญาจิต ๒ (เว้นอเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ และอกุศลวิบากจักขุ ฆาน ชิวหา กายวิญญาณจิต หสิตุปปาทจิต ๑ มหาวิบากจิต ๘) เจตสิก ๔๔ (เว้นอิสสา มัจฉริยะ กุกกัจจะ วิรตี ๓ อัมปมัญญา ๒)
๑๕. จิต เจตสิก ที่นึกถึงบิดา มารดา ครู อาจารย์ ได้แก่ กามจิต ๔๐ อภิญญาจิต ๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ หสิตุปปาทจิต ๑) เจตสิก ๔๗ (เว้นอิสสา กุกกัจจะ วิรตี ๓)
๑๖. จิต เจตสิก ที่มองเห็นรูปร่างหน้าตาของผู้อื่น ได้แก่ กามจิต ๔๖ อภิญญาจิต ๒ (เว้นโสธ ฆาน ชิวหา กายวิญญาณจิต) เจตสิก ๔๘ (เว้นกุกกัจจะ วิรตี ๓)
๑๗. จิต เจตสิก ที่มองเห็นรูปร่างหน้าตาของตนเอง ได้แก่ กามจิต ๔๕ อภิญญาจิต ๒ (เว้นโสธ ฆาน ชิวหา กายวิญญาณจิต หสิตุปปาทจิต ๑) เจตสิก ๔๕ (เว้นอิสสา กุกกัจจะ วิรตี ๓ อัมปมัญญา ๒) ที่นับอภิญญาจิตด้วยนั้น มุ่งหมายถึง การมองเห็นรูปร่างหน้าตาของตน ในอดีตและอนาคต
๑๘. จิต เจตสิก ที่รู้ถึงอัธยาศัยของผู้อื่น ได้แก่ กามจิต ๔๐ อภิญญาจิต ๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ หสิตุปปาทจิต ๑) เจตสิก ๔๕ (เว้นมัจฉริยะ กุกกัจจะ วิรตี ๓ อัมปมัญญา ๒)
๑๙. จิต เจตสิก ที่นึกถึงอัธยาศัยของตนเอง ได้แก่ กามจิต ๔๐ อภิญญาจิต ๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ หสิตุปปาทจิต ๑) เจตสิก ๔๖ (เว้นอิสสา วิรตี ๓ อัมปมัญญา ๒)
๒๐. จิต เจตสิก ที่นึกถึงความผิดของตนเอง ได้แก่ กามจิต ๔๐ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ หสิตุปปาทจิต ๑) อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๕ (เว้นอิสสา มัจฉริยะ วิรตี ๓ อัมปมัญญา ๒)
๔๓. ถาม. คำว่า วัตถุ ในวัตถุสังคหะนี้ หมายความว่าอย่างไร ? วัตถุมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ? ให้บอกองค์ธรรมของวัตถุนั้น ๆ มาด้วย และจงแปลคาถา ดังต่อไปนี้

ฉ วัตถุ นิสสิตา กาม

สตต รูป จตฺตพฺพิธา

ติวตฺถุ นิสสิตา รูปเป

ธาเตวกา นิสสิตา มตา ฯ

ตอบ. คำว่า วัตถุ ในวัตถุสังคหะนี้ หมายความว่า ธรรมที่เป็นที่อาศัยของจิต เจตสิก ชื่อว่า วัตถุ

วัตถุ มี ๖ อย่าง คือ

๑. จักขุวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	จักขุปสาท
๒. โสตวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	โสตปสาท
๓. ฆานวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	ฆานปสาท
๔. ชิวหาวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	ชิวหาปสาท
๕. กายวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	กายปสาท
๖. หทยวัตถุ	องค์ธรรมได้แก่	หทัยรูป

คานานี้แปลความว่า นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบวิญญานธาตุ ๗ ที่อาศัยวัตถุ ๖ เกิดในกามภูมิ ๑๑ พึงทราบวิญญานธาตุ ๔ คือ จักขุวิญญานธาตุ โสตวิญญานธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ ที่อาศัยวัตถุรูป ๓ คือ จักขุวัตถุ โสตวัตถุ หทัยวัตถุ เกิดในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัทตภูมิ) พึงทราบมโนวิญญานธาตุ ๑ ที่ไม่อาศัยวัตถุรูปเกิดเลยในอรุณภูมิ ๔

๔๔. ถาม. วิญญานธาตุ ๗ คืออะไรบ้าง ให้แสดงพร้อมด้วยองค์ธรรม และวิญญานธาตุ ที่ไม่ได้อาศัยวัตถุ ก็เกิดได้นั้น มีหรือไม่ ถ้ามีเป็นวิญญานธาตุประเภทใด และการเกิดขึ้นของวิญญานธาตุที่ไม่ได้อาศัยวัตถุนี้ เป็นวิญญานธาตุของใคร อาศัยอะไรเป็นปัจจัยให้เกิด ?

ตอบ. วิญญานธาตุ ๗ คือ

๑. จักขุวิญญานธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	จักขุวิญญานจิต ๒
๒. โสตวิญญานธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	โสตวิญญานจิต ๒
๓. ฆานวิญญานธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	ฆานวิญญานจิต ๒
๔. ชิวหาวิญญานธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	ชิวหาวิญญานจิต ๒
๕. กายวิญญานธาตุ	องค์ธรรมได้แก่	กายวิญญานจิต ๒

๖. มโนธาตุ องค์ธรรมได้แก่ สัมปฏิจจนจิต ๒

ปัญจทวาราวชชนจิต ๑

๗. มโนวิญญานธาตุ องค์ธรรมได้แก่ จิต ๗๖ หรือ ๑๐๘ (เว้นทวิปัญจ-
วิญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)

วิญญานธาตุที่ไม่ได้อาศัยวัตถุรูป ก็เกิดได้นั้น มี เป็นวิญญานธาตุ ประเภท
มโนวิญญานธาตุ และการเกิดขึ้นของมโนวิญญานธาตุ ที่ไม่ได้อาศัยวัตถุรูปนี้ เป็น
มโนวิญญานธาตุของพวกอรุปรพรม อาศัยอรุปรกุตสกรรม ที่เป็นอดีต และอารมณ์ เป็น
ปัจจัยให้เกิด

๔๕. ถาม. ให้แสดงจิตดังต่อไปนี้

- ก. จิตที่อาศัยวัตถุรูปเกิด โดยแน่นอน
- ข. จิตที่อาศัยวัตถุรูปเกิด โดยไม่แน่นอน
- ค. จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้อาศัยวัตถุรูป โดยแน่นอน
- ง. จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้อาศัยวัตถุรูป โดยไม่แน่นอน

และจงจำแนกจิตที่อาศัยวัตถุรูปเกิดแน่นอนนั้น โดยวัตถุทั้ง ๖

- ตอบ. ก. จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุรูปแน่นอน มี ๔๓ ดวง คือ
ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ โทสมูลจิต ๒
ตทาลัมพณจิต ๑๑ หสิตุปปาทจิต ๑ รูปาวจรจิต ๑๕
โสตาปัตติมรรคจิต ๑
- ข. จิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุรูป ไม่แน่นอน มี ๔๒ ดวง คือ
โลภมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ มโนทวารวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต
๘ มหาภิกขจิต ๘ อรูปกุศลจิต ๔ อรูปภิกขจิต ๔ โลกุตตรจิต
๗ (เว้นโสตาปัตติมรรคจิต ๑)
- ค. จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้อาศัยวัตถุรูป แน่นอน มี ๔ ดวง คือ
อรุปรวิปากจิต ๔
- ง. จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้อาศัยวัตถุรูปไม่แน่นอน มี ๔๒ ดวง
เหมือนกับข้อ ข.

จำแนกจิต ๔๓ ดวงที่อาศัยวัตถุรูปเกิดแน่นอน โดยวัตถุรูป ๖ มีดังนี้คือ

๑. จักขุวิญญาณจิต	๒	อาศัยจักขุวัตถุเกิด
๒. โสทวิญาณจิต	๒	อาศัยโสทวัตถุเกิด
๓. ฆานวิญาณจิต	๒	อาศัยฆานวัตถุเกิด
๔. ชิวหาวิญาณจิต	๒	อาศัยชิวหาวัตถุเกิด
๕. กายวิญาณจิต	๓	อาศัยกายวัตถุเกิด

๖. มโนธาตุ ๓ โทสมูลจิต ๒ ตทาลัมพณจิต ๑๑ หสิตุปปาทจิต ๑ รูปาวจรจิต ๑๕ โสตาปัตติมรรคจิต ๑ รวม ๓๓ ดวงนี้อาศัยหทยวัตถุเกิด

๔๖. ถาม. ให้จำแนกจิตที่อาศัยวัตถุรูปเกิด ไม่แน่นอน โดยวัตถุรูป ๖ และ ผู้ที่ไม่มีหัวใจ ความโกรธ การแสดงอิทธิฤทธิ์ การเจริญวิปัสสนา ให้ถึง โสตาปัตติมรรคจิตเกิด เหล่านี้จะเกิดได้หรือไม่ ? ให้อธิบาย

ตอบ. จำแนกจิต ๔๒ ดวง ที่อาศัยวัตถุรูปเกิดไม่แน่นอน โดยวัตถุรูป ๖ นั้น คือ จิต ๔๒ ดวงนี้ เมื่อเกิดในปัญจโวการภูมิ ต้องอาศัยหทยวัตถุเกิด แต่เมื่อเกิดใน จตุโวการภูมินั้น ไม่ต้องอาศัยวัตถุรูปใด ๆ เกิดเลย และผู้ที่ไม่มีหัวใจนั้นมีอยู่ด้วยกัน ๒ จำพวก คือ อสังขยสัตตพรหม ๑ อรุปรหม ๑ สำหรับอสังขยสัตตพรหมนั้น ไม่มีนามธรรม เกิดเลย และความโกรธ การแสดงอิทธิฤทธิ์ เป็นต้นเหล่านี้ ก็เป็นตัวนามธรรม และ เกิดจากนามธรรม ฉะนั้น ในข้อนี้ จึงไม่เกี่ยวกับอสังขยสัตตพรหม แต่ประการใด ส่วน อรุปรหมนั้น แม้ว่า จะมีนามธรรมอยู่ก็จริง แต่ธรรมดาพรหมทั้งหลาย ไม่มีโทษอยู่แล้ว ฉะนั้น ความโกรธจึงเกิดขึ้นไม่ได้ สำหรับ อิทธิฤทธิ์นั้น จะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยรูปาวจร ปัญจมนานอภิญา เป็นบาท แต่อรุปรหมทั้งหลายนั้น ไม่มีรูปมานอยู่แล้ว ดังนั้น จึงแสดงอิทธิฤทธิ์ไม่ได้ ส่วนการเจริญวิปัสสนาให้ถึงโสตาปัตติมรรคจิตเกิดขึ้นนั้น ก็ย่อม ทำไม่ได้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้ก็เพราะว่า ขาด ปรัตยสปัจจัย คือ ไม่ได้รับฟังคำแนะนำจาก ครูอาจารย์ผู้รู้จริงก่อนนั่นเอง

๔๗. ถาม. ให้จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยวัตถุรูป ๖ และที่กล่าวว่า โทจตุกเจตสิก ๔ อปัมมัญญาเจตสิก ๒ ต้องอาศัยวัตถุรูปเกิดโดยแน่นอนนั้น เพราะเหตุไร ? จงอธิบาย

ตอบ. จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยวัตถุรูป ๖ นั้น มีดังนี้ คือ ในบรรดาเจตสิก ๕๒ ดวงนั้น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง อาศัยวัตถุรูป ๖ เกิดก็ได้ ไม่อาศัยวัตถุรูป ๖ เกิดก็ได้ เจตสิกที่เหลือ ๓๙ (เว้นโทจตุกเจตสิก ๔ อปัมมัญญาเจตสิก ๒) อาศัยหทยวัตถุ เกิดก็ได้ ไม่อาศัยหทยวัตถุเกิดก็ได้ และที่กล่าวว่า โทจตุกเจตสิก ๔ อปัมมัญญาเจตสิก ๒ ต้องอาศัยหทยวัตถุเกิดโดยแน่นอนนั้น เพราะเหตุว่า โทจตุกเจตสิก ๔ ดวงนี้ เกิดได้เฉพาะแต่ในกามภูมิเท่านั้น ส่วนอปัมมัญญาเจตสิก ๒ ก็เกิดได้เฉพาะแต่ในปัญจโวการภูมิ เท่านั้น ซึ่งสัตว์ผู้เกิดในภูมิเหล่านี้ ต้องมีวัตถุ เป็นที่อาศัยเกิดของจิต ตามสมควร โดยแน่นอน อยู่แล้ว ขาดเสียไม่ได้

๔๘. ถาม. จิตที่มีปกิณณกเจตสิกประกอบได้ทั้ง ๖ ดวง และ ๕ ดวงนั้น มีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ? และจงจำแนกจิตเหล่านี้ โดย เวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์ วัตถุ

ตอบ. จิตที่มีปกิณณกเจตสิกทั้ง ๖ ดวง ประกอบได้นั้น มี ๒๗ ดวง คือ โลกโสমনัส ๔ มหากุศลโสমনัส ๔ มหาวิบากโสমনัส ๔ มหากิริยาโสমনัส ๔ ปฐมฉานจิต ๑๑ รวม ๒๗ ดวง

จำแนกจิตเหล่านี้ โดยเวทนา คือ จิต ๒๗ ดวง เหล่านี้ เกิดพร้อมด้วยโสমনัสส เวทนา อย่างเดียว

จำแนกจิตเหล่านี้ โดยเหตุ คือ

โลกโสমনัส ๔ มีเหตุ ๒ คือ โลกเหตุ โมหเหตุ

มหากุศลญาณวิปยุตตโสমনัส ๒ มหาวิบากญาณวิปยุตตโสমনัส ๒ มหากิริยาญาณวิปยุตตโสমনัส ๒ รวม ๖ ดวงนี้ มี เหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ

มหากุศลญาณสัมปยุตตโสমনัส ๒ มหาวิบากญาณสัมปยุตตโสমনัส ๒ มหากิริยาญาณสัมปยุตตโสমনัส ๒ ปฐมฉานจิต ๑๑ รวม ๑๗ ดวงนี้ มี เหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยกิจ คือ

โลกโสมนัส ๔ มหากุศลโสมนัส ๔ มหาภิรียาโสมนัส ๔ โลเกียปฐมณานกุศลจิต ๑
โลเกียปฐมณานภิรียาจิต ๑ โลกุตตรปฐมณานจิต ๘ รวม ๒๒ ดวงนี้ ทำหน้าที่ ชวนกิจ

มหาวิบากโสมนัส ๔ ทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ ตทาลัมพณกิจ
โลเกียปฐมณานวิบากจิต ๑ ทำหน้าที่ ๓ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยทวาร คือ

โลกโสมนัส ๔ มหากุศลโสมนัส ๔ มหาภิรียาโสมนัส ๔ รวม ๑๒ ดวงนี้ เกิดได้ในทวาร ๖
มหาวิบากโสมนัส ๔ เกิดในทวาร ๖ ก็ได้ เกิดพ้นจากทวาร ๖ ก็ได้

ปฐมณานชวนจิต ๑๐ (เว้นโลเกียปฐมณานวิบากจิต ๑) เกิดได้ในมโนทวารอย่างเดียว
โลเกียปฐมณานวิบากจิต ๑ เกิดพ้นจากทวาร โดยแน่นอน

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยอารมณ์ คือ

โลกโสมนัส ๔ มหากุศลโสมนัสญาณวิปยุตตจิต ๒ มหาภิรียาโสมนัสญาณ-
วิปยุตตจิต ๒ รวม ๘ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะและบุญญิตี

มหากุศลโสมนัสญาณสัมปยุตตจิต ๒ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะ โลกุตตระ และบุญญิตี
มหาวิบากโสมนัสญาณสัมปยุตตจิต ๒ มีอารมณ์ ๖ เป็นกามธรรมอย่างเดียว

โลเกียปฐมณานจิต ๓ มีธรรมารมณที่เป็นบุญญิตี อย่างเดียว

โลกุตตรปฐมณานจิต ๘ มีธรรมารมณที่เป็นนิพพาน อย่างเดียว

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยวัตถุ คือ

โลกโสมนัส ๔ มหากุศลโสมนัส ๔ มหาภิรียาโสมนัส ๔ โลกุตตรปฐมณานจิต ๗
(เว้นปฐมณานโสดาปัตติมรรคจิต ๑) รวม ๑๙ ดวงนี้ ถ้าเกิดในปัญจโวการภูมิ ก็อาศัย
หทยวัตถุเกิด ถ้าเกิดในจตุโวการภูมิ ก็ไม่ได้อาศัยวัตถุใด ๆ เกิดเลย

มหาวิบากโสมนัส ๔ โลเกียปฐมณานจิต ๓ ปฐมณานโสดาปัตติมรรคจิต ๑
รวม ๘ ดวงนี้ ต้องอาศัยหทยวัตถุเกิดแน่นอน

จิตที่มีปณณกเจตสิกประกอบเพียง ๕ ดวงได้นั้น มี ๓๐ ดวง คือ โลกอุเบกขา ๔
โทสมูลจิต ๒ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากุศลอุเบกขา ๔ มหาวิบากอุเบกขา ๔ มหาภิรียา
อุเบกขา ๔ ทุติยณานจิต ๑๑

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยเวทนา คือ

โลภอุเบกขา ๔ มหากุศลอุเบกขา ๔ มหาวิบากอุเบกขา ๔ มหากิริยาอุเบกขา ๔
รวม ๑๖ ดวงนี้ เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

โทสมูลจิต ๒ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา

หสิตุปปาทจิต ๑ ทุติยฉานจิต ๑๑ รวม ๑๒ ดวงนี้ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยเหตุ คือ

โลภอุเบกขา ๔ มีเหตุ ๒ คือ โลภเหตุ โมหเหตุ

โทสมูลจิต ๒ มีเหตุ ๒ คือ โทสเหตุ โมหเหตุ

หสิตุปปาทจิต ๑ ไม่มีเหตุ

มหากุศลอุเบกขาญาณสัมปยุตตจิต ๒ มหาวิบากอุเบกขาญาณสัมปยุตตจิต ๒
มหากิริยาอุเบกขาญาณสัมปยุตตจิต ๒ ทุติยฉานจิต ๑๑ รวม ๑๗ ดวงนี้ มีเหตุ ๓ คือ
อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

มหากุศลอุเบกขาญาณวิปยุตตจิต ๒ มหาวิบากอุเบกขาญาณวิปยุตตจิต ๒
มหากิริยาอุเบกขาญาณวิปยุตตจิต ๒ รวม ๖ ดวงนี้ มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ

จำแนกจิตเหล่านี้ โดยกิจ คือ

โลภอุเบกขา ๔ โทสมูลจิต ๒ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากุศลอุเบกขา ๔

มหากิริยาอุเบกขา ๔ โลภียุติยฉานกุศลจิต ๑ โลภียุติยฉานกิริยาจิต ๑
โลกุตตรุติยฉานจิต ๘ รวม ๒๕ ดวงนี้ ทำหน้าที่ชวนกิจ

มหาวิบากอุเบกขา ๔ ทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ ตทาลัมพณกิจ

โลภียุติยฉานวิบากจิต ๑ ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุติกิจ

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยทวาร คือ

โลภอุเบกขา ๔ โทสมูลจิต ๒ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากุศลอุเบกขา ๔ มหากิริยา-
อุเบกขา ๔ รวม ๑๕ ดวงนี้ เกิดได้ในทวาร ๖

มหาวิบากอุเบกขา ๔ เกิดในทวาร ๖ ก็ได้ เกิดพ้นจากทวาร ๖ ก็ได้

ทุติยฉานจิต ๑๐ (เว้นโลภียุติยฉานวิบากจิต ๑) เกิดในมโนทวาร

โลภียุติยฉานวิบากจิต ๑ เกิดพ้นจากทวาร โดยแน่นอน

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยอารมณ์ คือ

โลภอุเบกขา ๔ โทสมูลจิต ๒ มหากุศลอุเบกขาญาณวิปยุตตจิต ๒ มหาภิรียา-
อุเบกขาญาณสัมปยุตตจิต ๒ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะ บัญญัติ

มหากุศลอุเบกขาญาณสัมปยุตตจิต ๒ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะ โลกุตตระ และ
บัญญัติ (เว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล)

มหาภิรียาญาณสัมปยุตตอุเบกขา ๒ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะ โลกุตตระ และ
บัญญัติ โดยไม่มีเหลือ

มหาวิบากอุเบกขา ๔ หสิตุปปาทจิต ๑ รวม ๕ ดวงนี้ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นกาม
ธรรมอย่างเดียว

โลกียหุติมานจิต ๓ มีธรรมารมณ์ที่เป็นบัญญัติ อย่างเดียว

โลกุตตรหุติมานจิต ๘ มีธรรมารมณ์ ที่เป็นนิพพาน อย่างเดียว

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยวัตถุ คือ

โลภอุเบกขา ๔ มหากุศลอุเบกขา ๔ มหาภิรียาอุเบกขา ๔ โลกุตตรหุติมานจิต ๗
(เว้นหุติมานโสตาปัตติมคคจิต ๑) รวม ๑๙ ดวงนี้ ถ้าเกิดใน ปัญจโวการภูมิ ก็อาศัย
ทหยวัตถุเกิด ถ้าเกิดในจตุโวการภูมิ ก็ไม่ได้อาศัยวัตถุเกิด

โทสมูลจิต ๒ หสิตุปปาทจิต ๑ มหาวิบากอุเบกขา ๔ โลกียหุติมานจิต ๓
หุติมานโสตาปัตติมคคจิต ๑ รวม ๑๑ ดวงนี้ ต้องอาศัยทหยวัตถุเกิดเสมอ

๔๙. ถาม. จิตที่มีปณณกเจตสิกประกอบได้เพียง ๔-๓ ดวงนั้นมีจำนวน
เท่าใด คือ อะไรบ้าง และจงจำแนกจิตเหล่านี้โดยเวทนา เหตุ กิจ
ทวาร อารมณ์ วัตถุ และจิตที่ไม่ได้ประกอบกับปณณกเจตสิก
ทั้ง ๖ ดวงนั้น มีจำนวนเท่าใด คืออะไร ? พร้อมกับจำแนกจิต
เหล่านี้ โดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์ วัตถุ

ตอบ. จิตที่มีปณณกเจตสิกประกอบได้เพียง ๔ ดวง มี ๑๔ ดวงคือ
อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ โสมนัสสันติรณจิต ๑ มโนทวารวชชนจิต ๑ ตติยานจิต ๑๑

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยเวทนา คือ

อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ รวม ๒ ดวงนี้ เกิดพร้อมด้วย
อุเบกขาเวทนา

โสมนัสสันตிரณจิต ๑ ตติมานจิต ๑๑ รวม ๑๒ ดวงนี้ เกิดพร้อมโสมนัสสเวทนา

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยเหตุ คือ

อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ มีเหตุ ๑ คือ โมหเหตุ

โสมนัสสันตிரณจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ รวม ๒ ดวงนี้ ไม่มีเหตุ

ตติยานจิต ๑๑ มี เหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยกิจ คือ

อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ โลภียตติยานกุศลจิต ๑ โลภียตติยานกิริยาจิต ๑
โลกุตตรตติยานจิต ๘ รวม ๑๑ ดวงนี้ ทำหน้าที่ ขวนกิจ

โสมนัสสันตிரณจิต ๑ ทำหน้าที่ สันตริณกิจ ตทาลัมพณกิจ

มโนทวาราวชชนจิต ๑ ทำหน้าที่ อาวชชนกิจ โวฏฐัพพกิจ

โลภียตติยานวิปากจิต ๑ ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยทวาร คือ

อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ โสมนัสสันตிரณจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ รวม ๓ ดวงนี้
เกิดได้ในทวาร ๖

โลภียตติยานกุศลจิต ๑ โลภียตติยานกิริยาจิต ๑ โลกุตตรตติยานจิต ๘ รวม
เป็น ๑๐ ดวงนี้ เกิดในมโนทวาร

โลภียตติยานวิปากจิต ๑ เกิดพ้นจากทวาร โดยแน่นอน

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยอารมณ์ คือ

อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ มี อารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะและบุญญัตติ

โสมนัสสันตிரณจิต ๑ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรมอย่างเดียว

มโนทวาราวชชนจิต ๑ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะ โลกุตตระ และบุญญัตติ ได้ทั้งหมด
ไม่มีเหลือ

โลกียตตติยฉานจิต ๓ มีธรรมารมณที่เป็นบัญญัติอย่างเดียว

โลกุตตรตตติยฉานจิต ๘ มีธรรมารมณที่เป็นนิพพานอย่างเดียว

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยวัตถุ คือ

อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ โลกุตตรตตติยฉานจิต ๗ (เว้น ตตติยฉานโสตาปัตติมัคคจิต ๑) รวม ๙ ดวงนี้ ถ้าเกิดในปัญจโวการภูมิ ก็อาศัยหทยวัตถุเกิด ถ้าเกิดในจตุโวการภูมิ ก็ไม่ได้อาศัยวัตถุเกิดเลย

โสมนัสสันติริณจิต ๑ โลกียตตติยฉานจิต ๓ ตตติยฉานโสตาปัตติมัคคจิต ๑ รวม ๕ ดวงนี้ ต้องอาศัยหทยวัตถุเกิด

จิตที่มีปภินณกเจตสิก ประกอบได้เพียง ๓ ดวง มี ๔๐ ดวง คือ วิจิกิจฉา สัมปยุตตจิต ๑ มโนธาตุ ๓ อุเบกขาสันติริณจิต ๒ จตุตถฉานจิต ๑๑ ปัญจฉานจิต ๒๓

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยเวทนา คือ

วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ มโนธาตุ ๓ อุเบกขาสันติริณจิต ๒ ปัญจฉานจิต ๒๓ รวม ๒๙ ดวงนี้ เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

จตุตถฉานจิต ๑๑ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยเหตุ คือ

วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ มีเหตุ ๑ คือ โมหเหตุ

มโนธาตุ ๓ อุเบกขาสันติริณจิต ๒ รวม ๕ ดวงนี้ ไม่มีเหตุ

จตุตถฉานจิต ๑๑ ปัญจฉานจิต ๒๓ รวม ๓๔ ดวงนี้ มี เหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยกิจ คือ

วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ โลกียจตุตถฉานกุสลจิต ๑ โลกียจตุตถฉานกิริยาจิต ๑ โลกียปัญจฉานกุสลจิต ๕ โลกียปัญจฉานกิริยาจิต ๕ โลกุตตรจตุตถฉานจิต ๘ โลกุตตรปัญจฉานจิต ๘ รวม ๒๙ ดวงนี้ ทำหน้าที่ ชวนกิจ

ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ทำหน้าที่ อวชชนกิจ

สัมปฏิจฉนจิต ๒ ทำหน้าที่ สัมปฏิจฉนกิจ

อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ สันตிரณกิจ ตทาลัมพณกิจ

โลกียจตุตถฌานวิบากจิต ๑ โลเกียปัญจฌานวิบากจิต ๕ รวม ๖ ดวงนี้
ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยทวาร คือ

วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ เกิดได้ในทวาร ๖

มโนธาตุ ๓ เกิดได้ในปัญจทวาร

อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ เกิดในทวาร ๖ ก็ได้ เกิดพ้นจากทวาร ๖ ก็ได้

โลกียจตุตถฌานกุศลจิต ๑ โลเกียจตุตถฌานกิริยาจิต ๑ โลเกียปัญจฌานกุศลจิต ๕
โลเกียปัญจฌานกิริยาจิต ๕ โลกุตตรจตุตถฌานจิต ๘ โลกุตตรปัญจฌานจิต ๘ รวม
๒๘ ดวงนี้ เกิดในมโนทวาร

โลกียจตุตถฌานวิบากจิต ๑ โลเกียปัญจฌานวิบากจิต ๕ รวม ๖ ดวงนี้ เกิดพ้น
จากทวาร ๖

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยอารมณ์ คือ

วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ มี อารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะและบัญญัติ

มโนธาตุ ๓ มี ปัญจอารมณ์ ที่เป็นปัจจุบันนิปผันนรูป

อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นการธรรมอย่างเดียว

รูปาวจรจตุตถฌานจิต ๓ รูปาวจรปัญจฌานจิต ๓ (เว้นอภิญญาจิต ๒) รวม ๖
ดวงนี้ มีธรรมารมณ์ ที่เป็นบัญญัติ อย่างเดียว

กุศลอภิญญาจิต ๑ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะ โลกุตตระ และบัญญัติ (เว้น
อรหัตตมรรค อรหัตตผล) กิริยาอภิญญาจิต ๑ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นโลกียะ โลกุตตระ และ
บัญญัติ ได้ทั้งหมด ไม่มีเหลือ

อากาสาณัญญาตณณานจิต ๓ มีธรรมารมณ์ ที่เป็นการสณฺหิตาภาวบัญญัติ

วิญญานัญญาตณณานจิต ๓ มีธรรมารมณ์ ที่เป็นการอากาสาณัญญาตณนกุศลจิต ๑
และ กิริยาจิต ๑

อากิญจัญญายตณณานจิต ๓ มีธรรมารมณ์ที่เป็นนัตถิภาวบัญญัติ

แนวสัญญาณาสัญญาตนถนานจิต ๓ มีธรรมารมณที่เป็น อากาสาณัญจายตนกุศลจิต ๑ และ กิริยาจิต ๑

โลกุตตรจตุตถถนานจิต ๘ โลกุตตรปัญจถนานจิต ๘ มีธรรมารมณ ที่เป็นนิพพาน อย่างเดียว

จำแนกจิตเหล่านั้น โดยวัตถุ คือ

วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจตุตถถนานจิต ๗ โลกุตตรปัญจถนานจิต ๗ (เว้นจตุตถถนานโสตาปัตติมัคคจิต ๑ และปัญจถนานโสตาปัตติมัคคจิต ๑) รวม ๒๓ ดวงนี้ ถ้าเกิดในปัญจโวการภูมิ ก็อาศัยทหัตถวัตถุเกิด ถ้าเกิดในจตุโวการภูมิ ก็ไม่ได้อาศัยวัตถุเกิด

มโนธาตุ ๓ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ รูปาวจรจตุตถถนานจิต ๓ รูปาวจรปัญจถนานจิต ๓ จตุตถถนานโสตาปัตติมัคคจิต ๑ ปัญจถนานโสตาปัตติมัคคจิต ๑ รวม ๑๓ ดวงนี้ อาศัยทหัตถวัตถุเกิดเสมอ

อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ไม่ได้อาศัยวัตถุใด ๆ เกิดเลย

จิตที่ไม่ได้ประกอบกับปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง นั้นเลย มี ๑๐ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐

จำแนกทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ โดยเวทนา คือ

จักขุวิญญาณจิต ๒ โสทวิญญาณจิต ๒ ฆานวิญญาณจิต ๒ ชิวหาวิญญาณจิต ๒ รวม ๘ ดวงนี้ เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑ เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา

สุขสหคตกายวิญญาณจิต ๑ เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา

จำแนกทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ โดยเหตุ คือ

ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ดวงนี้ ไม่มีเหตุ (เพราะเป็นอเหตุกจิต)

จำแนกทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ โดยกิจ คือ

จักขุวิญญาณจิต ๒	ทำหน้าที่	ทัสสนกิจ
โสทวิญญาณจิต ๒	ทำหน้าที่	สวนกิจ
ฆานวิญญาณจิต ๒	ทำหน้าที่	ผายนกิจ

ชีวหาวิญญูณจิต ๒	ทำหน้าที่	สายนกิจ
กายวิญญูณจิต ๒	ทำหน้าที่	มุสสนกิจ

จำแนกทวีปัญจวิญญูณจิต ๑๐ โดยทวาร คือ

จักขุวิญญูณจิต ๒	เกิดใน	จักขุทวาร
โสตวิญญูณจิต ๒	เกิดใน	โสตทวาร
ฆานวิญญูณจิต ๒	เกิดใน	ฆานทวาร
ชีวหาวิญญูณจิต ๒	เกิดใน	ชีวหาทวาร
กายวิญญูณจิต ๒	เกิดใน	กายทวาร

จำแนกทวีปัญจวิญญูณจิต ๑๐ โดยอารมณ คือ

จักขุวิญญูณจิต ๒	มีรูปารมณ	คือ	สีต่าง ๆ
โสตวิญญูณจิต ๒	มีสัททารมณ	คือ	เสียงต่าง ๆ
ฆานวิญญูณจิต ๒	มีคันธารมณ	คือ	กลิ่นต่าง ๆ
ชีวหาวิญญูณจิต ๒	มีรสารมณ	คือ	รสต่าง ๆ
กายวิญญูณจิต ๒	มีโผฏฐัพพารมณ	คือ	เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หยาบ ด้ง

จำแนกทวีปัญจวิญญูณจิต ๑๐ โดยวัตถุ คือ

จักขุวิญญูณจิต ๒	อาศัยจักขุวัตถุเกิด
โสตวิญญูณจิต ๒	อาศัยโสตวัตถุเกิด
ฆานวิญญูณจิต ๒	อาศัยฆานวัตถุเกิด
ชีวหาวิญญูณจิต ๒	อาศัยชีวหาวัตถุเกิด
กายวิญญูณจิต ๒	อาศัยกายวัตถุเกิด

๕๐. **ถาม.** ให้จำแนกจิตที่มีจำนวนอกุศลเจตสิก และโสภณเจตสิก ประกอบดังต่อไปนี้ โดยเวทนา พร้อมทั้งบอกจำนวนและชื่อของจิตเหล่านั้นมาให้เห็นด้วย ?

๑. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง	๑๐ ดวง
๒. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง	๘ ดวง
๓. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง	๖ ดวง
๔. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง	๕ ดวง
๕. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง	๔ ดวง
๖. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้	๒๕ ดวงทั้งหมด
๗. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง	๒๔ ดวง
๘. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง	๒๓ ดวง
๙. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง	๒๒ ดวง
๑๐. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง	๒๑ ดวง
๑๑. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง	๒๐ ดวง
๑๒. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง	๑๙ ดวง

ตอบ. ก. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง ๑๐ ดวง มี ๑ ดวงคือ โทสสังขาริกจิต ๑ เกิดพร้อมด้วยโหมนัสสเวทนา

ข. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง ๘ ดวง มี ๕ ดวง คือ ทิฏฐิคตสัมปยุตตสังขาริกจิต ๒ ทิฏฐิคตวิปปยุตตสังขาริกจิต ๒ รวม ๔ ดวงนี้ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๒ ดวง เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง โทสสังขาริกจิต ๑ เกิดพร้อมด้วยโหมนัสสเวทนา

ค. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง ๖ ดวง มี ๔ ดวง คือ ทิฏฐิคตสัมปยุตตสังขาริกจิต ๒ ทิฏฐิคตวิปปยุตตสังขาริกจิต ๒ รวม ๔ ดวงนี้ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๒ ดวง เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง

ง. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง ๕ ดวง มี ๑ ดวงคือ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

จ. จิตที่มีอกุศลเจตสิกประกอบได้เพียง ๔ ดวง มี ๑ ดวง คือ อุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑ เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

ฉ. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้ ๒๕ ดวง ทั้งหมด มี ๔ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๒ ดวง เกิดพร้อมด้วย อุเบกขาเวทนา ๒ ดวง

ช. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง ๒๔ ดวง มี ๔ ดวง คือ มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๒ ดวง เกิดพร้อมด้วย อุเบกขาเวทนา ๒ ดวง

ซ. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง ๒๓ ดวง มี ๘ ดวง หรือ ๔๐ คือ โลกุตตรจิต ๘ เกิดพร้อมโสมนัสสเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนา โลกุตตรจิต ๔๐ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๓๒ ดวง เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ๘ ดวง

ณ. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง ๒๒ ดวง มี ๑๖ ดวง คือ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๒ ดวง เกิดพร้อมด้วย อุเบกขาเวทนา ๒ ดวง รูปาวจรจิต ๑๒ (เว้นปัญจมณานจิต ๓) เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา

ญ. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง ๒๑ ดวง มี ๔ ดวง คือ มหาภิรียาญาณวิปยุตตจิต ๔ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๒ ดวง เกิดพร้อมด้วย อุเบกขาเวทนา ๒ ดวง

ฎ. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง ๒๐ ดวง มี ๑๙ ดวง คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๒ ดวง เกิดพร้อมด้วย อุเบกขาเวทนา ๒ ดวง โลภียปัญจมณานจิต ๑๕ เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

ฏ. จิตที่มีโสภณเจตสิกประกอบได้เพียง ๑๙ มี ๔ ดวง คือ มหาวิบาก-
ญาณวิปยุตตจิต ๔ เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ๒ ดวง เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๒ ดวง

จบแนวปัญหาและเฉลยในปริจเฉทที่ ๓

แนวปัญหาและเฉลย

ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหะ

๑. ถาม. จงแปลคาถาที่แสดงถึงอนุสนธิและปฏินุญjami ทวาสดตติ วิธา วุตตา เป็นต้น และให้นับจำนวนวัตถุธรรม ๗๒ ประการ มาให้เห็นโดยไม่ต้องยกเหตุผล ?

ตอบ. แปลความว่า วัตถุธรรม คือ ธรรมที่มีสภาพของตนโดยแท้ ๗๒ ประการนั้น ข้าพเจ้า (พระอนุรุทธาจารย์) ได้แสดงไปแล้ว บัดนี้จะแสดง สมุจจยสังคหะ คือ สังคหะที่รวบรวมธรรมต่าง ๆ ของวัตถุธรรม ๗๒ ประการนั้น ตามที่จะเข้าใจกันได้

นับจำนวนวัตถุธรรม ๗๒ ประการนั้น มีดังนี้ จิตทั้งหมด นับเป็น ๑ เจตสิก ๕๒ นิพันนรูป ๑๘ นิพพาน ๑ รวมเป็น ๗๒ ประการ

๒. ถาม. สมุจจยสังคหะหมายความว่าอย่างไร ให้ยกวจนัตถะขึ้นแสดงด้วย และพระอนุรุทธาจารย์แสดงการจำแนกวัตถุธรรมทั้ง ๗๒ นั้น ออกเป็นกี่หมวด คืออะไรบ้าง ? ให้บอกความหมายของหมวดนั้น ๆ มาด้วย ?

ตอบ. สมุจจยสังคหะ หมายความว่า ปริจเฉทที่แสดงการรวบรวมปรมัตถธรรม ทั้ง ๔ ที่มีสภาพเข้ากันได้ให้อยู่เป็นหมวด ๆ ชื่อว่า สมุจจยสังคหะ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า สห อัจฉินนเต เอตถาติ = สมุจจโย (วา) สมปิณฑเตวา อัจฉินนเต เอเตนาติ = สมุจจโย แปลว่า ปริจเฉทที่ชื่อว่า สมุจจยะ เพราะเป็นเหตุแห่งการรวบรวมปรมัตถธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ให้อยู่เป็นหมวดหมู่เดียวกัน

และพระอนุรุทธาจารย์ แสดงการจำแนกวัตถุธรรม ๗๒ ประการ นั้น ออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑. อุกุศลสังคหะ หมายความว่า การแสดงสงเคราะห์วัตถุธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล โดยส่วนเดียว หมวดหนึ่ง

๒. มิสสกสังคหะ หมายความว่า การแสดงสงเคราะห์วัตถุธรรมที่เป็นกุศล อุกุศล อพยากตะ ทั้ง ๓ ปนกัน หมวดหนึ่ง

๓. โพธิปักขิยสังคหะ หมายความว่า การแสดงสงเคราะห์วัตถุธรรมที่เป็นฝ่ายมรรคญาณ หมวดหนึ่ง

๔. สัพพสังคหะ หมายความว่า การแสดงสงเคราะห์จิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งเป็นวัตถุธรรมทั้งหมดรวมกัน หมวดหนึ่ง

๓. ถาม. ธรรม ๙ หมวดที่ในอกุศลสังคหะนั้น คือ อะไรบ้าง และในหมวด ๑ หนึ่งมีธรรมกี่อย่าง? ให้บอกความหมายพร้อมทั้งองค์ธรรมด้วย

ตอบ. ธรรม ๙ หมวดในอกุศลสังคหะนั้น คือ

๑. อาสวะ ๒. โอฆะ ๓. โยคะ ๔. คันถะ ๕. อุปาทาน

๖. นิเวรณ ๗. อนุสัย ๘. สังโยชน์ ๙. กิเลส

ความหมายและองค์ธรรมของธรรมทั้ง ๙ หมวดในอกุศลสังคหะ มีดังต่อไปนี้ คือ

๑. อาสวะ แปลว่า เครื่องหมักดอง หมายถึง กิเลสที่หมักดองอยู่ในขันธสันดาน ทำให้เกิดความหลงใหลมัวเมาอยู่ในสังสารวัฏ ไม่สร้างชา มี ๔ อย่าง คือ

๑) กามสวะ	ได้แก่	โลภเจตสิก	ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒) ภวาสวะ	ได้แก่	โลภเจตสิก	ที่ในทวิภวเจตสิก ๔
๓) ทิฏฐาสวะ	ได้แก่	ทิฏฐิเจตสิก	ที่ในทิฏฐิเจตสิก ๔
๔) อวิชาสวะ	ได้แก่	โมหเจตสิก	ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๒. โอฆะ แปลว่า ห้วงน้ำ หมายถึง กิเลสที่เปรียบประดุจห้วงน้ำ ที่ท่วมทับเบียดเบียนและพัดพาเอาสัตว์ทั้งหลายไปให้จมอยู่ในห้วงน้ำ คือ อบายภูมิ ๔ และความเวียนว่ายตายเกิดและจมอยู่ในห้วงน้ำ คือ สังสารวัฏ มี ๔ อย่าง คือ

๑) กาโมฆะ	ได้แก่	โลภเจตสิก	ที่ในโลภมูลจิต ๘
๒) ภโวฆะ	ได้แก่	โลภเจตสิก	ที่ในทวิภวเจตสิก ๔
๓) ทิฏฐोฆะ	ได้แก่	ทิฏฐิเจตสิก	ที่ในทิฏฐิเจตสิก ๔
๔) อวิชโฆชะ	ได้แก่	โมหเจตสิก	ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๓. โยคะ แปลว่า เครื่องผูก หรือ เครื่องประกอบ หมายถึง กิเลสที่เป็นเครื่องประกอบ หรือ ผูกสัตว์ไว้ในอบายภูมิ ๔ และในความเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏมี ๔ อย่าง คือ

- ๑) กามโยคะ ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
- ๒) ภวโยคะ ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในทวิภวเจตสิก ๔
- ๓) ทิฏฐิโยคะ ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภวเจตสิก ๔
- ๔) อวิชชาโยคะ ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๔. คันถะ แปลว่า เครื่องผูกมัด หรือ เครื่องเกี่ยวคล้องนามกายและรูปกาย หมายถึง กิเลสที่เป็นเครื่องเกี่ยวคล้องสัตว์ทั้งหลายไว้ในอบายภูมิ ๔ และในความเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ มี ๔ คือ

- ๑) อภิขฌาภคณคันถะ ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
- ๒) พยาปาทภคณคันถะ ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
- ๓) สีสัพพตปราคายคณคันถะ ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภวเจตสิก ๔
- ๔) อิทังสัจจาภคณคันถะ ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภวเจตสิก ๔

๕. อุปาทาน แปลว่า ความเข้าไปยึดมั่นไว้ หมายถึง กิเลสที่เป็นเหตุเข้าไปยึดถืออย่างเหนียวแน่นในสิ่งที่ผิด หรือ ในสิ่งที่ไม่สมควร ด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิที่มีกำลัง มี ๔ อย่าง คือ

- ๑) กามุปาทาน ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
- ๒) ทิฏฐุปาทาน ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภวเจตสิก ๔
- ๓) สีสัพพตูปาทาน ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภวเจตสิก ๔
- ๔) อัตตวาทุปาทาน ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทวิภวเจตสิก ๔

๖. นิวรรณ แปลว่า เครื่องขัดขวาง หรือ เครื่องขวางกั้น หมายถึง กิเลสที่เป็นเครื่องขัดขวาง หรือ ขวางกั้น ไม่ให้บรรลุถึงคุณความดี มี ๖ อย่าง คือ

- ๑) กามฉันทนิวรรณ ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
- ๒) พยาปาทนนิวรรณ ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
- ๓) ถีนมิททนนิวรรณ ได้แก่ ถีนเจตสิก และ มิตถเจตสิก
ที่ในอกุศลสังขาริกจิต ๕

- ๔) อุทัจจกุกกัจจนินวณํ ได้แก่ อุทัจจเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒ และ
กุกกัจจเจตสิก ที่ในโทสมุจจิต ๒
- ๕) วิจิกิจฉานินวณํ ได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑
- ๖) อวิชชานินวณํ ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๗. อนุสสัย แปลว่า ความนอนเนื่อง หมายถึง กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ใน
ในขันธสันดาน ทำให้สัตว์หลงใหลอยู่ในสังสารวัฏอันยาวนาน มี ๗ อย่าง คือ

- ๑) กามราคานุสสัย ได้แก่ โลภเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
- ๒) ภวราคานุสสัย ได้แก่ โลภเจตสิก ที่ในทิฏฐิคติวิปปยุตตจิต ๔
- ๓) ปฏิฆานุสสัย ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมุจจิต ๒
- ๔) มานานุสสัย ได้แก่ มานเจตสิก ที่ในทิฏฐิคติวิปปยุตตจิต ๔
- ๕) ทิฏฐฐานุสสัย ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิตสัมปยุตตจิต ๔
- ๖) วิจิกิจฉานุสสัย ได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑
- ๗) อวิชชานุสสัย ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๘. สังโยชน์ แปลว่า เครื่องร้อยรัด หมายถึง กิเลสที่เป็นเครื่องร้อยรัดสัตว์ทั้งหลายไว้
ไม่ให้ออกไปจากสังสารวัฏได้ มี ๑๐ อย่าง (ตามนัยแห่งพระอภิธรรม = อภิธัมมณัย) คือ

- ๑) กามราคสังโยชน์ ได้แก่ โลภเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
- ๒) ภวราคสังโยชน์ ได้แก่ โลภเจตสิก ที่ในทิฏฐิคติวิปปยุตตจิต ๔
- ๓) ปฏิฆสังโยชน์ ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมุจจิต ๒
- ๔) มานสังโยชน์ ได้แก่ มานเจตสิก ที่ในทิฏฐิคติวิปปยุตตจิต ๔
- ๕) ทิฏฐิสังโยชน์ ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิตสัมปยุตตจิต ๔
- ๖) สीलัพพตปราคาสังโยชน์ ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิตสัมปยุตตจิต ๔
- ๗) วิจิกิจฉาสังโยชน์ ได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑
- ๘) อสสาสังโยชน์ ได้แก่ อสสาเจตสิก ที่ในโทสมุจจิต ๒
- ๙) มัจฉริยสังโยชน์ ได้แก่ มัจฉริยเจตสิก ที่ในโทสมุจจิต ๒
- ๑๐) อวิชชาสังโยชน์ ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

สังโยชน์ ตามนัยพระอภิธรรม มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. กามราคสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ติดอยู่ใน กามคุณ อารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโกลมุลจิต ๘
๒. ภวราคสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ติดอยู่ในรูปภพ อรูปภพ หรือ รูปมาน อรูปมาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในทวิภูตวิปยุตตจิต ๔
๓. ปฏิฆสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่โกรธ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมุลจิต ๒
๔. มานสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่เย่อหยิ่งถือตัว องค์ธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่ในทวิภูตวิปยุตตจิต ๔
๕. ทิณฺณสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่มีความเห็นผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิณฺณเจตสิก ที่ในทวิภูตวิปยุตตจิต ๔
๖. สลัปปตปราคาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ปฏิบัติผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิณฺณเจตสิก ที่ในทวิภูตวิปยุตตจิต ๔
๗. วิจิกิจฉาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่สงสัยลังเลใจในสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉา-สัมปยุตตจิต ๑
๘. อิสสาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่อิจฉาในทรัพย์สมบัติ หรือ คุณความดีของผู้อื่น องค์ธรรมได้แก่ อิสสาเจตสิก ที่ในโทสมุลจิต ๒
๙. มัจฉริยสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่ตระหนี่หวงแหนในทรัพย์สมบัติ หรือ คุณความดีของตน องค์ธรรมได้แก่ มัจฉริยเจตสิก ที่ในโทสมุลจิต ๒
๑๐. อวิชาสังโยชน์ ธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่หลง ไม่รู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๔. ถาม. จงแปลคาถาที่แสดงถึงองค์ธรรมในอกุศลสังคหะ ๙ หมวดนั้น และเมื่อจะแสดงวจนัตถะของคำว่า อกุศลสังคหะแล้ว จะแสดงอย่างไร ?

ตอบ. คาถาที่แสดงถึงองค์ธรรมในอกุศลสังคหะทั้ง ๙ หมวดนั้น แปลดังนี้

๑. อาสวะ โอฆะ โยคะ และคันถะ เหล่านี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์แล้ว มีอย่างละ ๓ อุปาทาน มีองค์ธรรมปรมัตถ์ ๒ นิเวรณ มีองค์ธรรมปรมัตถ์ ๘

๒. อนุสัย มีองค์ธรรมปรมัตถ์ ๖ สังโยชน์ มีองค์ธรรมปรมัตถ์ ๘ กิเลสมีองค์ธรรมปรมัตถ์ ๑๐ นักศึกษาทั้งหลาย พึงทราบการแสดงอกุศลสังคหะ โดย ๙ หมวด ดังนี้

วจนัตถะของคำว่า อกุศลสังคหะ นั้น มีการแสดงดังนี้ เอกนตานุสสาธาภิธาน โอฆจตุกกาทินิ สงคโคหิตี = อกุศลสงคโคหิตี หมวดที่สงเคราะห์สภาวธรรมต่าง ๆ มีโอฆะ ๔ เป็นต้น ที่เป็นอกุศลชาติล้วน ๆ ฉะนั้น จึงชื่อว่าอกุศลสังคหะ

๕. ถาม. เคยได้ฟังมาว่า พระอรหันต์ทั้งหลายนั้นไม่มีอาสวะแล้ว จึงได้ชื่อว่า “ชีณาสวะ หรือ ชีณาสพ” แปลว่า ผู้ที่สูญสิ้นจากอาสวะแล้ว ฉะนั้น ขอให้บรรยายเรื่อง อาสวะมาให้ฟังโดยละเอียด และถูกต้องตามหลักด้วย ?

ตอบ. คำว่า อาสวะ นั้น หมายความว่า สิ่งที่ถูกหมักต้องไว้นาน ๆ ได้แก่ สุรา แต่ในที่นี้ คำว่า อาสวะ ได้แก่ โลภะ ทิฏฐิ โมหะ ซึ่งมีสภาพเหมือนกับสุรา เพราะตามธรรมดาสุรานั้น เป็นสิ่งที่ถูกหมักต้องไว้นาน ๆ และสามารถทำให้ผู้ที่ดื่มกิน มีอาการมึนเมา ขาดสติกระทำในสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่ควรทำได้ ดังที่เห็นกันได้ทุก ๆ วันนี้ ว่า การทะเลาะวิวาทกันก็ดี การปล้นชิงทรัพย์กันก็ดี การฆาตกรรมกันก็ดี เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ อาศัยเกิดมาจากสุรา เป็นต้นเหตุ เป็นส่วนมาก ผลสุดท้าย ผู้ที่ตกอยู่ใต้อำนาจของสุรานั้น ก็จะได้รับผลตอบแทน คือ ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ข้อนี้นั่นใด โลภะ ทิฏฐิ โมหะ ที่เปรียบสภาพเหมือนสุรา ก็เพราะว่า สภาพธรรม ๓ อย่างนี้ ติดหมักหมมอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เป็นเวลาช้านาน นับภพชาติไม่ถ้วน ด้วยเหตุนี้ เมื่อสภาพธรรมเหล่านี้ปรากฏเกิดขึ้นแก่ผู้ใดแล้ว ก็จะกระทำให้จิตใจของผู้นั้นมีเมามาไม่รู้สีกตัว ตกอยู่ภายใต้อำนาจของโลภะบ้าง ทิฏฐิบ้าง โมหะบ้าง และสามารถที่จะทำทุจริตต่าง ๆ มี กายทุจริต เป็นต้น ได้เพราะความเมาด้วย โลภะ ทิฏฐิ โมหะ นั้นเอง และผลที่ได้รับจากความเมาด้วยอำนาจของธรรม ๓ อย่างนี้ ก็คือ ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ

ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า เหมือนกับผู้ที่เมาสุรา ฉะนั้น ฉะนั้น พระพุทธองค์ จึงทรงแสดง โลกะ ทิฏฐิ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ว่า เป็นอาสวะ ดังมีวจนัตถะแสดงรับรองไว้ว่า

“**อาสวณฺติ จิรํ ปริวสนฺติตฺติ = อาสวา**” (วา) “**อาสวาวิยาตี = อาสวา**”

สิ่งใดถูกหมักต้องอยู่นาน ๆ สิ่งนั้น ชื่อว่า อาสวะ ได้แก่ สุรา ธรรมเหล่านี้ มีสภาพเหมือนสุรา ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อาสวะ ได้แก่ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ

๖. **ถาม.** ให้อธิบายเรื่อง โอฆะและโยคะ พร้อมทั้งยกวจนัตถะขึ้นแสดงด้วย ?

ตอบ. คำว่า **โอฆะ** หมายความว่า ธรรมชาติที่มีสภาพเหมือนกับห้วงน้ำ คือ ย่อมท่วมทับเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย และทำให้สัตว์ทั้งหลาย จมลงในวัฏฏสงสาร จนถึงอบายภูมิ

อธิบายว่า ตามธรรมดาห้วงน้ำ เมื่อมีวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใด หรือ สัตว์ใดตกลงไปใน ห้วงน้ำนั้นแล้ว ห้วงน้ำนั้น ย่อมท่วมทับเบียดเบียนวัตถุ หรือ สัตว์นั้น ๆ แล้ว ทำให้วัตถุ หรือ สัตว์ทั้งหลายนั้นจมลง ยากที่จะโผล่ขึ้นมาได้ ฉะนั้น ธรรมชาติที่มีสภาพเหมือนกับ ห้วงน้ำนั้น จึงชื่อว่า โอฆะ มีอยู่ ๔ อย่าง คือ

๑. **กาโมฆะ** สภาพที่ยินดีพอใจในกามคุณอารมณ์ ได้แก่ **โลกเจตสิก** ที่ใน **โลกมูลจิต ๘**
๒. **ภโวฆะ** สภาพที่ยินดีพอใจในรูปภพ อรูปภพ หรือ รูปฌาน อรูปฌาน ได้แก่ **โลกเจตสิก** ที่ใน **ทิฏฐิคติวิปยุตตจิต ๔**
๓. **ทิฏฐิโฆฆะ** สภาพที่มีความเห็นผิดในรูปรูปนามขั้น ๕ ว่ามีตัวตน เป็นเรา เป็นเขา เป็นหญิง เป็นชาย เป็นต้น ได้แก่ **ทิฏฐิเจตสิก** ที่ใน **ทิฏฐิคติสัมปยุตตจิต ๔**
๔. **อวิชโฆฆะ** สภาพที่มีความหลง ไม่รู้ตามความเป็นจริงของรูปรูปนาม ขั้น ๕ ที่ไม่ใช่เป็นตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่เป็นหญิง ไม่ใช่เป็นชาย เป็นต้น ได้แก่ **โมหเจตสิก** ที่ใน **อกุศลจิต ๑๒**

ฉะนั้น บุคคลทั้งหลาย ที่ยังมีการดำเนินชีวิตเป็นไปอยู่ในโลก ซึ่งยังมีความยินดีพอใจในกามคุณ และมีความเห็นผิด ความหลง เหล่านี้ แม้ว่า ภพนี้จะได้เกิดมาเป็นมนุษย์ เทวดา ซึ่งตั้งอยู่ในฐานะสูงแล้วก็ตาม ก็ยังมีความยินดีพอใจในความสุข หรือผู้ที่ได้ฉาน

ได้เกิดเป็นพรหม แต่ก็ชื่อว่า ยังจมอยู่ในสังสารวัฏฏ์นั่นเอง จำต้องกลับจมลงไปเป็นอบายภูมิได้อีก ส่วนผู้ที่ได้ฌานนั้น แม้จะไม่มีความยินดีพอใจในกามคุณก็จริง แต่ก็ยังมีความยินดีพอใจในความสุขที่เกี่ยวกับฌาน และการเกิดเป็นพรหม ทั้งความเห็นผิด และความหลงก็ยังคงมีอยู่ ดังนั้น ฌานลาภบุคคลทั้งหลาย ถึงแม้จะได้อัตตภาพมาเป็นมนุษย์ หรือเทวดา พรหม แล้วก็ตาม แต่ก็ยังได้ชื่อว่า เป็นผู้ที่ต้องตกอยู่ในห้วงแห่งสังสารวัฏฏ์นั่นเอง ยังไม่มีโอกาสที่จะข้ามขึ้นมาให้ถึงซึ่งพระนิพพานได้ ทั้งยังมีโอกาสที่จะต้องกลับจมลงไปเป็นอบายภูมิได้อีก นับตั้งแต่ภพที่ ๓ เป็นต้นไป ถ้าหากว่า ผู้นั้นขาดจากสมบัติ ๕ อย่าง คือ

๑. ปุพเพ จะ กตปุญญตา	เป็นผู้ที่ได้เคยสั่งสมบุญไว้ในปางก่อน
๒. ปฏิรูปเทสวาสะ	ได้อยู่ในปฏิรูปเทส (ประเทศที่สมควร)
๓. สัมปยุตฺตนิสสยะ	ได้คบหาสมาคมกับสัตบุรุษ
๔. สัทธัมมสนะ	ได้ฟังพระสัทธรรม
๕. อัตตสัมมาปณิธิ	ตั้ง กาย วาจา ใจ อยู่ในสิ่งที่ดีที่ชอบ

ทั้งนี้ ก็เพราะว่า พรหมทั้งหลาย เมื่อเวลาที่จุติลงจากพรหมโลกมาบังเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา แล้วนั้น ย่อมจะมีความเห็นผิด มากกว่า บุคคลธรรมดาสามัญ ฉะนั้นความเห็นผิดต่าง ๆ มี สัสสตทิฏฐิ เป็นต้น ที่ปรากฏมีอยู่ทั่วไปในโลกทุกวันนี้ นั่นก็เนื่องมาจากบุคคลเหล่านี้ เป็นผู้แนะนำสั่งสอน เป็นส่วนมาก ด้วยเหตุนี้เอง ทำให้ มนุษย์ เทวดาที่ขาดคุณสมบัติ ๕ ประการ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เมื่อตายแล้ว ก็กลับจมลงไปเกิดเป็นอบายภูมิได้อีก ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิธุระ และ อวิชชะ ที่ยังมีอยู่ในจิตสันดานของตนนั่นเอง

ส่วนผู้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน พระสกิทาคามีแล้วนั้น ถึงแม้จะขจัดความเห็นผิดให้หมดสิ้นไปแล้ว ก็จริง แต่ยังมีความหลง ความยินดีพอใจในกามคุณอารมณ์อยู่บ้าง ด้วยเหตุนี้ จึงยังต้องจมอยู่ในห้วงแห่งกามสุคติภูมิ แต่ไม่มีการกลับจมลงไปจนถึงอบายภูมิอีก สำหรับพระอนาคามีนั้น ก็ยังมีความหลง ความพอใจในความสุขที่เกี่ยวกับฌานและพรหมอยู่บ้าง ด้วยอำนาจแห่งโอหะ ทั้ง ๒ (คือ ภโวหะ อวิชชโหะ) นี้แหละ จึงทำให้พระอนาคามียังจมอยู่ในพรหมโลก เหมือนกับผู้ที่ลอยอยู่ริมฝั่ง ที่ยังมีน้ำลึกเพียงแค่สะเอว โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนี้ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ ทั้ง ๓ อย่างนี้ จึงได้ชื่อว่า โหะ ดังมีวจนัตถะว่า อวตถริตฺวา หนนฺตติ = โอฆา (วา) อวหนนฺติ โอสีทาเปนฺตติ = โอฆา โอฆาวียาติ = โอฆา

ธรรมชาติใด ย่อมท่วมทับเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โอะฆะ (ได้แก่ ห้วงน้ำ) (หรือ) ธรรมชาติใด ทำให้สัตว์ทั้งหลายจมลง ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โอะฆะ (ได้แก่ ห้วงน้ำ) ธรรมเหล่าใด ย่อมท่วมทับเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย และทำให้สัตว์ทั้งหลายจมลงในวัฏฏสงสารถึงอบายภูมิ เหมือนกับห้วงน้ำ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า โอะฆะ (ได้แก่ โอะฆะองค์ธรรม ๓ คือ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ)

ส่วนคำว่า โยคะ นั้น หมายความว่า ธรรมชาติที่ย่อมประกอบสัตว์ทั้งหลายให้ติดอยู่ในวัฏฏทุกข์ ไม่ให้หลุดพ้นไปได้

อธิบายว่า ธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏทุกข์ ยากที่จะหลุดพ้นไปได้นั้น ก็เนื่องด้วยอำนาจของโยคะทั้ง ๔ นี้เอง คือ

๑. กามโยคะ โลกะที่มีสภาพยินดีติดใจในกามคุณอารมณ์ อย่างหนึ่ง
๒. ภวโยคะ โลกะที่มีสภาพยินดีติดใจในรูปภพ อรูปภพ หรือ รูปฌาน อรูปฌาน อย่างหนึ่ง
๓. ทิฏฐิโยคะ ทิฏฐิ ที่มีสภาพเห็นผิดในรูปนามชั้น ๕ ว่ามีตัวตน เป็นเรา เป็นเขา เป็นหญิง เป็นชาย เป็นต้น อย่างหนึ่ง
๔. อวิชชาโยคะ โມหะที่มีสภาพหลงไม่รู้ตามความเป็นจริง ของรูปนามชั้น ๕ ที่ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย เป็นต้น อย่างหนึ่ง

เมื่อจะอุปมาแล้ว เปรียบเหมือนการประกอบของสองสิ่งให้ติดกันแน่นไม่ให้หลุดพ้นออกจากกันได้ ฉนใด โลกะ ทิฏฐิ โมหะ ก็ประกอบสัตว์ทั้งหลายให้ติดอยู่ในวัฏฏทุกข์ ไม่ให้หลุดพ้นไปได้ ก็ฉนนั้น โลกะทิฏฐิ โมหะ เปรียบเหมือนกาวที่ประกอบวัตถุสองสิ่งให้ติดกันแน่น ข้ออุปมานี้ มีอุปมาเยว่า สิ่งหนึ่งเปรียบได้กับสัตว์ทั้งหลาย อีกสิ่งหนึ่งเปรียบได้กับภพชาติต่าง ๆ คือ วัฏฏทุกข์ หรืออีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนกับวัวที่เทียมเกวียนไว้ เมื่อวัวจะเดินไปทางไหน ก็ต้องลากเอาเกวียนติดไปด้วยเสมอ ฉนใด สัตว์ทั้งหลาย ที่วนเวียนอยู่ในวัฏฏทุกข์หลุดพ้นไปไม่ได้ ก็เพราะถูกประกอบด้วย โลกะ ทิฏฐิ โมหะ ฉนนั้น วัวเปรียบได้กับสัตว์ทั้งหลาย เกวียนเปรียบได้กับกามภพ รูปภพ อรูปภพ ซึ่งเป็นวัฏฏทุกข์ เชือกที่ผูกวัวให้ติดอยู่กับเกวียน เปรียบได้กับโลกะ ทิฏฐิ โมหะ

ฉะนั้น การประกอบสัตว์ทั้งหลายให้ติดอยู่ในวัฏฏทุกข์ของโยคะทั้ง ๔ ก็เป็นไปในการทำงานเดียวกันกับโอฆะทั้ง ๔ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์ จึงทรงแสดงโลภะ ทิฏฐิ โมหะ ทั้ง ๓ นี้ว่าเป็น โยคะ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “**วฏฏสมี สตเต โยเชนตีติ = โยคา**” ธรรมเหล่านี้ ย่อมประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในวัฏฏทุกข์ คือ ภพภูมิต่าง ๆ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า โยคะ (ได้แก่ โลภะ ทิฏฐิ โมหะ)

๗. ถาม. ให้แปลและอธิบายในวจนัตถะดังต่อไปนี้ :-

“**กายํ คนฺเถนตีติ = กายคนฺธา**” (วา) “**กาเยน กายํ คนฺเถนตีติ = กายคนฺธา**” และให้แสดงความต่างกันระหว่าง อภิขมา พยาบาท ที่เป็นมโนทุจริต กับ อภิขมา พยาบาท ที่เป็นคณฺธะ มาด้วย ?

ตอบ. คำแปลในวจนัตถะนั้น มีดังนี้

ธรรมเหล่านี้ ย่อมผูก คือ เกี่ยวคล้องไว้ซึ่งนามกาย ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า กายคณฺธะ (หรือ) ธรรมเหล่านี้ ย่อมผูก คือ เกี่ยวคล้องไว้ในระหว่างนามกาย รูปกาย ในปัจจุบันภพ กับ นามกาย รูปกาย ในอดีตภพ ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กายคณฺธะ

อธิบายว่า คำว่า คณฺธะ หมายถึง เครื่องผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่เกี่ยวคล้องกัน ประดุจโซ่เหล็ก ธรรมดาโซ่เหล็กนั้น เป็นห่วงเกี่ยวคล้องโยงติดต่อกัน เป็นสายยืดยาว ฉันใด โลภะ โทสะ ทิฏฐิ ทั้ง ๓ นี้ ย่อมเกี่ยวคล้องสัตว์ไว้ในระหว่างจิตกับปฏิสนธิ และ ปฏิสนธิกับจุติ ติดต่อกันไปเรื่อย ๆ ไม่ให้หลุดพ้นไปได้ เหมือนดังห่วงโซ่เกี่ยวคล้องสัตว์ให้ติดอยู่กับสิ่งต่าง ๆ ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงแสดง โลภะ โทสะ ทิฏฐิ ทั้ง ๓ อย่างนี้ว่า เป็นคณฺธะ

ในคณฺธะนี้ มีคำว่า **กายะ** ประกอบอยู่ด้วยนี้ ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นถึงธรรมที่ถูกเกี่ยวคล้องไว้โดยโลภะ โทสะ ทิฏฐิ นั่นก็คือ นามกาย รูปกาย อันได้แก่ สัตว์ทั้งหลายนั้นเอง ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “**กายํ คนฺเถนตีติ = กายคนฺธา**” (วา) “**กาเยน กายํ คนฺเถนตีติ = กายคนฺธา**” ธรรมเหล่านี้ ย่อมผูก คือ เกี่ยวคล้องไว้ซึ่งนามกาย ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า กายคณฺธะ หรือ ธรรมเหล่านี้ ย่อมผูก คือ เกี่ยวคล้องไว้ในระหว่างนามกาย รูปกาย ในปัจจุบันภพ กับ นามกาย รูปกาย ในอนาคตภพ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กายคณฺธะ

แสดงความต่างกันระหว่าง อภิขมา และ พยาบาท ที่เป็นมโนทุจริต กับอภิขมา และพยาบาทที่เป็นคณฺธะ

อภิขมาที่เป็นมโนทุจริต นั้น เป็นโลภะอย่างหยาบ มีสภาพอยากได้ทรัพย์สินสมบัติของผู้อื่นมาเป็นของ ๆ ตน โดยไม่ชอบธรรม

ส่วน **อภิขมากายคันถะ** นั้น เป็นได้ทั้งโลภะอย่างหยาบและอย่างละเอียดทั้งหมด ที่เกี่ยวกับความอยากได้ ความพอใจในทรัพย์สินสมบัติของผู้อื่น หรือ ของตนเอง โดยชอบธรรมก็ตาม ไม่ชอบธรรมก็ตาม จัดเป็น อภิขมากายคันถะทั้งสิ้น

พยาบาทที่เป็นมโนทุจริต ได้แก่ โทสะอย่างหยาบ ที่เกี่ยวกับความปองร้ายผู้อื่น โดยคิดให้เขามีความลำบาก เสียหายต่าง ๆ หรือ นึกสาปแช่งให้ผู้ที่ไม่ชอบนั้นถึงแก่ความตาย หรือ ถึงความวิบัติฉิบหาย

ส่วน **พยาบาทกายคันถะ** นั้น ได้แก่ โทสะ ทั้งอย่างหยาบ และ อย่างละเอียด คือ ความไม่ชอบ ไม่พอใจ โกรธ เกลียด กลัว กลุ้มใจ เสียใจ ไปจนถึงการกระทำปาณาติบาต ผรุสวาจา เหล่านี้ เป็นต้น จัดเป็น พยาบาทกายคันถะทั้งสิ้น

๘. **ถาม.** คำว่า **อุปาทาน** เมื่อแยกบทแล้ว มีกี่บท คือ อะไรบ้าง มีความหมายอย่างไร และให้แสดงพร้อมด้วยวจนัตถะของอุปาทาน ?

ตอบ. คำว่า **อุปาทาน** เมื่อแยกบทแล้ว ได้ ๒ บท คือ **อุป+อาทาน**

อุป แปลว่า มั่น **อาทาน** แปลว่า ยึด เมื่อรวม ๒ บท เข้าด้วยกันแล้ว หมายถึง การยึดมั่นในอารมณ์ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “**อุปาทิยนฺตติ = อุปาทานานิ**” ธรรมเหล่านี้ย่อมยึดมั่นในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน

๙. **ถาม.** ตามธรรมดาคนทั้งหลาย โดยมากนั้น มักไม่ยินดีในการบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ที่เป็นเช่นนี้ เพราะมีอะไรเป็นอุปสรรค และ ธรรมที่เป็นอุปสรรคในการที่จะทำดีนั้น มีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ? ให้ยกตัวอย่างขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. ตามธรรมดาคนทั้งหลาย ที่ไม่ค่อยมีความยินดีพอใจในการบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนา เป็นส่วนมากนั้น ก็เพราะอำนาจแห่งนิวรณ์ธรรมเป็นอุปสรรคอันได้แก่ โลภะ โทสะ ถีนะ มিতถะ อุตถัจจะ กุกกุจจะ วิจิกิจฉา โมหะ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ๒-๓-๔ อย่างนั่นเอง ครอบงำ ขัดขวางไว้ หรือ บางทีขณะที่กำลังทำกุศลอยู่นั้น ก็เกิดความท้อแท้ เบื่อหน่าย ไม่พอใจขึ้นมาได้ ทำให้ศรัทธา สติ ปัญญา เสื่อมถอยไป นี่ก็เพราะ

อำนาจแห่งถีนมิตถนิรณฺณ เกิดขึ้นกันความดี คือ ศรัทธา เป็นต้นนั้นเสีย และหากว่า กามฉันทนิรณฺณ พยาบาทนิรณฺณ ขนินทนิรณฺณ เกิดขึ้นแก่ฆานลาภบุคคลแล้ว ก็ทำให้ฆานที่ได้ อยู่ นั้น เสื่อมสิ้นไป ไม่สามารถเข้าฆานได้อีก (ต้องทำฆานให้เกิดขึ้นใหม่อีก)

ธรรมที่เป็นอุปสรรคในการที่จะทำความดีมี ๖ อย่าง

๑. กามฉันทนิรณฺณ	๒. พยาบาทนิรณฺณ
๓. ถีนมิตถนิรณฺณ	๔. อุทธัจจกุกกุจจนิรณฺณ
๕. วิจิกิจฉานนิรณฺณ	๖. อวิชชานิรณฺณ

ดังจะยกตัวอย่างขึ้นแสดงให้เห็นง่าย ๆ ว่า ผู้ที่มีความเลื่อมใสในเรื่องพระพุทธศาสนา แต่มีโอกาสดำฟังเขาแสดงถึงเรื่องกรรมที่มีหน้าที่จัดแจงให้สัตว์ทั้งหลาย มีความสุข ความทุกข์ หรือ เมื่อตายแล้ว ก็ให้เกิดเป็นเทวดาบ้าง มนุษย์บ้าง สัตว์เดรัจฉานบ้าง ไปตกนรกบ้าง มีการยกเหตุผล อุปมาอุปไมย เปรียบเทียบ พร้อมด้วยหลักฐานพุทธภาษิตและอรรถกถา ซึ่งผู้ที่ไม่มิตถนิรณฺณครอบงำอยู่ ได้ฟังแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใสขึ้นมา พยายามตั้งใจฟัง และ จดจำเนื้อความนั้นไว้ มีจิตใจไม่ซัดส่าย และก็เข้าใจในเนื้อความนั้นไปด้วย ซึ่งเป็นกุศลธรรม อันได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เกิดขึ้น แต่สำหรับผู้ที่ไม่มีความเลื่อมใสใน เรื่องพระพุทธศาสนาที่กำลังฟังเรื่องนี้อยู่ นั้น ย่อมเกิดความลังเลสงสัย ไม่เชื่อว่า จะเป็นไป ตามนั้นได้ เพราะผู้นั้น ไม่มีความเข้าใจในเรื่องความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นไปตาม อำนาจของกรรม เมื่อไม่มีความเข้าใจแล้ว ก็เกิดความเบื่อหน่าย ไม่อยากฟัง จิตใจย่อม ส่ายหาอารมณ์อื่น ที่ทำให้เกิดความเพลิดเพลินขึ้นมาแทน เมื่อหาไม่ได้ เพราะในเวลานั้นมีแต่ การแสดงธรรมเท่านั้น ก็เลยเกิดความไม่พอใจ นึกไปว่า เรามาผิดที่เสียแล้ว ในขณะที่ เดียวกันนั้น จิตใจของผู้นั้น ก็คิดถึงเรื่องราวอื่น ๆ มากมาย ไม่ได้ตั้งใจฟังเรื่องที่ กำลัง แสดงอยู่เลย จนกระทั่งการแสดงจบลง โดยที่ผู้นั้น ไม่มีกุศลจิตเกิดขึ้นเลย มีแต่ อุทธัจจกุกกุจจนิรณฺณ วิจิกิจฉานนิรณฺณ เกิดขึ้นฝ่ายเดียว คือ ในตอนแรกวิจิกิจฉานนิรณฺณ เกิดก่อน ต่อมา อวิชชานิรณฺณ และมาถึง ถีนมิตถนิรณฺณ กามฉันทนิรณฺณ พยาบาทนิรณฺณ กุกกุจจนิรณฺณ อุทธัจจนิรณฺณ เกิดเป็นลำดับต่อมา

ตัวอย่างที่ยกขึ้นมานี้ แสดงให้เห็นว่า กุศลธรรมที่ควรจะมี ก็ไม่มีโอกาสดำเกิด เพราะโลภะ เป็นต้นนั้นเอง ที่เป็นเครื่องขวางกั้นกุศลธรรมนั้นไว้ ฉะนั้น โลภะ เป็นต้น เหล่านี้ จึงได้ชื่อว่า นิรณฺณ ดังมีวจนัตถะแสดงไว้ว่า “ฆานาติโก นิวาเรณตติ = นิรณฺณานิ” ธรรมเหล่านี้ ย่อมห้ามความดี มี ฆาน เป็นต้น ไม่ให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า นิรณฺณ

๑๐. ถาม. กิเลสที่ไม่ได้ชื่อว่า อนุสัย นั้นมีกี่ชนิด คืออะไรบ้าง และกิเลสที่ได้ชื่อว่า อนุสัย นั้นเป็นกิเลสชนิดใด ? ให้ยกวจนัตถะขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. กิเลสที่ไม่ได้ชื่อว่า อนุสัย นั้นมี ๒ ชนิด คือ **ปริยฐานกิเลส** และ **วิติกกมกิเลส** และกิเลสที่ได้ชื่อว่า อนุสัย นั้น เป็นกิเลสชนิดที่สงบนิ่งอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ที่ยังไม่ขึ้นสู่วิถิจิต โดยความเป็นขณะ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “**สนฺตานะ อนุ อนุ เสนตฺติติ = อนุสยา**” ธรรมเหล่าใด ย่อมนอนเนื่องอยู่ในความสืบทอดแห่งรูปนาม ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อนุสัย** หรืออีกนัยหนึ่ง “**อนุรูป การณ์ ลภิตวา เสนตติ อุปฺปชฺชนตฺติติ = อนุสยา**” ธรรมเหล่าใด เมื่อได้เหตุที่สมควรแล้ว ย่อมเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อนุสัย

๑๑. ถาม. ให้แสดงยกอุปมาเปรียบเทียบระหว่างกิเลสทั้ง ๓ มี อนุสัยกิเลส เป็นต้น และจงแสดงกุศลที่สามารถประหาณกิเลสทั้ง ๓ เหล่านี้ มาโดยเฉพาะ ๆ ว่ากุศลชนิดไหน ประหาณกิเลสชนิดใดได้โดยอาการอย่างไร ?

ตอบ. แสดงอุปมาเปรียบเทียบระหว่างกิเลสทั้ง ๓ มี อนุสัยกิเลส เป็นต้น ดังนี้ คือ อนุสัยกิเลส **ปริยฐานกิเลส** **วิติกกมกิเลส** ทั้ง ๓ อย่างนี้ เปรียบเหมือนกับไม้ขีดไฟ อนุสัยกิเลส เปรียบเหมือนไฟที่อยู่ในหัวไม้ขีด อารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เปรียบเหมือนการเอาก้าน ไม้ขีดไฟขีดที่ข้างกล่องไม้ขีดไฟ เมื่อไฟปรากฏขึ้น ไฟนี้เปรียบเหมือนกับ **ปริยฐานกิเลส** และเมื่อเอาไฟที่ปรากฏขึ้นนี้ ไปจุดเข้ากับวัตถุ สิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้ว ไฟก็ลุกติดวัตถุนั้น เปรียบเหมือน **วิติกกมกิเลส** ดังนี้

และกุศลที่สามารถประหาณกิเลสทั้ง ๓ เหล่านี้ได้โดยเฉพาะ ๆ นั้น คือ

๑. ศีลกุศล สามารถประหาณวิติกกมกิเลสได้ โดย ตทังคปหาน
๒. สมาธิกุศล (ฌานกุศล) สามารถประหาณปริยฐานกิเลสได้ โดย วิกัมภณปหาน
๓. ปัญญาในมรรค สามารถประหาณอนุสัยกิเลสได้ โดย สมุจเฉทปหาน

๑๒. ถาม. เพราะเหตุใด ความพอใจ ความโกรธ ความถือตัว เป็นต้นเหล่านี้ จึงชื่อว่า **สังโยชน์** ได้ ? ให้อธิบายและยกวจนัตถะขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. การที่ความพอใจ ความโกรธ ความถือตัว เป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า **สังโยชน์** ได้นั้น เพราะความพอใจ ความโกรธ ความถือตัว เป็นต้นเหล่านี้ ย่อมผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้พ้นไปจากวัฏฏทุกข์ ได้

อธิบายว่า ตามธรรมดาในสันดานของปุถุชนทั้งหลายนั้น ย่อมมีธรรมชาติชนิดหนึ่ง ที่เปรียบเหมือนเชือกเส้นใหญ่ ๑๐ เส้นด้วยกัน ซึ่งทำการผูกมัดจิตไว้ไม่ให้หลุดพ้นไป จากกองทุกข์ได้ เชือก ๑๐ เส้นเหล่านี้ ถ้าหากว่าสังโยชน์เส้นหนึ่งเส้นใด มีอาการตึงขึ้นแล้ว สังโยชน์ เส้นนั้น ก็จะนำสัตว์นั้นให้ไปเกิดในภพภูมิที่เกี่ยวกับสังโยชน์นั้น ๆ โดยอาศัย กรรมที่สัตว์นั้นกระทำให้ขึ้น ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “สโยเชนติ พนธนตติ = สโยชนานิ” ธรรมเหล่าใด ย่อมผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า สังโยชน์

๑๓. ถาม. ให้จำแนกสังโยชน์ ๑๐ โดยโอรัมภาคิยสังโยชน์ และอุทธัมภาคิย-สังโยชน์ ตามสุดตันตณัย และ อภิธรรมนัย พร้อมทั้งคำอธิบายด้วย ?

ตอบ. จำแนกสังโยชน์ ๑๐ ตามสุดตันตณัย โดยโอรัมภาคิยะ และ อุทธัมภาคิยะ ดังนี้

โอรัมภคิยสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นไปในภพภูมิส่วนเบื้องต่ำ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑ มี ๕ อย่าง คือ

๑. กามราคสังโยชน์	๒. ปฏิกขสังโยชน์
๓. ทิฏฐิสังโยชน์	๔. สीलัพพตปราคาสังโยชน์
๕. วิจิกิจฉาสังโยชน์	

อุทธัมภคิยสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นไปในภพภูมิส่วนเบื้องสูง ได้แก่ รูปภูมิ ๑๖ อรูปภูมิ ๔ มี ๕ อย่าง คือ

๑. รูปราคสังโยชน์	๒. อรูปราคสังโยชน์
๓. มานสังโยชน์	๔. อุทธัจจสังโยชน์
๕. อวิชชาสังโยชน์	

ธรรมดาปุถุชนทั้งหลาย ที่ไม่ได้ฌานนั้น กามราคสังโยชน์ย่อมตึงเป็นธรรมดาอยู่แล้ว และถ้าผู้นั้นกระทำทุจริตมาก ปฏิกขสังโยชน์อย่างหยาบ ทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ ทั้ง ๓ อย่างนี้ ก็มีโอกาสตึงขึ้น และนำผู้นั้นไปสู่อบายภูมิได้ ส่วนสीलัพพตปราคาสังโยชน์นั้น มักไม่ปรากฏแก่บุคคลทั่วไป แต่ถ้าปรากฏตึงขึ้นแก่บุคคลใด ก็สามารถนำผู้นั้นไปสู่อบาย ภูมิได้เช่นเดียวกัน

ถ้าบุคคลนั้น กระทำสุจริตเป็นส่วนมาก ปฏิฆสังโยชน้อย่างสามัญ อตตทิกฺขิสังโยชน ทั้ง ๒ นี้ มีโอกาสตั้งขึ้นได้ และนำผู้นั้นให้ไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา ส่วนมิฉฉาทิกฺขิ สลัปปต-
ปราคาส วิจิกิจฉา สังโยชนทั้ง ๓ นี้ ไม่มีโอกาสตั้งขึ้นได้

ส่วนปุถุชนที่ได้มาน กามราคสังโยชน ปฏิฆสังโยชน และ สลัปปต ปราคาสสังโยชน ทั้ง ๓ นี้ ไม่มีโอกาสปรากฏถึงได้ อุทัมภากิยสังโยชนเท่านั้นที่มีโอกาสตั้งขึ้น แล้วแต่ฌาน ที่ตนได้ ฉะนั้น เมื่อฌานลาภิบุคคลเหล่านั้น ตายจากกามภูมิแล้ว ก็จะไปเกิดในรูปภูมิ ตามฌานที่ตนได้ แต่ปุถุชนที่ไปบังเกิดเป็นพรหมนี้ ยังไม่ได้ประหาณกามราคสังโยชนให้ เป็นสมุจเฉท ประหาณเพียงโดยการชมไว้ด้วยอำนาจวิจขัมภนปหานเท่านั้น ฉะนั้น ถ้าพรหมองค์ใด เสื่อมจากฌานแล้ว (หมดอายุขัยแล้ว) พรหมองค์นั้น เมื่อตายลง ก็จะเกิด เป็นพรหมต่อไปอีกไม่ได้ ต้องลงมาเกิดในกามสุคติภูมิ เป็นมนุษย์ หรือ เทวดา ที่เป็นเช่นนี้ ก็ด้วยอำนาจแห่งกามราคสังโยชน ปฏิฆสังโยชน ที่มีอยู่ในชั้นธสันดานของบุคคลนั้นเอง ที่ชักดึงลงมา

ผู้ที่สำเร็จเป็นโสดาบัน หรือ สกิทาคามีนั้น ประหาณทิกฺขิ วิจิกิจฉา สลัปปต-
ปราคาส สังโยชนทั้ง ๓ นี้ได้โดยเด็ดขาดแล้ว ฉะนั้น จึงพ้นจากเหฏฐิมสังสาระ คือ
อบายภูมิทั้ง ๔ ได้ แต่ยังไม่พ้นจากมัชฌิมสังสาระ คือ มนุษย์ภูมิ เทวดาภูมิ และ
อุปริมสังสาระ คือ รูปภูมิ อรูปภูมิ ไปได้ เพราะสังโยชนที่เหลืออีก ๗ นั้น ยังมีอยู่ใน
ชั้นธสันดาน และเมื่อได้สำเร็จเป็นพระอนาคามีแล้ว ก็ประหาณกามราคสังโยชน และ
ปฏิฆสังโยชนทั้ง ๒ ได้โดยเด็ดขาด ฉะนั้น พระอนาคามีบุคคลนี้ จึงพ้นจากมัชฌิมสังสาระ
ได้อีก เพราะโอรัมภากิยสังโยชนทั้ง ๕ ไม่มีแล้ว แต่ยังไม่พ้นจากอุปริมสังสาระ เพราะ
อุทัมภากิยสังโยชนยังมีอยู่ ต่อเมื่อได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว จึงพ้นจากอุปริมสังสาระได้
และเมื่อสิ้นชีวิตลงแล้ว ก็ก้าวเข้าสู่พระนิพพาน ทั้งนี้ก็เพราะว่า ได้ตัดเส้นสังโยชน ทั้ง ๑๐ เส้น
ขาดลงโดยสิ้นเชิงแล้วนั่นเอง

อนึ่ง สังโยชน ๑๐ ที่แบ่งออกเป็นโอรัมภากิยสังโยชน และอุทัมภากิยสังโยชนนั้น
ในปรมัตถที่ปนิมहाภิกฺกาแสดงว่า สังโยชนที่ถูกประหาณด้วยมรรคเบื้องต้น ๓ นั้น ชื่อว่า
โอรัมภากิยสังโยชน สังโยชนที่ถูกประหาณด้วยอรรหัตตมรรคนั้น ชื่อว่า อุทัมภากิยสังโยชน

จำแนกสังโยชน ๑๐ ตามอภิธรรมนัย โดยโอรัมภากิยสังโยชน และอุทัมภากิยสังโยชน

โอรัมภากิยสังโยชน หมายถึง สังโยชนที่เป็นไปในภพภูมิส่วนเบื้องต้น คือ กามภูมิ
๑๑ มี ๗ อย่าง คือ

๑. กามราคาสังโยชน์	๒. ปฏิมสังโยชน์
๓. ทิฏฐิสังโยชน์	๔. สีสัพพตปราคาสังโยชน์
๕. วิจิกิจฉาสังโยชน์	๖. อิสสาสังโยชน์
๗. มัจฉริยสังโยชน์	

อุทธัมภาคียสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นไปในภพภูมิส่วนเบื้องสูง คือ รูปภูมิ ๑๖ อรูปภูมิ ๔ มี ๓ อย่าง คือ

๑. กวราคสังโยชน์	๒. มานสังโยชน์
๓. อวิชชาสังโยชน์	

๑๔. ถาม. ตามธรรมดา ผู้ที่กำลังนอนหลับสนิทอยู่นั้น จิตใจของผู้นั้น ก็มีความผ่องใส ไม่มีการเศร้าหมอง เตือดร้อนประการใด กายวาจาที่เป็นไปโดยอาการน่าเกลียดน่ากลัว น่าสังเวช ก็ไม่มี แต่เมื่อผู้นั้นตื่นขึ้นมาแล้ว จิตใจกลับเปลี่ยนแปลงเป็นเศร้าหมองบ้าง เตือดร้อนบ้าง กายวาจา ก็มีกิริยาอาการที่น่าเกลียดบ้าง น่ากลัวบ้าง น่าสังเวชบ้าง เกิดขึ้นไปด้วย ที่เป็นเช่นนี้ อยากทราบว่าเป็นไปด้วยอำนาจของอะไร มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง และธรรมเหล่านี้เมื่อนับโดยพิสดารแล้ว มีจำนวนเท่าไร และการนับนั้น มีวิธีนับอย่างไร ?

ตอบ. ที่เป็นเช่นนั้นนั้น ก็ด้วยอำนาจของกิเลส มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. โลกกิเลส	๒. โทสกิเลส	๓. โมหกิเลส
๔. มานกิเลส	๕. ทิฏฐิกิเลส	๖. วิจิกิจฉากิเลส
๗. ถีนกิเลส	๘. อุทธัจจกิเลส	๙. อหิริกกิเลส
๑๐. อนัตตตัปปกิเลส		

และธรรมเหล่านี้ เมื่อนับโดยพิสดารแล้ว มีจำนวน ๑๕๐๐ วิธีนับนั้น มีดังนี้คือ อารมณ์ที่เป็นเหตุให้กิเลส ๑๐ เกิดขึ้นได้ มี ๑๕๐ คือ นามเตปัญญาส ได้แก่ นามธรรม ๕๓ และ นิพผันนรูป ๑๘ ลักษณะรูป ๔ รวมเป็น ๗๕ กิเลสที่เป็นไปในอวัชตตสันดาน คือ ภายในตัวเรา มี ๗๕ และกิเลสที่เป็นไปในพหิททสันดาน คือ สิ่งที่มีชีวิต และ ไม่มีชีวิต

ภายนอกตัวเรา มี ๗๕ รวมเป็น ๑๕๐ อารมณฺ์ คุณด้วยกิเลส ๑๐ จึงเป็นกิเลส ๑๕๐๐ ดังสูตรต่อไปนี้

อารมณฺ์ของกิเลส มี $๑๕๐ \times \text{กิเลส } ๑๐ = \text{กิเลส } ๑๕๐๐$

๑๕. ถาม. ให้แสดงอกุศลธรรมดังต่อไปนี้ :-

ก. อกุศลธรรมที่เป็นอาสวะได้	แต่เป็นคันถะไม่ได้
ข. อกุศลธรรมที่เป็นคันถะได้	แต่เป็นอาสวะไม่ได้
ค. อกุศลธรรมที่เป็นอาสวะ	และคันถะ ได้ทั้ง ๒
ฌ. อกุศลธรรมที่เป็นอาสวะ	และคันถะ ไม่ได้ทั้ง ๒
ง. อกุศลธรรมที่เป็นนิวรรณได้	แต่เป็นสังโยชน์ไม่ได้
จ. อกุศลธรรมที่เป็นสังโยชน์ได้	แต่เป็นนิวรรณไม่ได้
ฉ. อกุศลธรรมที่เป็นนิวรรณ	และสังโยชน์ ได้ทั้ง ๒
ช. อกุศลธรรมที่เป็นนิวรรณ	และสังโยชน์ ไม่ได้ทั้ง ๒
ซ. อกุศลธรรมที่เป็นอนุสัยได้	แต่เป็นกิเลสไม่ได้
ฌ. อกุศลธรรมที่เป็นกิเลสได้	แต่เป็นอนุสัยไม่ได้
ญ. อกุศลธรรมที่เป็นอนุสัย	และกิเลส ได้ทั้ง ๒
ฎ. อกุศลธรรมที่เป็นอนุสัย	และกิเลส ไม่ได้ทั้ง ๒

และอกุศลธรรมที่เป็น อาสวะ โหชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน นิวรรณ อนุสัย สังโยชน์ กิเลส ทั้ง ๙ เหล่านี้ได้ ได้แก่อะไรบ้าง ? อกุศลธรรมที่เป็นไม่ได้ทั้ง ๙ เหล่านี้ ได้แก่ อะไรบ้าง ?

ตอบ.

- ก. อกุศลธรรมที่เป็นอาสวะได้ แต่เป็นคันถะไม่ได้ ได้แก่ โมหเจตสิก
- ข. อกุศลธรรมที่เป็นคันถะได้ แต่เป็นอาสวะไม่ได้ ได้แก่ โทสเจตสิก
- ค. อกุศลธรรมที่เป็นอาสวะและคันถะ ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ โลภเจตสิกทัญญูเจตสิก
- ฌ. อกุศลธรรมที่เป็นอาสวะ และ คันถะ ไม่ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๓ (เว้นองค์ธรรม ๔)

- ง. อกุศลธรรมที่เป็นนิรวณได้ แต่เป็นสังโยชนไม่ได้ ได้แก่ ถีนะ มิตถะ กุกกุจจะ
- จ. อกุศลธรรมที่เป็นสังโยชนได้ แต่เป็นนิรวณไม่ได้ ได้แก่ มานะ ทิฎฐิ อิสสา มัจฉริยะ
- ฉ. อกุศลธรรมที่เป็นนิรวณ และสังโยชน ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อุทธัจจะ วิจิกิฉา
- ช. อกุศลธรรมที่เป็นนิรวณ และสังโยชน ไม่ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๑๕ (เว้นองค์ธรรม ๑๒)
- ซ. อกุศลธรรมที่เป็นอนุสัยได้ แต่เป็นกิเลสไม่ได้ ไม่มี
- ฌ. อกุศลธรรมที่เป็นกิเลสได้ แต่เป็นอนุสัยไม่ได้ ได้แก่ ถีนะ อหิริกะ อนอตตปปะ อุทธัจจะ
- ญ. อกุศลธรรมที่เป็นอนุสัย และกิเลส ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฎฐิ วิจิกิฉา
- ฎ. อกุศลธรรมที่เป็นอนุสัย และกิเลส ไม่ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๑๗ (เว้นกิเลสองค์ธรรม ๑๐)

และอกุศลธรรมที่เป็นอาสวะ โหชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน นิรวณ อนุสัย สังโยชน กิเลส ทั้ง ๙ เหล่านี้ได้ทั้ง ๑๒ ได้แก่ โลภเจตสิก อกุศลธรรมที่เป็นไม่ได้ทั้ง ๙ เหล่านี้ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ที่ประกอบกับอกุศลจิต ๑๒

๑๖. ถาม. ในมิสสกสังคหะนั้น มีธรรมอยู่กี่หมวด คืออะไรบ้าง และว่าโดยประเภทแล้ว มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. ในมิสสกสังคหะนั้น มีธรรมอยู่ ๗ หมวด คือ ๑. เหตุ ๒. ฌานังคะ ๓. มัคคังคะ ๔. อินทริย์ ๕. พละ ๖. อธิบัติ ๗. อาหาร

เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว มีจำนวน ๖๔ คือ เหตุ ๖ ฌานังคะ ๗ มัคคังคะ ๑๒ อินทริย์ ๒๒ พละ ๙ อธิบัติ ๔ อาหาร ๔

๑๗. ถาม. ให้แสดงความหมายและองค์ธรรมโดยเฉพาะของธรรม ดังต่อไปนี้ : เหตุ ๖ มัคคังคะ ๑๒

ตอบ. ความหมายและองค์ธรรมโดยเฉพาะของธรรมเหล่านั้นมีดังนี้

เหตุมี ๖ คือ

๑. โลกเหตุ ความอยากได้เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ใน โลกมูลจิต ๘
๒. โทสเหตุ ความโกรธ เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ใน โทสมูลจิต ๒
๓. โมหเหตุ ความหลงเป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ใน อกุศลจิต ๑๒
๔. อโลภเหตุ ความไม่ติดใจในกามคุณอารมณ์ เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตน ตั้งมั่นและเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ อโลภเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑
๕. อโทสเหตุ ความไม่โกรธ เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ อโทสเจตสิก ที่ใน โสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑
๖. อโมหเหตุ ความไม่หลง เป็นเครื่องให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่น และเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

มัคคังคะ มี ๑๒ คือ

๑. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิ และพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑

๓. สัมมาวาจา การกล่าววาจาชอบ เป็นหนทางได้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สัมมาวาจาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
๔. สัมมากัมมันตะ การทำการทำงานชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สัมมากัมมันตเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
๕. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สัมมาอาชีวะเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
๖. สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑
๙. มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ องค์ธรรมได้แก่
ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคติสัมปยุตตจิต ๔
๑๐. มิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ องค์ธรรมได้แก่
วิตกเจตสิก ในอกุศลเจตสิก ๑๒
๑๑. มิจฉาวายามะ ความเพียรผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ องค์ธรรมได้แก่
วิริยเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๑๒. มิจฉาสมาธิ ความตั้งมั่นผิด เป็นหนทางให้ถึงทุคติภูมิ องค์ธรรมได้แก่
เอกัคคตาเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

๑๘. ถาม. ให้จำแนกอินทรีย์ ๒๒ โดยจิต เจตสิก รูป และให้แสดงความหมายของอินทรีย์ ๒๒ เหล่านั้นโดยเฉพาะ ๆ ?

ตอบ. จำแนกอินทรีย์ ๒๒ โดยจิต เจตสิก รูป นั้นมีดังนี้คือ

ในอินทรีย์ ๒๒ นั้น จักขุอินทรีย์ โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ รวม ๗ นี้ เป็นรูป ชีวิตินทรีย์ เป็น เจตสิก และ รูป มนินทรีย์เป็น จิต สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุปกะชินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ รวม ๑๓ อย่างนี้ เป็นเจตสิก

๑๙. ถาม. จงจำแนกพลธรรม ๙ โดยโสภณะ และ อโสภณะ พร้อมกันกับแสดงความหมายของพละนั้น ๆ ด้วย และให้แสดงองค์ธรรมของอิทธิปัตติ ๔ และ อาหาร ๔ ตามลำดับ ?

ตอบ. จำแนกพลธรรม ๙ โดยโสภณะและอโสภณะนั้นดังนี้ สัทธาพละ สติพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปปพละ รวม ๕ อย่างนี้ เป็นโสภณะ อหิริกพละ อนอตตปปพละ รวม ๒ อย่างนี้เป็น อโสภณะ วิริยพละ สมาธิพละ รวม ๒ อย่างนี้เป็นได้ทั้งโสภณะ และ อโสภณะ

แสดงความหมายของพลธรรม ๙ ดังนี้

๑. สัทธาพละ	ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ
๒. วิริยพละ	ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความเพียร
๓. สติพละ	ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในการระลึกชอบ
๔. สมาธิพละ	ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว
๕. ปัญญาพละ	ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในการรู้ตามความเป็นจริง
๖. หิริพละ	ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความละอายต่อทุจริต
๗. โอตตปปพละ	ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความสะดุ้งกลัวต่อทุจริต
๘. อหิริกพละ	ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหว ในความไม่ละอายต่อทุจริต
๙. อนอตตปปพละ	ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความไม่สะดุ้งกลัวต่อทุจริต

แสดงองค์ธรรมของอภิปติ ๔ ดังนี้

๑. จันหาธิปติ องค์ธรรมได้แก่ จันหาเจตสิก ที่ในทวิเหตุกขวนะ ๑๘ และ
ติเหตุกขวนะ ๓๔ หรือ ๖๖
๒. วิริยาธิปติ องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในทวิเหตุกขวนะ ๑๘ และ
ติเหตุกขวนะ ๓๔ หรือ ๖๖
๓. จิตตาธิปติ องค์ธรรมได้แก่ ทวิเหตุกขวนะ ๑๘ และ ติเหตุกขวนะ ๓๔
หรือ ๖๖
๔. วิมังสาธิปติ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในติเหตุกขวนะ ๓๔ หรือ ๖๖

แสดงองค์ธรรมของอาหาร ๔ ดังนี้

๑. กพฬิการาหาร องค์ธรรมได้แก่ โอชา ที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ
๒. ผัสสาหาร องค์ธรรมได้แก่ ผัสสเจตสิก ที่ในจิตทั้งหมด
๓. มโนสสญเจตนาหาร องค์ธรรมได้แก่ เจตนาเจตสิก ที่ในจิตทั้งหมด
๔. วิญญานาหาร องค์ธรรมได้แก่ จิตทั้งหมด

๒๐. ถาม. เจตสิกดวงไหนบ้าง เมื่อขณะที่ประกอบกับจิตบางจำพวกแล้ว
เป็น องค์ฌาน องค์มรรค อินทรีย์ พละ ไม่ได้ ? จงแสดงชื่อของ
จิตเหล่านั้น พร้อมกับยกหลักฐานประกอบด้วย

ตอบ. เจตสิกบางดวง เมื่อขณะที่ประกอบกับจิตบางจำพวกแล้ว เป็นองค์ฌาน
องค์มรรค อินทรีย์ พละไม่ได้ นั่น ได้แก่

- ก. เวทนาเจตสิก เอกัคคตาเจตสิก ที่ในทวิปัญญวิญญานจิต ๑๐ เป็นองค์ฌานไม่ได้
- ข. เอกัคคตาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ เป็นมิถิชาสมาธิ และสมาธิอินทรีย์
สมาธิพละไม่ได้ ที่ในอเหตุกจิต ๑๘ เป็นองค์มรรคไม่ได้ ที่ในอวิริยจิต ๑๖ เป็นสมาธิอินทรีย์
และสมาธิพละ ไม่ได้
- ค. วิตกเจตสิก ที่ในอเหตุกจิต ๘ (เว้นทวิปัญญวิญญานจิต ๑๐) เป็นองค์มรรคไม่ได้
- ง. วิริยเจตสิก ที่ในสทูปปาทจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ เป็นองค์มรรคไม่ได้

ดังมีหลักฐานบาลีแสดงว่า “ปญจวิญญาณสุ ฌานังคานิ อเหตุเกสุ มคฺคังคานิ น ลพฺภนฺติ ตถา อวิริเยสุ เอกคฺคตา อินฺทริยพลภาวํ น คจฺฉติ วิจิกิञฺฉาจิตฺเต ปน มคฺคภาวํ ปี”

แปลความว่า ในทวีปญจวิญญาณจิต ๑๐ ย่อมไม่ได้องค์ฌาน ในอเหตุกจิต ๑๘ ย่อมไม่ได้องค์มรรค เอกคคตาเจตสิก ที่ในอวิริยจิต ๑๖ ย่อมไม่ถึงซึ่งสมาธิในทรีย์ และสมาธิพละ เอกคคตาเจตสิก ที่ในวิจิกิฉาสัมปยุตตจิต ๑ ย่อมไม่ถึงซึ่งความเป็นมิจฉาสมาธิในทรีย์ และสมาธิพละ ด้วย

๒๑. ถาม. คาถาที่แสดงจำนวนองค์ธรรมในมิสกสังคหะ ๗ หมวดนั้น แสดงอย่างไร เมื่อแปลเป็นใจความแล้ว แปลว่าอย่างไร ?

ตอบ. คาถาที่แสดงองค์ธรรมในมิสกสังคหะทั้ง ๗ หมวดนั้น แสดงดังนี้

๑. ฉ เหตุ ปญจ ฌานังคานิ มคฺคังคานิ นว วตฺถุโต โสฬสอินฺทริยธมฺมา จ พลธมฺมา นเวติตา ฯ
๒. จตฺตาโรธิปตี วุตฺตา ตถาหาราติ สตฺตธา กุสฺลาทิสมาภินฺโน วุตฺโต มิสฺสกกสงฺคโห ฯ

แปลความว่า

๑. เหตุ	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตถ์แล้ว	มี	๖
ฌานังคะ	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตถ์แล้ว	มี	๕
มคคังคะ	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตถ์แล้ว	มี	๙
อินทรีย์	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตถ์แล้ว	มี	๑๖
พละ	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตถ์แล้ว	มี	๙
๒. อธิปตี	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตถ์แล้ว	มี	๙
อาหาร	เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตถ์แล้ว	มี	๔

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบการแสดงมิสกสังคหะ ที่มี กุศล เป็นต้นปะปนกันโดยมี ๗ หมวด ดังนี้

๒๒. ถาม. จงแสดงวจนัตถะของบทดังต่อไปนี้ :-

๑. มิสสกสังคหะ	๒. เหตุ	๓. ฌานังคะ	๔. มัคคังคะ
๕. อินทริย์	๖. พละ	๗. อธิปัตติ	๘. อาหาร

ตอบ. แสดงวจนัตถะของบทเหล่านี้ มีดังนี้

๑. วจนัตถะของคำว่า มิสสกสังคหะ

“กุสลากุสลาพยากตมิสสกาณิ เหตุฏกาทินิ สงฺคโหติ = มิสสกสงฺคโ”

หมวดที่สังเคราะห์สภาวะธรรมต่าง ๆ มีเหตุ ๖ เป็นต้น ที่เป็นกุศล อกุศล อพยากตปะปนกัน ฉะนั้น จึงชื่อว่า มิสสกสังคหะ

๒. วจนัตถะของคำว่า เหตุ

ทีโนติ วตฺตติ ผลํ

เอเตหิ อิติ เหตุโว

ลหุเหตุหิ เต ธีรา

รุฬฺหมูลาว ปาปปา

ผลย่อมเกิดเพราะธรรมเหล่านี้ ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้จึงชื่อว่า เหตุ หมายความว่า ธรรมทั้งหลาย ที่ได้รับอุปการะจากเหตุ ย่อมมีสภาพมั่นคงในอารมณ์ ประดุจต้นไม้ที่มีรากงอกงามแผ่ไป ฉะนั้น

๓. วจนัตถะของคำว่า ฌานังคะ

อาत्मพมฺุปนิขณฺณติ

อิติ ฌานานิ วุจฺจเร

มาเปนฺติ วา ปจฺจนีเก

อิติปิ ฌานสณฺณิตา

ธรรมเหล่าใด ย่อมเข้าไปเพ่งซึ่งอารมณ์ มีกสิณ เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า ฌาน หรือ ธรรมเหล่าใด ย่อมเฝ้าซึ่งธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า ฌาน ได้แก่ องค์ฌาน ๗

๔. วจนัตถะของคำว่า มัคคังคะ

สุคตฺยา จ ทฺุคตฺยา จ

นิพฺพานสฺส จ ปาปณา

เตสญฺจ ปถฺยตฺตตา

มคฺคจฺจคานีติ วุจฺจเร

มคฺคสฺส วา อํจฺจคานีติ

มคฺคจฺจคานีติ สมฺมตา

องค์ธรรม ๙ ท่านกล่าวว่า เป็นองค์มรรค เพราะเป็นเหตุให้ถึงสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ และนิพพาน หรือ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิ ทุกคติภูมิ และนิพพาน อีกนัยหนึ่ง องค์ธรรม ๙ ท่านเรียกว่า องค์มรรค เพราะเป็นส่วนหนึ่ง ๆ ของมรรค

๕. วจนัตถะของคำว่า อินทรีย์

อินทนต์ติ ปรมิสฺสริยํ กโรณตฺติติ = อินทรีย์านิ ธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นผู้ปกครอง คือ ย่อมกระทำให้ตนเป็นอิสระยิ่ง ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อินทรีย์

๖. วจนัตถะของคำว่า พละ

พลียนตฺติ อุปฺปนฺเน ปฏิปทฺชธฺมเม สทฺหนตฺติ มทฺทหนตฺติติ = พลานิ ธรรมเหล่าใด ย่อมมีกำลังกด ซึ่งปฏิปทชธรมที่เกิตขึ้นแล้ว และมีความอดทนต่อสผู้ ทำลายซึ่งปฏิปทชธรมนั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า พละ

๗. วจนัตถะของคำว่า อธิบดี

อธินํ ปติ = อธิบดี ธรรมที่เป็นเจ้าแห่งธรรมที่เกี่ยวเนื่องกันกับตน หรือ ธรรมที่เป็นใหญ่กว่าธรรมที่เกี่ยวเนื่องกันกับตน ชื่อว่า อธิบดี

อีกนัยหนึ่ง อธิโก ปติ = อธิบดี ธรรมที่เป็นเจ้า ที่มีอำนาจยิ่ง หรือ ธรรมที่เป็นใหญ่ที่มีอำนาจยิ่ง ชื่อว่า อธิบดี

๘. วจนัตถะของคำว่า อาหาร

อาทรนตฺติติ = อาหารา ธรรมเหล่าใด ย่อมนำมาซึ่งธรรมที่เป็นผลของตน ๆ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อาหาร

๒๓. ถาม. คำว่า ฌาน หมายความว่าอย่างไร และธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ ฌานนั้นคืออะไร ? ให้แสดงโดยเฉพาะ ๆ ?

ตอบ. คำว่า ฌาน หมายความว่า การเข้าไปเพ่งอารมณ์ มี กสิน เป็นต้น หรือ เภาธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน ฉะนั้น จึงชื่อว่า ฌาน และธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ ฌานนั้น คือ

ถิ่นมิตินิวนรณ	เป็นปฏิปักษ์กับ	วิตก
วิจิทนิวนรณ	เป็นปฏิปักษ์กับ	วิจารณ์
พยาปาตนิวนรณ	เป็นปฏิปักษ์กับ	ปิต
กามฉันทนิวนรณ	เป็นปฏิปักษ์ต่อ	เอกัคคตา

อุทัจจกุกุกจนิวนรณ และโหมนัสสเวทนา เป็นปฏิปักษ์กับ โสมนัสสเวทนา และ
อุเบกขาเวทนา

ปิต และโสมนัสสเวทนา	เป็นปฏิปักษ์กับ	โหมนัสสเวทนา
---------------------	-----------------	--------------

๒๔. ถาม. จงอธิบายองคัมมรรคทั้ง ๙ มี ปัญญา เป็นต้น ที่ได้ชื่อว่า มรรค
และ พระพุทธรองค์ทรงแสดงหนทางที่นอกจากองคัมมรรค ๑๒
มีก้อย่าง คืออะไรบ้าง ว่าโดยองคัมมรรค ได้แก่อะไรบ้าง ?

ตอบ. องคัมมรรค ๙ มี ปัญญา เป็นต้น ที่ได้ชื่อว่า มรรค นั้น เพราะธรรมดา
สัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ และผู้ที่เข้าถึงพระนิพพานได้นั้น ย่อมต้อง
อาศัย เหตุ หรือ หนทางที่ช่วยส่งเสริมให้ถึงภพภูมิเหล่านั้น ธรรมที่เป็นเหตุ หรือ
เป็นหนทางให้เข้าภพภูมิต่าง ๆ และ พระนิพพานได้นั้น ก็ได้แก่ องคัมมรรค ๑๒ มี สัมมาทิฐิ
เป็นต้น นั่นเอง

และพระพุทธรองค์ทรงแสดงหนทางที่นอกจากองคัมมรรค ๑๒ มีอยู่ ๔ อย่าง คือ
มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาสติ เมื่อว่าโดยองคัมมรรคแล้ว

มิจฉาวาจา	ได้แก่	อกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวข้องด้วยวจีทุจริต ๔
มิจฉากัมมันตะ	ได้แก่	อกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวข้องด้วยกายทุจริต ๓
มิจฉาอาชีวะ	ได้แก่	อกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด
มิจฉาสติ	ได้แก่	อกุศลจิตตูปบาทที่มีสัญญาเป็นประธาน ในการระลึก ถึงสิ่งที่ไม่ดีต่าง ๆ นั่นเอง

๒๕. ถาม. จงอธิบายคำว่า อินทรีย์ โดยย่อ พร้อมกับจำแนกอินทรีย์ เหล่านั้น
โดยภูมิ ตามหลักที่ได้กล่าวไว้ในหลักสูตร ?

ตอบ. คำว่า อินทรีย์ โดยย่อ ตามหลักที่ได้กล่าวไว้ มีดังนี้

คำว่า อินทรีย์ แปลว่า ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น เป็นไปตามอำนาจของตน เช่น จักขุอินทรีย์ที่เป็นผู้ปกครองในการเห็นนั้น คือ การเห็นที่จะเห็นขึ้นได้ก็ต้องอาศัยมีจักขุปสาท ถ้าไม่มีจักขุปสาทเสียแล้ว การเห็นก็เกิดขึ้นไม่ได้ และการเห็นนั้น จะเห็นได้ไกล หรือ ใกล้ เห็นได้ชัด หรือ ไม่ชัดนั้น ก็เป็นเพราะอำนาจแห่งจักขุปสาทนั่นเอง ถ้าจักขุปสาทมีกำลังดี การเห็นนั้น ก็เห็นได้ไกล และเห็นได้ชัด ถ้าจักขุปสาทมีกำลังอ่อน การเห็นนั้น ก็เห็นได้ไม่ไกล และเห็นไม่ชัด เหล่านี้ก็เป็นเพราะจักขุปสาทนั่นเอง ที่กระทำให้เป็นไปตามอำนาจของตนในการปกครองนั้น

ในอินทรีย์อื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ทุก ๆ อินทรีย์ก็มีหน้าที่ปกครอง คือ กระทำสภาวะธรรมที่เกี่ยวข้องกันกับตนนั้นให้เป็นไปตามอำนาจของตน

จำแนกอินทรีย์ ๒๒ โดยภูมิ

๑. จักขุอินทรีย์ โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ รวมอินทรีย์ทั้ง ๑๐ นี้ เป็นกามธรรมทั้งสิ้น ฉะนั้น จึงเรียกว่า กามอินทรีย์

๒. ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ รวมอินทรีย์ทั้ง ๘ นี้ เป็นกามธรรม รูปธรรม อรูปธรรม และโลกุตตรธรรมได้ ฉะนั้น จึงเรียกว่า กามอินทรีย์ รูปอินทรีย์ อรูปอินทรีย์ โลกุตตรอินทรีย์

๓. โสมนัสสินทรีย์ เป็นกามธรรม รูปธรรม และโลกุตตรธรรมได้ ฉะนั้น จึงเรียกว่า กามอินทรีย์ รูปอินทรีย์ โลกุตตรอินทรีย์

๔. อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ รวมอินทรีย์ ทั้ง ๓ นี้ เป็นโลกุตตรระอย่างเดียว ฉะนั้น จึงเรียกว่า โลกุตตรอินทรีย์

๒๖. กาม. คำว่า พลละ หมายความว่า ไม่หวั่นไหว ทั้งมีกำลังอดทนย่ำยีต่อผู้ทำลายปฏิบัติปกขธรรมได้ อยากทราบว่ ไม่หวั่นไหวอย่างไร มีกำลังอดทนย่ำยีต่อผู้ทำลายปฏิบัติปกขธรรมได้อย่างไร ?
จงอธิบาย พร้อมกับยกสาธกบาลีขึ้นแสดง ไม่ต้องแปล

ตอบ. คำว่า พละ หมายความว่า ไม่ห้วนไหว ทั้งมีกำลังอดทนย่ำยี ทำลายปฏิปักษ์ธรรมได้นั้น อธิบายว่า ความไม่ห้วนไหว นี้มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑. ไม่ห้วนในหน้าที่ของตน คือ การปกครองสัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตน และสามารถต่อสู้กับข้าศึกศัตรูให้พ่ายแพ้ไปได้ อุปมาเหมือน นายพลบางคนไม่ห้วนไหว ในหน้าที่ของตน คือ ความเป็นผู้ปกครองผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของตน และเมื่อได้ประสบกับข้าศึกศัตรูแล้ว ก็ไม่ห้วนไหว สามารถทำลายล้างพวกข้าศึกศัตรุนั้นให้พ่ายแพ้ไปได้ ข้อนี้นั้นใด พลธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล ก็ไม่ห้วนไหวในหน้าที่ของตน และสามารถทำลายล้างอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อตนนั้นให้เสื่อมสิ้นไปได้ เช่น ศรัทธาพละ มีความเลื่อมใสอย่างมั่นคงไม่ห้วนไหว และสามารถทำลายอกุศลธรรมที่เป็นเหตุให้ไม่มีความเลื่อมใส คือ อสัทธิยะ นั้นให้เสื่อมสิ้นไปได้ ดังนี้ เป็นต้น

๒. ไม่ห้วนไหวเฉพาะในหน้าที่ของตน คือ การปกครองสัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกับตนให้เป็นไปตามอำนาจของตนอย่างเดียว แต่เมื่อประสบกับธรรมที่เป็นข้าศึกแล้ว ก็ไม่สามารถทนต่อสู้อยู่ได้ ต้องพ่ายแพ้ไป อุปมาเหมือน นายพลบางคน ไม่ห้วนไหวเฉพาะในหน้าที่ของตน คือ ความเป็นผู้ปกครองผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของตนเท่านั้น แต่เมื่อได้ประสบกับข้าศึกศัตรูแล้ว ก็ไม่สามารถจะต่อสู้ทำลายล้างพวกข้าศึกศัตรุนั้น ให้พ่ายแพ้ไปได้ จำต้องถอยร่นไปเอง ข้อนี้นั้นใด พลธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศลทั้งหลาย ก็มีความไม่ห้วนไหวเฉพาะในหน้าที่ของตน คือ ตั้งมั่นอยู่ในธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนเท่านั้น แต่เมื่ออกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตนเกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่สามารถจะทำลายล้าง และไม่สามารถทนต่อสู้อยู่ได้ จำต้องผ่อนผันให้เป็นไปตามอำนาจของฝ่ายกุศลธรรมไป เช่น อหิริกพละ มีความไม่ห้วนไหวในการไม่ละอายต่อทุกจริต แต่เมื่อหิริพละ เกิดขึ้นแล้ว อหิริกพละ ก็ต้องพ่ายแพ้ไป ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ ดังนี้ เป็นต้น

ดังมีสาธกบาลีแสดงว่า

อสัทธิเย โกสขเซ จ

อวิชชาเย อหิริเก

ตสฺมา สทฺธาทโย สตฺต

ยฺตุเตสฺสว อกฺมเปน

มฺภูจฺสสจฺเจ จ อุทฺธจฺเจ

โนตฺตปฺเป จ น กมฺปเร

กุสลาที พฺลานิ จ

อปฺปญฺญา ปิ ตํ นามิกา ฯ

๒๓. ถาม. ให้แสดงวจนัตถะของคำว่า อธิบัติ และธรรมที่เป็นอธิปัตตินั้น อยู่ในขณะชนิดไหน ? ให้ยกหลักฐานบาลีขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. คำว่า อธิบัติ มีวจนัตถะแสดงว่า อธิทานํ ปติ = อธิปัตติ ธรรมที่เป็นเจ้าแห่งธรรมที่เกี่ยวข้องกันกับตน หรือ ธรรมที่เป็นใหญ่ยิ่งกว่าธรรมที่เกี่ยวข้องกันกับตน ชื่อว่า อธิบัติ หรืออีกนัยหนึ่ง อธิโก ปติ = อธิปัตติ ธรรมที่เป็นเจ้า ที่มีอำนาจยิ่ง หรือ ธรรมที่เป็นใหญ่มีอำนาจยิ่ง ชื่อว่า อธิบัติ

ธรรมที่เป็นอธิปัตติได้นั้น ต้องอยู่ในขณะที่เป็น ทวิเหตุกขณะ หรือ ตติเหตุกขณะ เท่านั้น ดังมีหลักฐานบาลีแสดงว่า ทวิเหตุกตติเหตุกชวเนสเสว ยถาสมภวํ อธิปัตติเอโก ลพฺภติ แปลความว่า ในทวิเหตุกขณะ และ ตติเหตุกขณะเท่านั้น ที่จะมีอธิปัตติได้อย่างเดียว ในจำนวนอธิปัตติ ๔ นั้น ตามที่จะเป็นไปได้

๒๔. ถาม. ให้แสดงความต่างกันระหว่างความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองของ อินทรีย์ กับความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองของอธิปัตติ โดยละเอียด ?

ตอบ. แสดงความต่างกันระหว่างความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองของอินทรีย์ กับ ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองของอธิปัตติ นั้นมีดังนี้

ธรรมที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองโดยความเป็นอินทรีย์นี้ เมื่อขณะที่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น พร้อมกันในคราวเดียวกันได้หลาย ๆ อินทรีย์โดยไม่ขัดกัน เพราะธรรมที่เป็นอินทรีย์เหล่านี้ เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองเฉพาะในหน้าที่ของตน ๆ เท่านั้น คือ จักขุนทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองเฉพาะในการเห็น มนินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองเฉพาะในการรับรู้อารมณ์ สัทอินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองเฉพาะในความเลื่อมใส เหล่านี้เป็นต้น เช่น เมื่อมหากุศลจิตดวงที่ ๑ เกิดขึ้นแล้ว ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ พร้อมด้วยเจตสิกที่เกิดขึ้นนี้ มีธรรมที่เป็นอินทรีย์เกิดรวมกันอยู่ ๘ อินทรีย์ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ และ ปัญญินทรีย์ และ ในบรรดาอินทรีย์ทั้ง ๘ ที่เกิดพร้อมกันกับมหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ ชีวิตินทรีย์เจตสิกก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในหน้าที่รักษาจิตเจตสิกที่เกิดพร้อมกันกับตน มหากุศลจิตดวงที่ ๑ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรับรู้อารมณ์ โสมนัสสินทรีย์ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการแสวงความสุขทางใจ สัทอินทรีย์ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเลื่อมใสศรัทธาในสิ่งที่เหมาะที่ควร สมาธิินทรีย์ ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์ ปัญญินทรีย์

ก็เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้สภาพธรรมโดยทั่วไปตามความเป็นจริง ซึ่งต่างฝ่ายต่างก็ทำหน้าที่ของตนโดยเฉพาะ ๆ ไม่มีการห้ามความเป็นใหญ่ซึ่งกันและกัน ดังนี้เรียกว่าเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองโดยความเป็นอินทรีย์

ส่วนความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองโดยความเป็นอธิตนั้น ในขณะเกิดขึ้นคราวหนึ่ง ๆ นั้น ย่อมเกิดเป็นอธิตได้แต่เพียงอย่างเดียว เช่น ในขณะที่ฉันทะ เป็นอธิต คือ มีความพอใจอย่างแรงกล้าเกิดขึ้นแล้ว วิริยะ จิต ปัญญา ก็ต้องคล้อยตามฉันทะไปในอารมณ์นั้น ๆ ถ้าคราวใด วิริยะเป็นอธิต คือ มีความเพียรพยายามอย่างแรงกล้าเกิดขึ้นแล้ว ฉันทะ จิต ปัญญา ก็ต้องคล้อยตามวิริยะไปในอารมณ์นั้น ๆ ถ้าคราวใด จิตเป็นอธิต คือ มีความตั้งใจอย่างแรงกล้าเกิดขึ้นแล้ว ฉันทะ วิริยะ ปัญญา ก็ต้องคล้อยตามจิตไปในอารมณ์นั้น ๆ ด้วย และถ้าคราวใด ปัญญาเป็นอธิต คือ มีความรู้แจ้งตามความเป็นจริงเกิดขึ้นแล้ว ฉันทะ วิริยะ จิต ก็ต้องคล้อยตามปัญญาไปในอารมณ์นั้น ๆ เช่นเดียวกัน

สรุปความว่า ความเป็นใหญ่โดยความเป็นอินทรีย์นั้น ในคราวเดียวกัน เป็นได้หลายอินทรีย์โดยไม่ขัดกัน ส่วนความเป็นใหญ่โดยความเป็นอธิตนั้น ในคราวหนึ่ง ๆ เป็นได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น เกิดร่วมกันหลาย ๆ อธิตไม่ได้

๒๙. ถาม. ท่านกล่าวว่า “ธรรมใดที่นำมาซึ่งผลของตน ธรรมนั้นชื่อว่า อาหาร” อยากทราบถึงคำว่า “นำมา” นั้น นำมาอย่างไร ให้อธิบาย และให้แสดงถึงการนำมาของอาหารทั้ง ๔ โดยเฉพาะ ๆ พร้อมทั้งยกหลักฐานบาลีขึ้นแสดงด้วย ?

ตอบ. คำว่า นำมา ในที่นี้นั้น หมายความว่า ทำให้เกิดผลขึ้น และช่วยหนุนให้ผลนั้นตั้งอยู่ได้ และเจริญขึ้นได้ เหมือนดังที่กล่าวกันทั่ว ๆ ไปว่า การงานสิ่งนั้น ตั้งขึ้นได้ เจริญขึ้นได้ ก็โดยอาศัยผู้จัดการเป็นผู้นำ ถ้าขาดผู้จัดการเสียแล้ว กิจการงานนั้น ๆ ก็ตั้งอยู่และเจริญขึ้นไม่ได้ ข้อนี้นั้นใด ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ก็เช่นเดียวกัน คือ เมื่อสัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นด้วยอำนาจของอกุศลธรรม หรือ โลภียกุศลธรรมแล้ว สัตว์นั้นจะมีชีวิตอยู่ได้และเจริญขึ้นได้ก็โดยอาศัยโอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ เป็นผู้นำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย เมื่ออาหารชรูปเกิดขึ้นแล้ว ก็ทำให้สัตว์นั้น มีชีวิตอยู่และเจริญเติบโตขึ้นได้ ฉะนั้น โอชานี้ จึงชื่อว่า กพฬิการาหาร

ผัสสะ ได้ชื่อว่า เป็นอาหาร เพราะเป็นผู้นำมาซึ่งเวทนาต่าง ๆ มีสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ซึ่งธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย ที่มีความรู้สึกสบาย ไม่สบาย หรือเฉย ๆ อันเป็นสภาพของเวทนาเหล่านี้ จะปรากฏขึ้นได้ก็ต้องอาศัยมีการกระทบกันระหว่างอารมณ์ ทวาร และจิต การกระทบกันระหว่างสภาพธรรม ๓ ประการนี้แหละ เรียกว่า **ผัสสะ** ถ้าไม่มี ผัสสะ คือ การกระทบของจิตกับอารมณ์ที่ทวารนี้แล้ว ความรู้สึกต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้เลย และเมื่อสัตว์ทั้งหลายขาดความรู้สึกต่าง ๆ ไปเสียแล้ว ความโลภกิตติ ความโกรธกิตติ ความหลงกิตติ หรือ ความไม่โลภ ความศรัทธา ความมีสติ เป็นต้นกิตติ ในอารมณ์ต่าง ๆ ที่เป็นเหตุแห่งความเจริญเติบโตของสัตว์ทั้งหลายก็มีไม่ได้เช่นเดียวกัน ฉะนั้น **ผัสสะ** จึงได้ชื่อว่า **ผัสสาหาร** เพราะนำมาซึ่งเวทนา คือ ความรู้สึกในการเสวยอารมณ์ของสัตว์ทั้งหลายนั่นเอง

มนัสสญเจตนาหาร คือ **เจตนาเจตสิก** ได้ชื่อว่า อาหาร เพราะเป็นผู้ทำให้วิบากจิต มีปฏิสนธิวิญญาณ และปัญจวิญญาณ เป็นต้นเกิดขึ้น ทั้งนี้ เพราะธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย ยกเว้นพระอรหันต์ เมื่อตายลงแล้ว ก็ย่อมมีการเกิดขึ้นใหม่อีกติดต่อกันทันที ระหว่างภพเก่ากับภพใหม่ ไม่มีระหว่างคัน และเมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ก็มีอายตนะภายใน ๖ เกิดมาด้วย ทำให้มีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การกระทบสัมผัส การรู้สึกสุข ทุกข์ ทางใจ ซึ่งจิตที่รู้อารมณ์เหล่านี้ เป็นวิบากวิญญาณทั้งสิ้น และธรรมที่เป็นเหตุแห่งวิบากวิญญาณเหล่านี้ ก็ได้แก่ **เจตนา** ที่มีสภาพเป็นกรรม จัดแจงให้เกิดการกระทำต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องด้วยกายบ้าง วาจาบ้าง ใจบ้าง ถ้าไม่มีเจตนาเป็นผู้จัดแจงแล้ว สัตว์ทั้งหลายเมื่อตายลงแล้ว ก็ไม่มีการเกิดขึ้นใหม่อีก และการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น เป็นต้น ก็เกิดขึ้นไม่ได้อีกเช่นเดียวกัน

เจตนา ที่เป็นผู้ทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้น และมีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น เหล่านี้มี ๒ ประเภท คือ

๑. เจตนาที่ประกอบในอกุศลจิตและโลภียกุศลจิตนั้น ย่อมเป็นผู้ทำให้วิบากวิญญาณเกิดขึ้นโดยตรง

๒. เจตนาที่ประกอบกับจิตอื่น ๆ ที่นอกจากอกุศลจิตและโลภียกุศลจิตนั้น เป็นผู้นำสัมปยุตตขันธด้วยกันให้เกิดขึ้นเท่านั้น คือ **เจตนาเจตสิก** เป็นธรรมชาติที่กระตุ้นเตือนให้สัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้นทำหน้าที่ของตน ๆ นั่นเอง จึงเป็นเจตนาที่ทำให้ผลธรรมเกิดขึ้นโดยไม่ปรากฏชัดนัก อย่างไรก็ตาม เจตนาเจตสิกที่เกิดกับจิตทั้งหมดนั้น

ก็ย่อมทำหน้าที่นำให้วิบากวิญญาณและสัมปยุตตขันธเกิดขึ้นได้ด้วยกันทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ เจตนาเจตสิกที่ในจิตทั้งหมด จึงชื่อว่า มโนสัณฺเจตนาหาร

วิญญาณาหาร คือ จิตทั้งหมด ชื่อว่า อาหาร เพราะเป็นผู้นำให้เจตสิก และ กัมมชรูปเกิดขึ้น ซึ่งธรรมดานามขันธ ๔ คือ จิตและเจตสิกนั้น ย่อมมีการเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน และถ้าเป็นในปัญจโวการภูมิ คือ ภูมิที่มีขันธ ๕ เกิดได้ครบ ก็มีวัตถุที่อาศัยเกิดอันเดียวกัน แต่จิตนั้น ย่อมเป็นประธานในธรรมทั้งปวง ฉะนั้น จิตจึง เป็นผู้นำเจตสิก และกัมมชรูป กล่าวคือ ในปฏิสนธิกาลนั้น ปฏิสนธิวิญญาณ เป็นผู้นำ เจตสิกและกัมมชรูปเกิดขึ้น ส่วนใน ประวัติคาลนั้น ประวัติวิญญาณจิต เป็นผู้นำให้เจตสิก และจิตตชรูปเกิดขึ้นเท่านั้น ไม่ได้นำให้กัมมชรูปเกิดขึ้นด้วย ทั้งนี้ เพราะกัมมชรูป ไม่ใช่รูป ที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐาน แต่เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน แต่อย่างไรก็ดี กัมมชรูป ที่เกิดในประวัติคาล และกัมมชรูปของอสังยุตตพรหม เหล่านี้ แม้ไม่ได้เกิดขึ้นโดยอาศัย จิตเป็นสมุฏฐานในภพนี้ก็ตาม แต่ย่อมอาศัยเกิดมาจากอดีตกรรมที่เรียกว่า กัมมวิญญาณ คือ อกุศลจิต และโลกียกุศลจิตในภวก่อน ๆ ซึ่งก็ชื่อว่า วิญญาณ เหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ จิตทั้งหมด จึงชื่อว่า วิญญาณาหาร

และการนำมาของอาหารทั้ง ๔ โดยเฉพาะ ๆ นั้น มีดังนี้ คือ

๑. กพฬีการาหาร นำมาซึ่งอาหารขสุทฐัญญกกลาป ให้เกิดในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย
๒. ผัสสาหาร นำมาซึ่งเวทนา คือ การเสวยอารมณ์เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เฉย ๆ บ้าง
๓. มโนสัณฺเจตนาหาร นำมาซึ่งปฏิสนธิวิญญาณ คือ การเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม อบายสัตว์ และประวัติวิญญาณ คือ การเห็น การได้ยิน เป็นต้น
๔. วิญญาณาหาร นำมาซึ่งเจตสิก และกัมมชรูป

ดังมีหลักฐานบาลีแสดงว่า

โอชฏมกรูปึ เย
นามรูปึ อารณฺติ

เวทณํ ปฏิสนฺธิกํ
ตสฺมาหาราติ วุจฺजे

ธรรมเหล่านี้ ย่อมนำอาหารขสุทฐฎกกลาป เวทนา ปฏิสนธิวิญญาณ เจตสิก และกัมมชรูป โดยเฉพาะของตน ๆ มา ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงได้ชื่อว่า อาหาร

๓๐. ถาม. จงแสดงธรรมดังต่อไปนี้ :-

ก. ธรรมที่เป็นฌานังคะได้	แต่เป็นมัคคังคะไม่ได้
ข. ธรรมที่เป็นมัคคังคะได้	แต่เป็นฌานังคะไม่ได้
ค. ธรรมที่เป็นฌานังคะ	และมัคคังคะ ได้ทั้ง ๒
ง. ธรรมที่เป็นฌานังคะ	และมัคคังคะ ไม่ได้ทั้ง ๒
- และ
ก. ธรรมที่เป็นมัคคังคะได้	แต่เป็นผละไม่ได้
ข. ธรรมที่เป็นผละได้	แต่เป็นมัคคังคะไม่ได้
ค. ธรรมที่เป็นมัคคังคะ	และผละ ได้ทั้ง ๒
ง. ธรรมที่เป็นมัคคังคะ	และผละ ไม่ได้ทั้ง ๒

ตอบ.

ก. ธรรมที่เป็นฌานังคะได้ แต่เป็นมัคคังคะไม่ได้ ได้แก่ วิจาร ปีติ และเวทนา เจตสิกที่ในจิต ๑๑๑ (เวทนาปัญจวิญญาณจิต ๑๐) วิตกเจตสิก ที่ใน อเหตุกจิต ๘ เอกกัคคตาเจตสิก ที่ในอเหตุกจิต ๘ และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑

ข. ธรรมที่เป็นมัคคังคะได้ แต่เป็นฌานังคะไม่ได้ ได้แก่ สติ ปัญญา วิรติ ๓ ทิฏฐิ และ วิริยเจตสิก ที่ในจิต ๑๐๓ (เวณมโนทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑)

ค. ธรรมที่เป็นฌานังคะ และมัคคังคะ ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในจิต ๔๗ (เวณอเหตุกจิต ๘) เอกกัคคตาเจตสิก ที่ในจิต ๑๐๒ (เวณอเหตุกจิต ๑๘ และ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

ง. ธรรมที่เป็นฌานังคะ และ มัคคังคะ ไม่ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๔๐ (เวณ ๑๒ คือ เวทนา เอกกัคคตา วิตก วิจาร วิริยะ ปีติ ทิฏฐิ สติ วิรติ ๓ ปัญญา ที่เป็น ฌานังคะและมัคคังคะ) และ เวทนา เอกกัคคตาเจตสิก ที่ในทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ วิริยเจตสิกที่ในมโนทวาราวชชนจิต ๑ และ หสิตุปปาทจิต ๑ รูป ๒๘ นิพพาน

ก. ธรรมที่เป็นมัคคังคะได้ แต่เป็นผละไม่ได้ ได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในจิต ๔๗ (เว้นอเหตุกจิต ๘) ทิฏฐิ วิรติเจตสิก ๓

ข. ธรรมที่เป็นผละได้ แต่เป็นมัคคังคะไม่ได้ ได้แก่ สัทธาหิริ โอตตปปะ อหิริกะ อโนตตปปะ วิริยะ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมโนทวาราวชชนจิต ๑

ค. ธรรมที่เป็นมัคคังคะ และผละ ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ ปัญญา สติ และวิริยเจตสิกที่ ในจิต ๑๐๓ (เว้นมโนทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑) เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๑๐๒ (เว้นอเหตุกจิต ๑๘ วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑)

ง. ธรรมที่เป็นมัคคังคะ และผละ ไม่ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๓๘ (เว้น ๑๔ ดวง คือ เอกัคคตา วิตก วิริยะ อหิริกะ อโนตตปปะ ทิฏฐิ สัทธา สติ หิริ โอตตปปะ วิรติ ๓ ปัญญา ที่เป็นมัคคังคะ และ ผละ) และ เอกัคคตาเจตสิก ที่ใน อวิริยจิต ๑๖ และ วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑ รูป ๒๘ นิพพาน

๓๑. ถาม. ให้จำแนกโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ โดยแบ่งเป็นหมวด ๆ และจงแสดงความหมายพร้อมทั้งองค์ธรรมในโพธิปักขิยธรรม ดังต่อไปนี้ :-

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๒. อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๓. อุปปนนานิ ปาปกาณิ ปหานาย วายาโม
๔. อนุปนนานิ ปาปกาณิ อนุปาทาย วายาโม
๕. ฉันทิทธิบาท ๖. วิมังสีทธิบาท ๗. วิริยอินทรีย์
๘. สัทธาพละ ๙. ปัญญาพละ ๑๐. ปิติสัมโพชฌงค์
๑๑. สมာธิสัมโพชฌงค์ ๑๒. สัมมาสังกัปปะ ๑๓. สัมมาสมาธิ

ตอบ. จำแนกโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ โดยแบ่งเป็นหมวด ๆ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อธิธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรค ๘

ความหมายพร้อมทั้งองค์ธรรมในโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น มีดังนี้คือ.-

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายความว่า สติที่ตั้งมั่นในการพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งกาย คือ รูปขันธ์ มีลมหายใจเข้าออก อิริยบทใหญ่ อิริยบทน้อย เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๒. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายความว่า สติที่ตั้งมั่นในการพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งสภาพธรรมที่เป็นอยู่โดยอาการที่ปราศจากตัวตน มีสภาพของโลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๓. อุปนหานํ ปาปกาณํ ปหานาย วายาโม หมายความว่า ความพยายามเพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๔. อนุปฺปนฺนํ ปาปกาณํ อนุปฺปาทย วายาโม หมายความว่า ความพยายามเพื่อละอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้ว องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๕. ฉันทิทธิบาท หมายความว่า ความพอใจอย่างแรงกล้า เป็นบาท เบื้องต้นแห่งความสำเร็จมาน มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่ ฉันทเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๖. วิมงฺสิทธิบาท หมายความว่า ปัญญาอย่างแรงกล้า เป็นบาทเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ญาณ มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในกุศลญาณสัมปยุตตจิต ๑๗

๗. วิริยินทรี หมายความว่า วิริยะเป็นผู้ปกครองในความพยายามต่อสิ่งที่ควร องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๘. สัทธาพละ หมายความว่า สัทธาเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในความเลื่อมใสต่อสิ่งที่ควร องค์ธรรมได้แก่ สัทธาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๙. ปัญญาพละ หมายความว่า ปัญญาเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการรู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๑๐. ปิติสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ความอิมใจ เป็นองค์แห่งการรู้อยู่ ๔ องค์ธรรมได้แก่ ปิติเจตสิก ที่ในมหากุศลโสมนัส ๔ มหากิริยาโสมนัส ๔ สปัฏติกอัปปนาชวนจิต ๓๐ (คือปฐมฌานชวนจิต ๑๐ ทุตติยฌานชวนจิต ๑๐ ตติยฌานชวนจิต ๑๐) หรือ รูปาวจรกุศลจิต ๓ รูปาวจรกิริยาจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๑๑. **สมาธิสัมโพชฌงค์** หมายความว่า ความตั้งมั่นในอารมณ์เป็นองค์แห่งการรู้
อริยสัจ ๔ องค์ธรรมได้แก่ **เอกัคคตาเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘ อปัปนา-
ชวนจิต ๒๖

๑๒. **สัมมาสังกัปปะ** หมายความว่า ความดำริชอบ เป็นหนทางให้ถึง มรรค ผล
นิพพาน องค์ธรรมได้แก่ **วิตกเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘ ปฐมฌานขณะ ๑๐
(คือ รูปกุศล ๑ รูปภิริยา ๑ โลกุตตรจิต ๘)

๑๓. **สัมมาสมาธิ** หมายความว่า ความตั้งมั่นชอบ เป็นหนทางให้ถึงมรรค ผล นิพพาน
องค์ธรรมได้แก่ **เอกัคคตาเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิริยาจิต ๘ อปัปนาชวนจิต ๒๖

๓๒. **ถาม.** คาถาที่แสดงถึงองค์ธรรมในโพธิปักขิยสังคหะนั้น แสดงว่าอย่างไร ?
ให้แสดงพร้อมทั้งคำแปลด้วย

ตอบ. คาถาที่แสดงถึงองค์ธรรมในโพธิปักขิยสังคหะนั้น มีดังนี้

๑. ฉนฺโท จิตฺตมฺเพกฺขา จ	สทฺธา ปสฺสทฺธิ ปิตีโย
สมฺมาทิฏฺฐิ จ สงฺกปฺโป	วายาโม วิรติตฺตํ ฯ
๒. สมฺมาสตี สมฺมาสีติ	จฺจุทฺทเสเต สภาวโต
สติดฺดีสฺสปปเกเทน	สติดฺธา ตตฺถ สงฺคโห ฯ

โพธิปักขิยธรรมเหล่านี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาัตถ์แล้ว มี ๑๔ ดังนี้ คือ ฉันทะ
จิต ตัตตรมฺหฆัตตตา สัทธา ปัสสทธิ (กายปัสสทธิ และจิตตปัสสทธิ ทั้ง ๒ นี้ รวมเป็น ๑)
ปิตี ปัญญา วิตก วิริยะ วิรติเจตสิก ๓ สติ เอกัคคตา เมื่อว่าโดยประเภท มี ๓๗
การสงเคราะห์เป็นหมวด ๆ ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ มี ๗ หมวด ดังนี้

๑. สติปัฏฐาน ๔	๒. สัมมปปธาน ๔	๓. อิทธิบาท ๔
๔. อินทริย์ ๕	๕. พละ ๕	๖. โพชฌงค์ ๗
๗. มรรคมิ้องค์ ๘		

๓๓. **ถาม.** ให้แสดงองค์ธรรมของโพธิปักขิยธรรมที่มีฐานดังต่อไปนี้ ฐาน
๑ - ๒ - ๓ - ๔ - ๕ - ๖ - ๗ - ๘ - ๙ ?

ตอบ. องค์ธรรมของโพธิปักขิยธรรมที่มีฐานนั้น มีดังนี้

ฐาน ๑ มี ๔ ดวง คือ วิตกเจตสิก ปัสสัทธิเจตสิก ปีติเจตสิก ตัตตรัมมัชฌัตตดาเจตสิก ฉันทเจตสิก จิต สัมมาวาจาเจตสิก สัมมากัมมันตเจตสิก สัมมาอาชีวะเจตสิก

ฐาน ๒ มี ๑ ดวง คือ สัทธาเจตสิก

ฐาน ๓ ไม่มี

ฐาน ๔ มี ๑ ดวง คือ เอกัคคตาเจตสิก

ฐาน ๕ มี ๑ ดวง คือ ปัญญาเจตสิก

ฐาน ๖-๗ ไม่มี

ฐาน ๘ มี ๑ ดวง คือ สติเจตสิก

ฐาน ๙ มี ๑ ดวง คือ วิริยเจตสิก

๓๔. ถาม. โภธิปักขิยธรรมนี้ เกิดในโลภียธรรมได้หรือไม่ ถ้าได้ จะได้
ในขณะไหน ? ให้ยกหลักฐานบาลีพร้อมทั้งคำแปลมาให้เห็นด้วย

ตอบ. โภธิปักขิยธรรมนี้ เกิดในโลภียธรรมได้ และเกิดขึ้นในขณะที่
สำเร็จเป็นวิสุทธิทั้ง ๖ (เวณญาณทัสสนวิสุทธิ) ดังมีหลักฐานบาลีแสดงว่า โลกียะ
ยถาโยคํ ฌฬิสฺสุทฺธิ ปวตฺติยํ แม้นในโลภียกุศล และ กิริยาจิต ก็ย่อมเกิดขึ้นตามสมควรที่จะ
ประกอบได้

๓๕. ถาม. ปัญญาจำพวกไหนได้ชื่อว่า “โพธิ” ในโพธิปักขิยสังคหะนี้ ?
ให้แสดงเหตุผลพร้อมทั้งยกหลักฐานมาให้เห็นด้วย

ตอบ. ปัญญาที่ได้ชื่อว่า โพธิ ในโพธิปักขิยสังคหะนี้นั้น ได้แก่ ปัญญาที่อยู่ใน
มรรคจิต ๔ ดังมีหลักฐานที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในมหานิทเทสพระบาลีว่า “โพธิ วุจฺจติ
จตุสฺส มคฺเคสุ ญาณ” ญาณในมรรคทั้ง ๔ เรียกว่า โพธิเหตุผลที่จะพึงยกขึ้นแสดงนั้น
ก็เพราะว่า ในที่นี้ต้องการธรรมชาติที่เป็นผู้รู้ริยสัจ ๔ โดยเฉพาะ สมดังวจนัตถะที่แสดงว่า
“จตตาริ สจฺจานิ พุชฺฌตฺติ = โพธิ” ธรรมชาติโดยย่อรู้ริยสัจ ๔ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า โพธิ

ส่วนปัญญาที่อยู่ในโลกียจิต และ ผลจิต ที่เกี่ยวกับโพชฌงค์ หาใช่เป็นปัญญาที่รู้
ริยสัจ ๔ ไม่ เพียงแต่เป็นเหตุให้รู้ริยสัจ ๔ เท่านั้น ดังมีวจนัตถะแสดงว่า พุชฺฌนฺติ
เอตายาติ = โพธิ พระโยคีบุคคลทั้งหลาย ย่อมรู้ริยสัจ ๔ ด้วยธรรมหมวดนี้ ฉะนั้น
ธรรมหมวดที่เป็นเหตุให้รู้ริยสัจ ๔ นี้ ชื่อว่า โพธิ

อีกประการหนึ่ง คำว่า โภธิ ในโพชฌงค์นั้น หาใช่เป็นชื่อของปัญญาดวงเดียวไม่
องค์โพชฌงค์อื่น ๆ ก็ชื่อว่า โภธิ ด้วย

๓๖. ถาม. โภธิปักขิยะ มีความหมายอย่างไร ถ้าเติมคำว่า สังคหะ เข้าด้วย
แล้วจะมีความหมายว่าอย่างไร ? ให้อธิบาย และยกฉนวนัตถะ
ขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. โภธิปักขิยะ หมายความว่า ธรรมที่เกิดในฝ่ายแห่งมรรคญาณ ๔
ชื่อว่า โภธิปักขิยะ ได้แก่ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ดังมีฉนวนัตถะแสดงว่า โภธียา ปกฺเข ภวติ
= โภธิปักขิยา ถ้าเติมคำว่า สังคหะ เข้าด้วยแล้ว ก็หมายความว่า การแสดงรวบรวมธรรม
ที่เป็นฝ่ายมรรคญาณ ๔ ชื่อว่า โภธิปักขิยสังคหะ ดังมีฉนวนัตถะแสดงว่า “โภธิปักขิยานํ
สงฺคโหติ = โภธิปักขิยสงฺคโห”

๓๗. ถาม. คำว่า สติปัฏฐาน มีความหมายว่าอย่างไร มีฉนวนัตถะแสดงว่า
อย่างไร และทำไมสติดวงเดียวจึงเป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔ ได้ ?
ให้อธิบายยกเหตุผล

ตอบ. คำว่า สติปัฏฐาน หมายความว่า สติที่เป็นประธานในสัมปยุตตธรรม
แล้วตั้งมั่นในอารมณ์ มี กาย เป็นต้น ดังมีฉนวนัตถะแสดงว่า สติ เอว ปฏฺฐานนติ = สติปัฏฐาน

และการที่สติดวงเดียวเป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔ ได้นั้น ก็เพราะว่า อารมณ์อันเป็นที่ตั้ง
แห่งการกำหนดก็มี ๔ ลักษณะอันเป็นนิमितที่ปรากฏขึ้นก็มี ๔ การประหาณวิปัสสนาธรรม
ก็มี ๔ ด้วยเหตุนี้ สติดวงเดียว จึงเป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔ ได้

อธิบายว่า อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการกำหนด มี ๔ คือ

๑. รูปขันธ์	เป็นอารมณ์แห่งการกำหนดของสติ เรียกว่า
กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๒. เวทนาขันธ์	เป็นอารมณ์แห่งการกำหนดของสติ เรียกว่า
เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๓. วิญญาณขันธ์	เป็นอารมณ์แห่งการกำหนดของสติ เรียกว่า
จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๔. สัมผัสขันธ์ สังขารขันธ์	เป็นอารมณ์แห่งการกำหนดของสติ เรียกว่า
ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ลักษณะอันเป็นนิมิตที่ปรากฏขึ้นมี ๔ และการประหาณวิปัสสนธรรม ก็มี ๔ คือ

๑. การกำหนดพิจารณาในกายอยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้อุสวลักษณะปรากฏขึ้น และขณะเดียวกันนั้น ย่อมประหาณสุวิปัสสนาให้หมดไปได้

๒. การกำหนดพิจารณาในเวทนาอยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้ทุกขลักษณะปรากฏขึ้น และในขณะเดียวกันนั้น ย่อมประหาณสุวิปัสสนาให้หมดไปได้

๓. การกำหนดพิจารณาในจิตอยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้อนิจจลักษณะปรากฏขึ้น และในขณะเดียวกันนั้นย่อมประหาณนิจจวิปัสสนาให้หมดไปได้

๔. การกำหนดพิจารณาอยู่ในสภาพธรรม คือ สัญญา และ สังขาร อยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้อนัตตลักษณะปรากฏขึ้น และในขณะเดียวกันนั้น ย่อมประหาณอัตตวิปัสสนาให้หมดไปได้

๓๘. ถาม. วิริยะชนิดไหน เป็นสัมมัปปธานได้ และในการที่กล่าวว่า วิริยะที่ นอกจากกุศลแล้ว เป็นสัมมัปปธานไม่ได้นั้น เพราะเหตุไร ?

ตอบ. วิริยะที่เป็นสัมมัปปธานได้นั้น ต้องเป็นวิริยะอย่างแรงกล้า วิริยะธรรมดาสามัญเป็นสัมมัปปธานไม่ได้ กล่าวคือ การพยายามโดยไม่ท้อถอย แม้ว่าเลือด และเนื้อในร่างกาย จะเหือดแห้งไป คงเหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ก็ตามที กิจอันใดที่จะพึง สำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ถ้ากิจนั้น ๆ ยังไม่สำเร็จจุล่งไป ก็จะไม่เลิกล้มความพยายาม นั้นเสีย

และในการที่กล่าวว่า วิริยะที่นอกจากกุศลแล้ว เป็นสัมมัปปธานไม่ได้นั้น เพราะเหตุว่า พระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมพ้นจากหน้าที่การงานที่เกี่ยวกับการประหาณ อกุศล และ กระทำให้กุศลเกิด เสียแล้ว ฉะนั้น วิริยะที่อยู่ในกิริยขวนั้นนั้น จึงไม่เรียกว่า สัมมัปปธาน สำหรับวิริยะที่อยู่ในผลจิต ก็เช่นเดียวกัน คือ ไม่เกี่ยวข้องกันกับหน้าที่ทั้ง ๔ อย่างนั้น เพราะตนเองเป็นวิบากอยู่แล้ว

๓๙. ถาม. ท่านที่มีความประสงค์จะเรียนพระอภิธรรมให้จบหลักสูตรทั้ง ๙ ชั้น จนกระทั่งได้รับปริญญาบัตรนั้น จำเป็นจะต้องมีธรรมที่เป็นเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ของท่านก็อย่าง คืออะไรบ้าง และธรรมเหล่านี้ ถ้าอยู่ในผลจิตและกิริยาจิตแล้ว จะได้ชื่อว่า เป็นเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ ในสิ่งที่ได้ หรือไม่ เพราะเหตุไร ? จงอธิบาย

ตอบ. เมื่อข้าพเจ้ามีความประสงค์จะเรียนพระอภิธรรมให้จบหลักสูตรทั้ง ๙ ชั้น จนกระทั่งได้รับปริญญาบัตรนั้น จำเป็นจะต้องมีอิทธิบาทที่เป็นเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ ๔ อย่าง คือ ๑. ฉันทอิทธิบาท ๒. วิริยอิทธิบาท ๓. จิตตอิทธิบาท ๔. วิมงฺกสิทธิบาท และ ธรรมเหล่านี้ ถ้าอยู่ในผลจิตและกิริยาจิตแล้ว จะได้ชื่อว่า เป็นเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ในสิ่งที่ตินั้น ย่อมให้สำเร็จไม่ได้ ทั้งนี้ก็เพราะว่า ผลจิตนี้เป็นผลของมรรคจิต ฉะนั้น ผลจิตก็ดี ฉันทะ วิริยะ ปัญญา ที่อยู่ในผลจิตก็ดี ไม่ชื่อว่า อิทธิบาท ส่วนกิริยาจิตนั้นเล่า ก็เป็นของพระอรหันต์นั้น ซึ่งไม่ได้ชื่อว่า เป็นอิทธิบาท เช่นเดียวกัน

๔๐. ถาม. คำว่า โภชณงค์ เมื่อแยกบทออกแล้วได้กี่บท ? ให้บอกความหมาย และองค์ธรรมของบทนั้น ๆ มาด้วย ?

ตอบ. คำว่า โภชณงค์ เมื่อแยกบทออกแล้วได้ ๒ บทคือ โโพธิ + องค์

โพธิ หมายความว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้รู้ริยสัจ ๔ ได้แก่ องค์ธรรมของโพชฌงค์ ๗ รวมกัน มี สติ ปัญญา เป็นต้น

องค์ หมายความว่า ธรรมอันเป็นเครื่องประกอบ ได้แก่ องค์ธรรมของโพชฌงค์ แต่ละองค์ โดยเฉพาะ

๔๑. ถาม. จงแสดงเนื้อความที่อธิบายในโพชฌงค์ ๗ มาโดยละเอียด ?

ตอบ. เนื้อความที่จะอธิบายในโพชฌงค์ ๗ มีดังต่อไปนี้ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์ สติเจตสิก ที่มีความเจริญ คือ ตั้งอยู่ได้ติดต่อกันในอารมณ์ของสติปัฏฐานทั้ง ๔ โดยภาวนากิจแล้วทำลายความประมาท และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น จึงชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์

๒. อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเจตสิก ที่มีความเจริญ คือ รู้อยู่ในรูปนาม และความเกิดดับของรูปนาม โดยภาวนาภิกแล้วทำลายโมหะ และปรากฏขึ้นโดยความเป็นสัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ จึงชื่อว่า อัมมวิจยสัมโพชฌงค์

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ วิริยเจตสิก ที่มีความเจริญ คือ มีความพยายามอย่างแรงกล้าในการละอกุศลเก่า การระวังไม่ให้อกุศลใหม่เกิด การทำให้ออกุศลใหม่เกิด และการทำให้ออกุศลเก่าเจริญ โดยภาวนาภิกแล้วทำลายโกสัลชชะ คือ ความเกียจคร้าน ทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น จึงชื่อว่า วิริย-สัมโพชฌงค์

๔. ปิติสัมโพชฌงค์ ปิติเจตสิก ที่มีความเจริญ คือ มีความชุ่มชื่นใจในอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายอภินิหาร คือ ความไม่ยินดี และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปิติสัมโพชฌงค์

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ กายปัสสัทธิเจตสิกและจิตตปัสสัทธิเจตสิก ทั้ง ๒ ที่มีความเจริญ คือ มีความสงบทั้งทางกายและทางใจแล้วทำลายความกระด้างทางกาย และความเดือดร้อนใจ ทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ เอกัคคตาเจตสิก คือ ความตั้งมั่นในอารมณ์ที่เป็นกุศลซึ่งมีกำลังอย่างแรงกล้า เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ร้อยยัสจ ๔ องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมหาภูตจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖ หรือ ในตีเหตุกชวนจิต ๓๔ หรือ ๖๖

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ที่มีความเจริญ คือ ทำให้ศรัทธากับปัญญา วิริยะ กับ สมาธิ มีความสม่ำเสมอ ไม่หย่อนไม่ยิ่งกว่ากัน แล้วทำลายกามฉันทะ วิจิกิจฉา อุทธัจจะ กุกกัจะ ถีนะ มิตตะ แล้วทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์

๔๒. ถาม. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างคำว่า มัคคะ กับ มัคคังคะ พร้อมทั้งยกวจนัตถะด้วย ?

ตอบ. ความแตกต่างระหว่างคำว่า มัคคะ กับ มัคคังคะ นั้น มีดังนี้คือ

คำว่า มัคคะ นั้น เป็นชื่อขององค์ธรรมรวมกัน ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “กิเลส มาเรณา นิพพานํ คจฺจนฺติ เอเตนาติ = มคฺโค” พระโยคีบุคคลทั้งหลายฆ่ากิเลส และยอมเข้าถึงพระนิพพานด้วยธรรมนั้น ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุแห่งการฆ่ากิเลส และเข้าถึงพระนิพพานของพระโยคีบุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า มัคคะ

คำว่า **มัคคังคะ** เป็นชื่อขององค์มรรคแต่ละองค์โดยเฉพาะ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า **มคคสฺส องฺโก = มคฺคงฺโก** ธรรมอันเป็นเครื่องประกอบของธรรมที่เป็นเหตุแห่งการฆ่ากิเลส และเข้าถึงพระนิพพาน ชื่อว่า **มัคคังคะ**

๔๓. ถาม. ปัญญาชนิดไหน ชื่อว่า **สัมมาทิฏฐิมรรค** และ วิตกชนิดไหนชื่อว่า **สัมมาสังกัปปมรรค** ให้อธิบาย พร้อมยกข้ออุปมาในการที่สัมมาทิฏฐิมรรคสำเร็จกิจลงได้นั้น ให้เห็นด้วยและจงจำแนก **มัคคังคะ ๘** โดย **ศีล สมาธิ ปัญญา** ?

ตอบ. ปัญญาที่ได้ชื่อว่า **สัมมาทิฏฐิมรรค** นั้น เป็นปัญญาชนิดที่เห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ โดยกิจ ๔ อย่าง คือ

- ๑. ทุกเข ญาณ** รู้ในทุกขสัจจะโดยปริณญาณกิจ
- ๒. ทุกขสมุทเท ญาณ** รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์โดยปหานกิจ
- ๓. ทุกขนิโรธ ญาณ** รู้ในพระนิพพานซึ่งเป็นที่ตั้งดับแห่งทุกข์โดยสังนิกรรมกิจ
- ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาย ญาณ** รู้ในข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุให้เข้าถึงพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่ตั้งดับแห่งทุกข์ทั้งปวง โดยภาวนากิจ

เหล่านี้แหละได้ชื่อว่า **ปัญญาที่เป็นสัมมาทิฏฐิมรรค**

อธิบายพร้อมทั้งอุปมาในการสำเร็จกิจของสัมมาทิฏฐิมรรคทั้ง ๔ อย่างนั้น เหมือนกับดวงไฟ ตามธรรมดาดวงไฟ เมื่อปรากฏขึ้นแล้ว ย่อมกระทำให้สำเร็จกิจทั้ง ๔ อย่างพร้อม ๆ กัน ในขณะเดียวกัน คือ ทำให้แสงสว่างปรากฏขึ้นแผ่ไปประการหนึ่ง ขจัดความมืดให้หายไป ประการหนึ่ง เผาไล่ให้ไหม้สิ้นไป ประการหนึ่ง น้ำมันก็ค่อย ๆ แห้งหมดลง ประการหนึ่ง ในกิจทั้ง ๔ อย่างนี้แสงสว่างที่ปรากฏขึ้นแผ่ไปนั้น เหมือนกับองค์มรรค ๘ ที่ถึงซึ่งความเจริญนี้ ที่ท่านกล่าวว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาย ญาณ** การขจัดความมืดให้หายไปนั้น เหมือนกับการทิ้งสังขารธรรม และบัญญัติธรรมแล้ว เข้าถึงพระนิพพานเฉพาะหน้า นี่แหละที่ท่านกล่าวว่า **ทุกขนิโรธ ญาณ** การเผาไล่ให้ไหม้สิ้นไปนั้น เหมือนกับการรอบรู้ในทุกข์ทั้งปวง นี่แหละที่ท่านกล่าวว่า **ทุกเข ญาณ** ในขณะเดียวกันนั่นเอง น้ำมันก็ค่อย ๆ แห้งหมดไปด้วยนั้น ก็เหมือนกับการประหาณสมุทัยตัณหา นี่แหละที่ท่านกล่าวว่า **ทุกขสมุทเท ญาณ**

บรรดากิจทั้ง ๔ นี้ **ทุกนิโรธคามินีปฏิปทา** ญาณ รู้ในข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุให้เข้าถึงพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่ดับแห่งทุกข์ทั้งปวง โดยภาวณากิจนั้น เป็นกิจที่สำคัญยิ่ง เพราะว่า เมื่อองค์มรรคทั้ง ๘ นี้ ถึงซึ่งความเจริญแล้วเวลาใด เวลานั้นแหละ กิจอีก ๓ อย่าง ก็พลอยสำเร็จไปพร้อม ๆ กัน ในขณะเดียวกันนั่นเอง

สำหรับ **วิตก** ที่ได้ชื่อว่า **สัมมาสังกัปปมรรค** นั้น เป็นวิตกชนิดที่มีความดำริชอบในเรื่องทั้ง ๓ คือ

๑. เนกขัมมสังกัปปะ ความดำริที่จะออกจากกามคุณอารมณ์
๒. อพยาบาทสังกัปปะ ความดำริที่ประกอบด้วยเมตตาไม่พยาบาทปองร้าย
๓. อวิหิงสาสังกัปปะ ความดำริที่ประกอบด้วยกรุณา ไม่คิด เบียดเบียน

เหล่านี้แหละได้ชื่อว่า **วิตก** ที่เป็น **สัมมาสังกัปปมรรค**

จำแนกมัคคังคะ ๘ โดยศีล สมาธิ ปัญญา นั้นมีดังนี้

สัมมาวาจา	}	องค์ธรรมทั้ง ๓ นี้ สงเคราะห์เข้าในศีลชั้นธ
สัมมากัมมันตะ		
สัมมาอาชีวะ		
สัมมาวายามะ	}	องค์ธรรมทั้ง ๓ นี้ สงเคราะห์เข้าในสมาธิชั้นธ
สัมมาสติ		
สัมมาสมาธิ		
สัมมาทิฐิ	}	องค์ธรรมทั้ง ๒ นี้ สงเคราะห์เข้าในปัญญาชั้นธ
สัมมาสังกัปปะ		

๔๔. **ถาม.** ให้แสดงธรรมดังต่อไปนี้

ก. ธรรมที่เป็นอธิบาพได้	แต่เป็นอินทรีย์ไม่ได้
ข. ธรรมที่เป็นอินทรีย์ได้	แต่เป็นอธิบาพไม่ได้
ค. ธรรมที่เป็นอธิบาพ	และอินทรีย์ ได้ทั้ง ๒
ฌ. ธรรมที่เป็นอธิบาพ	และอินทรีย์ ไม่ได้ทั้ง ๒
ง. ธรรมที่เป็นโพชฌงค์ได้	แต่เป็นมัคคังคะ ไม่ได้

- จ. ธรรมที่เป็นมคังคะได้ แต่เป็นโพชฌงค์ไม่ได้
ฉ. ธรรมที่เป็นโพชฌงค์ และมคังคะ ได้ทั้ง ๒
ช. ธรรมที่เป็นโพชฌงค์ และมคังคะ ไม่ได้ทั้ง ๒

ตอบ ก. ธรรมที่เป็นอธิบาทได้ แต่เป็นอินทรีย์ไม่ได้ ได้แก่ ฉันทเจตสิก
ที่ในกุศลจิต ๒๑ กับ กุศลจิต ๒๑

ข. ธรรมที่เป็นอินทรีย์ได้ แต่เป็นอธิบาทไม่ได้ ได้แก่ สัทธา สติ เอกัคคตา
ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวนจิต ๒๖ และวิริยเจตสิกที่ในมหาภิรียาจิต
๘ มหัคคตภิรียาจิต ๔ ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ ปัญญาเจตสิกที่ในมหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔
มหัคคตภิรียาจิต ๔ ผลจิต ๔ หรือ ๒๐

ค. ธรรมที่เป็นอธิบาท และอินทรีย์ ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในกุศลจิต
๒๑ ปัญญาเจตสิก ที่ในกุศลญาณสัมปยุตตจิต ๑๗ (มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔
มหัคคตกุศลจิต ๔ มัคคจิต ๔)

ฆ. ธรรมที่เป็นอธิบาท และอินทรีย์ ไม่ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ จิต ๖๘ เจตสิก ๕๒
ที่ประกอบ (เว้นกุศลจิต ๒๑ และเจตสิก ๓๒ ที่ประกอบในกุศลจิต ๒๑) รูป ๒๘ นิพพาน
(เว้น สัทธา วิริยะ สติ เอกัคคตา ปัญญา ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวนจิต
๒๖ และ ฉันทเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑)

ง. ธรรมที่เป็นโพชฌงค์ได้ แต่เป็นมคังคะไม่ได้ ได้แก่ ปิติเจตสิก ที่ในมหากุศล
โสมนัส ๔ มหาภิรียาโสมนัส ๔ สปปัตติกอปปนาชวนจิต ๓๐ (คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน
ตติยฌาน รูปาวจรกุศลจิต ๓ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน รูปภิรียาจิต ๓ ปฐมฌาน
ทุตติยฌาน ตติยฌาน โลกุตตรจิต ๒๔ และ กายปัสสัทธิเจตสิก จิตตปัสสัทธิเจตสิก
ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวนจิต ๒๖

จ. ธรรมที่เป็นมคังคะได้ แต่เป็นโพชฌงค์ไม่ได้ ได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ใน
มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ ปฐมฌานชวนะ ๑๐ วิรติเจตสิก ๓ ที่ในมหากุศลจิต ๘
โลกุตตรจิต ๘

ฉ. ธรรมที่เป็นโพชฌงค์ และ มคังคะ ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ วิริยะ สติ เอกัคคตา
เจตสิกที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อปปนาชวนจิต ๒๖ และปัญญาเจตสิก ที่ใน
มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อปปนาชวนจิต ๒๖

ข. ธรรมที่เป็นโพชฌงค์ และมัคค์ังคะ ไม่ได้ทั้ง ๒ ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๔๙ รูป ๒๘ นิพพาน (เว้นวิรติ ๓ สติ ปัญญา วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ เอกัคคตา ตัตตรมัชฌัตตตา วิตก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖)

๔๕. ถาม. ในสัพพสังคหะนี้ มีธรรมอยู่กี่หมวด คืออะไรบ้าง เมื่อว่าโดยประเภทมีจำนวนเท่าไร คืออะไร ? และให้แสดงความหมายพร้อมทั้งองค์ธรรมในหมวดดังต่อไปนี้ :-

ชั้น ๕ อุปาทานักขันธ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อริยสัจ ๔

ตอบ. ในสัพพสังคหะนี้ มีธรรมอยู่ ๕ หมวด คือ ๑. ชั้น ๒. อุปาทานักขันธ ๓. आयตนะ ๔. ธาตุ ๕. อริยสัจ เมื่อว่าโดยประเภทแล้วมี ๓๙ คือ ชั้น มี ๕ อุปาทานักขันธ มี ๕ आयตนะมี ๑๒ ธาตุ มี ๑๘ อริยสัจ มี ๔

แสดงความหมายพร้อมทั้งองค์ธรรมในหมวดดังต่อไปนี้

๑. ชั้น ๕ คือ

๑. รูปชั้น กองแห่งรูป องค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๘
๒. เวทนาชั้น กองแห่งเวทนา องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑
๓. สัญญาชั้น กองแห่งสัญญา องค์ธรรมได้แก่ สัญญาเจตสิก ที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑
๔. สังขารชั้น กองแห่งสังขาร องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา สัญญา ที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร
๕. วิญญาณชั้น กองแห่งจิต องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

๒. อุปาทานักขันธ ๕ คือ

๑. รูปอุปาทานักขันธ กองรูปที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๘
๒. เวทณุอุปาทานักขันธ กองเวทนา ที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโลภียจิต ๘๑
๓. สัญญูปาทานักขันธ กองสัญญา ที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ สัญญาเจตสิก ที่ในโลภียจิต ๘๑

๔. สังขารูปาทานักขันธ์ กองสังขารที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ สังขารเจตสิก ๕๐ (เวทนา สัญญา) ที่ในโลภียจิต ๘๑ ตามสมควร
๕. วิญญาณูปาทานักขันธ์ กองวิญญาณ ที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ โลภียจิต ๘๑

๓. आयतने ๑๒

อายตนะ หมายความว่า เป็นบ่อเกิด หรือ เป็นเหตุ ทำให้เกิดธรรมต่าง ๆ มีวิญญาณ เป็นต้น มี ๑๒ อย่าง คือ

๑. จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาทรูป
๒. รูปายตนะ รูปารมณ์ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ วัณณรูป คือ สีต่าง ๆ
๓. โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาทรูป
๔. สัททายตนะ สัททารมณ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่าง ๆ
๕. ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาทรูป
๖. คันธายตนะ คันธารมณ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ
๗. ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาทรูป
๘. รสายตนะ รสารมณ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ
๙. กายายตนะ กายะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ กายปสาทรูป

๑๐. โภฏฐัพพายตนะ โภฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ ปถวีรูป เตโชรูป วาโยรูป คือ เย็น - ร้อน อ่อน - แข็ง หย่อน - ตึง
๑๑. มนายตนะ จิต ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ จิตทั้งหมด
๑๒. ธัมมายตนะ สภาพธรรมต่าง ๆ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

๔. ธาตุ ๑๘

ธาตุ หมายถึง ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน ๆ ไม่เปลี่ยนแปลง แม้โลกและสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ก็ตาม แต่สภาวะของธรรมเหล่านั้น ก็ยังทรงอยู่ จึงชื่อว่า ธาตุ มี ๑๘ คือ

๑. จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รูปารมณฺ์สามารถกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาทรูป
๒. โสตรธาตุ โสตะชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใส ที่สัททารมณฺ์สามารถกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาทรูป
๓. ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใส ที่คันธารมณฺ์สามารถกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาทรูป
๔. ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใส ที่รสารมณฺ์สามารถกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาทรูป
๕. กายธาตุ กาย ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใส ที่โภฏฐัพพารมณฺ์สามารถกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ กายปสาทรูป
๖. รูปธาตุ รูปารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ วัณณรูป คือ สีต่าง ๆ
๗. สัทธาธาตุ สัททารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการกระทบกับโสตปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่าง ๆ

๘. คันธธาตุ คันธารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการกระทบกับขานปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ
๙. รสาธาตุ รสารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการกระทบกับชีวหาปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ
๑๐. โผฏฐัพพธาตุ โผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการกระทบกับกายปสาทได้ องค์ธรรมได้แก่ ปถวีรูป เตโชรูป วาโยรูป รวมกัน คือ สัมผัสต่าง ๆ
๑๑. จักขุวิญญาณธาตุ จักขุวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการเห็น องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒
๑๒. โสทวิญาณธาตุ โสทวิญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสามารถในการได้ยิน องค์ธรรมได้แก่ โสทวิญาณจิต ๒
๑๓. ฆานวิญาณธาตุ ฆานวิญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการรู้กลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานวิญาณจิต ๒
๑๔. ชิวหาวิญาณธาตุ ชิวหาวิญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการรู้รส ได้แก่ ชิวหาวิญาณจิต ๒
๑๕. กายวิญาณธาตุ กายวิญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการรู้สัมผัส องค์ธรรมได้แก่ กายวิญาณจิต ๒
๑๖. มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ชื่อว่า มโนธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการรู้ปัญจารมณฺ์อย่างสามัญ องค์ธรรมได้แก่ ปัญจทวาราวชฺชนจิต ๑ สัมปฏิจ ฉนจิต ๒
๑๗. มโนวิญาณธาตุ จิต ๗๖ ดวง ชื่อว่า มโนวิญาณธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความสามารถในการรู้ารมณฺ์เป็นพิเศษ องค์ธรรมได้แก่ จิต ๗๖ ดวง (เว้นทวิปัญจวิญาณจิต ๑๐ และมโนธาตุ ๓)
๑๘. ัมมธาตุ สภาวะธรรม ๖๙ ชื่อว่า ัมมธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะลักษณะของตน ๆ องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

๕. อริยสัจ ๔ คือ

๑. ทุกขสัจจะ ธรรมที่เป็นกองทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นโลภะ) รูป ๒๘ รวม เป็นทุกข์ ๑๖๐ ประการ
๒. สมุทยสัจจะ ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกที่โนโลภมูลจิต ๘
๓. นิโรธสัจจะ ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ นิพพาน
๔. มัคคสัจจะ หนทางที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ มัคคังคเจตสิก ๘ ดวง มีปัญญาเจตสิก เป็นต้น ที่ในมัคคจิต ๔

๔๖. ถาม. จงแปลคาถาทั้ง ๒ ดังต่อไปนี้ :-

๑. รูปขจ เวทนา สัญญา	เสสา เจตสิกตา ตถา
วิญญานมิตติ ปญเจเต	ปญจกขนธาติ ภาสิตา ฯ
๒. ปญจุปาทานกขนธาติ	ตถา เตญมิกา มตา
เกทาภาเวน นิพพาน	ขนธสงคหนิสสุณั ฯ

ตอบ. แปลความว่า

๑. นักศึกษาทั้งหลาย ฟังแสดงธรรมทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา และเจตสิก ที่เหลือ ๕๐ ดวง วิญญาน เหล่านี้ว่า ชันธ ๕

๒. นักศึกษาทั้งหลาย ฟังทราบ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ที่เกิดในภูมิ ทั้ง ๓ ว่า อุปาทานักขันธ ๕ ส่วนนิพพานพ้นจากขันธ ๕ เพราะไม่มีประเภทที่ต่างกัน เช่น ปัจจุบัน อดีต อนาคต เป็นต้น

๔๗. ถาม. ในปรมัตถธรรม ๔ ประการนั้น เมื่อว่าโดยอายตนะแล้วมี ๑๒ ว่าโดยธาตุ มี ๑๘ ที่เป็นดังนี้ อาศัยอะไรเป็นหลัก ? ให้อธิบาย พร้อมทั้งยกหลักฐานขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. ในปรมัตถธรรม ๔ ประการนั้น เมื่อว่า โดยอายตนะแล้ว มี ๑๒ เพราะอาศัยมีประเภทต่างกันแห่งทวาร ๖ และ อารมณ ๖

อธิบายว่า คำว่า **อายตนะ** นี้ หมายความว่า ย่อมกระทำซึ่งจิตและเจตสิก คือ วิธีจิตให้กว้างขวางเจริญขึ้น ฉะนั้น ธรรมที่ทำให้วิธีจิต กว้างขวางเจริญขึ้นเหล่านี้ มี ๒ อย่าง คือ ทวาร และ อารมณ เมื่อจัดเป็นประเภท แล้วมี ๑๒ ดังต่อไปนี้

๑. เมื่อรูปารมณ มาปรากฏในจักขุทวาร จักขุทวารวิธีย่อมเกิดขึ้นหลาย ๆ วิธี ฉะนั้น จักขุทวารและรูปารมณทั้ง ๒ นี้ จึงจัดเป็น จักขายตนะกับรูปายตนะ

๒. เมื่อสัททารมณ มาปรากฏในโสตทวาร โสตทวารวิธีย่อมเกิดขึ้นหลาย ๆ วิธี ฉะนั้น โสตทวาร กับ สัททารมณทั้ง ๒ นี้ จึงจัดเป็น โสตายตนะกับสัททายตนะ

๓. เมื่อคันธารมณ มาปรากฏในฆานทวาร ฆานทวารวิธีย่อมเกิดขึ้นหลาย ๆ วิธี ฉะนั้น ฆานทวาร กับ คันธารมณทั้ง ๒ นี้ จึงจัดเป็น ฆานายตนะ กับคันธายตนะ

๔. เมื่อรสารมณ มาปรากฏในชีวหาทวาร ชิวหาทวารวิธีย่อมเกิดขึ้นหลาย ๆ วิธี ฉะนั้น ชิวหาทวาร กับ รसरมณทั้ง ๒ นี้ จึงจัดเป็น ชิวหายตนะ กับรสายตนะ

๕. เมื่อโณภูฏัพพารมณ มาปรากฏในกายทวาร กายทวารวิธีย่อมเกิดขึ้นหลาย ๆ วิธี ฉะนั้น กายทวาร กับ โณภูฏัพพารมณ ทั้ง ๒ นี้ จึงจัดเป็น กายายตนะ กับโณภูฏัพพายตนะ

๖. เมื่อธรรมารมณ มาปรากฏในมโนทวาร มโนทวารวิธีย่อมเกิดขึ้นหลาย ๆ วิธี ฉะนั้น มโนทวาร กับ ธรรมารมณ ทั้ง ๒ นี้ จึงจัดเป็น มนายตนะกับธัมมายตนะ

ตั้งแต่ จักขุทวาร กับ รูปารมณ จนถึง กายทวาร กับ โณภูฏัพพารมณ เหล่านี้ จัดเป็นอายตนะโดยตรง แต่การจัด มโนทวาร กับ ธรรมารมณ เป็นอายตนะนั้น เป็นการ จัดโดยอ้อม เพราะว่า มโนทวาร นี้ก็ได้แก่ **ภวังคจิตทั้งหมด** ฉะนั้น มโนทวารนี้ จึงเป็นแต่เพียงส่วนหนึ่งของมนายตนะ นี่เป็นการจัดโดย **เอกเทศรูปจารณัย** (นัยโดยเทียบเคียง ต่างหาก) ส่วนธรรมารมณนั้น กว้างขวางมากกว่า ธัมมายตนะ เพราะว่า ธรรมที่เป็น ธัมมายตนะนั้น เป็นได้แต่เพียงส่วนหนึ่งของธรรมารมณ เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ การจัด ธรรมารมณเป็นธัมมายตนะนั้น จึงเป็นการจัดโดยปริยายนัย (นัยโดยอ้อม)

ในปรมัตถธรรม ๔ ประการนั้น เมื่อว่า โดยธาตุ มี ๑๘ นั้น เพราะอาศัยทวาร ๖ อารมณ ๖ และ วิญญาน ๖ เป็นหลักจำแนก

อธิบายว่า คำว่า ธาตุ หมายความว่า ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน ไม่มีการเปลี่ยนแปลงสภาพไปเป็นอย่างอื่น ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนเหล่านี้ มีอยู่ ๓ อย่าง คือ ทวาร มีสภาพทรงไว้ซึ่งการรับกระทบอารมณ์ มี การเห็นเป็นต้น เช่น

๑. เมื่อรูปารมณฺมาปรากฏในจักขุทวารแล้ว จักขุวิญญาณจิตย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น จักขุทวาร รูปารมณฺ จักขุวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ จึงจัดเป็น จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ

๒. เมื่อสัททารมณฺมาปรากฏในโสตทวารแล้ว โสตวิญญาณจิต ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น โสตทวาร สัททารมณฺ โสตวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ จึงจัดเป็นโสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ

๓. เมื่อคันธารมณฺมาปรากฏในฆานทวารแล้ว ฆานวิญญาณจิต ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น ฆานทวาร คันธารมณฺ ฆานวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ จึงจัดเป็น ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ

๔. เมื่อรสารมณฺมาปรากฏในชีวหาทวารแล้ว ชิวหาวิญญาณจิต ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น ชิวหาทวาร รसरมณฺ ชิวหาวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ จึงจัดเป็น ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ

๕. เมื่อโณฐัพพารมณฺ มาปรากฏในกายทวารแล้ว กายวิญญาณจิต ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น กายทวาร โณฐัพพารมณฺ กายวิญญาณ ทั้ง ๓ อย่างนี้ จึงจัดเป็น กายธาตุ โณฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ

๖. เมื่อธรรมารมณฺ มาปรากฏในมโนทวารแล้ว มโนวิญญาณจิต ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น มโนทวาร ธรรมารมณฺ มโนวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ จึงจัดเป็น มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ

ตั้งแต่จักขุทวาร รูปารมณฺ กับ จักขุวิญญาณ จนถึง กายทวาร โณฐัพพารมณฺ กายวิญญาณ เหล่านี้จัดเป็นธาตุโดยตรง แต่การจัดมโนทวาร ธรรมารมณฺ เป็น มโนธาตุ ธัมมธาตุ นั้น เป็นการจัดโดยอ้อม เพราะว่า มโนทวาร นั้น ได้แก่ ภาวํคจิต ๑๙ ดวง ส่วน มโนธาตุ ได้แก่ จิต ๓ ดวงเท่านั้น คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สำหรับธรรมารมณฺ ที่จัดเป็น ธัมมธาตุ นั้น ก็คงมีความหมายเป็นเช่นเดียวกันกับการจัดเข้าเป็น ธัมมายตนะ นั้นเอง ส่วน มโนวิญญาณ ที่จัดเป็น มโนวิญญาณธาตุ นั้นเป็น

การจัดโดยตรง ฉะนั้น ที่กล่าวว่า เมื่อธรรมารมณ มากระทบทางมนทวารแล้ว มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นได้ เป็นการกล่าวตามลำดับของทวาร อารมณ วิญญาณ ไปโดยเฉพาะ ๆ เท่านั้น ดังมีหลักฐานบาลีแสดงว่า

ทวาราลมพณเภเทน

ภวนตายนานิ จ

ทวาราลมพตพูปน-

ปริยาเยน ธาตุโย

อายตนะมีจำนวน ๑๒ เพราะมีประเภทต่างกันแห่งทวาร ๖ และอารมณ ๖ ธาตุ มีจำนวน ๑๘ โดยปริยายแห่งทวาร ๖ อารมณ ๖ และวิญญาณ ๖ ที่เกิดในทวาร และ อารมณนั้น

๔๘. ถาม. ให้แสดงคาถาที่กล่าวถึงการนับองค์ธรรมในอริยสัจ ๔ พร้อมทั้ง คำแปล และ ธรรมที่เป็นสังขวิมุตต์ นั้นมีเท่าไร คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. คาถาที่กล่าวถึงการนับองค์ธรรมในอริยสัจ ๔ มีดังนี้

ทุกขํ เตฏุมกํ วฏฺฐํ

ตณฺหา สมุทโย ภเว

นิโรธो นาม นิพพานํ

มคฺโค โลกุตตโร มโต.

นักศึกษาทั้งหลาย ฟังทราบ ธรรมที่วนเวียนอยู่ในภูมิทั้ง ๓ ชื่อว่า ทุกขสัจจะ ตณฺหา ชื่อว่า สมุทยสัจจะ นิพพานชื่อว่า นิโรธสัจจะ องค์มรรค ๘ ที่ในโลกุตตรมรรค ชื่อว่า มรรคสัจจะ และธรรมที่เป็น สังขวิมุตติ ที่เป็นฝ่ายมรรค มีจำนวน ๒๙ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ โสภณเจตสิก ๑๘ (เว้นองค์ธรรม ๘) ที่ประกอบกับมรรคจิต ๔ และ มรรคจิต ๔ ซึ่งเมื่อว่า โดยลักษณะแล้ว มีอย่างเดียว คือ วิชชานนลักษณะ จึงนับเป็น ๑ รวมเจตสิกที่เหลือจากองค์มรรค อีก ๒๘ ดวง และมรรคจิตอีก ๑ เป็น ๒๙ รวมเรียกว่า มรรคจิตตูปบาท ๒๙ ส่วนที่เป็นฝ่ายผล มีจำนวน ๓๗ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ ที่ประกอบกับผลจิต ๔ และผลจิต ๔ ซึ่งเมื่อว่า โดยลักษณะแล้ว ก็นับเป็น ๑ (เหมือนมรรคจิต) จึงรวมเรียกว่า ผลจิตตูปบาท ๓๗ (จิต ๑ เจตสิกที่ประกอบ ๓๖)

๔๙. ถาม. คำว่า สัพพสังคหะ หมายความว่าอย่างไร ? และให้อธิบายเรื่องชั้นนี้ ตามบาลีที่กล่าวว่า “ราสฏฺเฐน ราสีฏฺเฐน ขนฺโธ” ?

ตอบ. คำว่า สัพพสังคหะ หมายความว่า หมวดยที่แสดงสงเคราะห์ ปริมาณธรรมทั้งหมดรวมกัน ชื่อว่า สัพพสังคหะ

อธิบายเรื่องชั้นตามบาลีที่กล่าวว่า “ราสฏฺเฐน ราสีฏฺเฐน ขนฺโธ” นั้นมีเนื้อความดังนี้ ชื่อว่า ชั้น เพราะอรรถว่า เป็นกลุ่ม เป็นกอง คือ

๑. ธรรมที่เป็น ปัจจุบัน อดีต อนาคต	รวมเป็นกอง ๑
๒. ธรรมที่เป็น อัชฌัตตะ และ พหิทตะ	รวมเป็นกอง ๑
๓. ธรรมที่เป็น โสฬาริกะ และ สุขุมะ	รวมเป็นกอง ๑
๔. ธรรมที่เป็น หีนะ และ ปณีตะ	รวมเป็นกอง ๑
๕. ธรรมที่เป็น ทูระ และ สันติกะ	รวมเป็นกอง ๑

ด้วยเหตุนี้ เวทนาเจตสิก และ สัญญาเจตสิก ดวงเดียว จึงเป็น เวทนาชั้น และ สัญญาชั้น ได้

๕๐. ถาม. ท่านกล่าวว่า นิพพาน เป็นชั้นวิมุตตนั้น เพราะเหตุไร ? ให้ยกเหตุผลอธิบายโดยละเอียด

ตอบ. ที่ท่านว่า นิพพาน เป็นชั้นวิมุตตนั้น เพราะเหตุว่า ไม่มีประเภทที่ต่างกัน กล่าวคือ

นิพพาน ที่เป็น ปัจจุบัน อดีต อนาคต	ไม่มี มีแต่เป็น กาลวิมุตต อย่างเดียว
นิพพาน ที่เป็น อัชฌัตตะ	ไม่มี มีแต่เป็น พหิทตะ อย่างเดียว
นิพพาน ที่เป็น โสฬาริกะ	ไม่มี มีแต่เป็น สุขุมะ อย่างเดียว
นิพพาน ที่เป็น หีนะ	ไม่มี มีแต่เป็น ปณีตะ อย่างเดียว
นิพพาน ที่เป็น สันติกะ	ไม่มี มีแต่เป็น ทูระ อย่างเดียว

ฉะนั้น นิพพาน จึงเป็นชั้นไม่ได้ ที่กล่าวว่า นิพพานเป็น กาลวิมุตต พหิทตะ สุขุมะ ปณีตะ ทูระ เหล่านี้ ก็ไม่เรียกว่า นิพพาน มี ๕ ประเภท แต่คงเป็นอันเดียวกันคือ นิพพานที่เป็นกาลวิมุตตนั้นเอง ก็เป็น พหิทตะ สุขุมะ ปณีตะ ทูระ ไปด้วย

๕๑. ถาม. ธรรมที่เป็นอาหารของทุกข์ต่าง ๆ มีชาติ ขรา พยาธิ มรณะ เป็นต้นนั้น คืออะไร ถ้าธรรมที่เป็นอาหารของทุกข์เหล่านี้ไม่มีแล้ว ชาติ ขรา เป็นต้น เหล่านี้ จะเกิดขึ้นได้หรือไม่ ? ให้อธิบายพร้อมยกหลักฐานขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. ธรรมที่เป็นอาหารของทุกข์ต่าง ๆ มี ขาติ ขรา พยาธิ มรณะ เป็นต้นนั้น ได้แก่ ชันธ ๕ คือ รูปชันธ เวทนาชันธ สัญญาชันธ สังขารชันธ วิญญานชันธ ถ้าธรรมที่เป็นอาหารของทุกข์เหล่านี้ ไม่มีแล้ว ขาติ ขรา เป็นต้น ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้

อธิบายว่า ขาติ ขรา พยาธิ มรณะ เหล่านี้ เป็นอาการเป็นไปของชันธ ๕ หาใช่ว่ามีขึ้นโดยเฉพาะไม่ กล่าวคือ การเกิดขึ้นของชันธ ๕ เรียกว่า ขาติ การสืบทอดของชันธ ๕ โดยการเจริญเติบโตขึ้นและแก่ลง เรียกว่า ขรา การเจ็บป่วยของรูป เรียกว่า พยาธิ การดับไปของชันธ ๕ ในภพหนึ่ง ๆ เรียกว่า มรณะ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “อนเอกทุกฺขเขติ ขขฺชนฺตํติติ = ขนฺธา” ธรรมทั้งหลาย ที่ถูกทุกข์ต่าง ๆ เคี้ยวกิน ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า ชันธ ๕ หมายความว่า ชันธ ๕ นี้ เป็นที่เกิดแห่งขาติ ขรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ถ้าไม่มีชันธ ๕ แล้ว ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ ก็เกิดขึ้นไม่ได้

อีกนัยหนึ่ง สุลลภาการํ ธาเรนฺตํติติ = ขนฺธา ธรรมเหล่าใด ที่แสดง (ทรงไว้) อาการว่างเปล่าจากอตัระ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ชันธ

๕๒. ถาม. จงบรรยายเรื่องชันธตามวจนัตถะที่แสดง “สุลลภาการํ ธาเรนฺตํติติ = ขนฺธา” ?

ตอบ. เรื่องชันธตามวจนัตถะที่แสดงว่า “สุลลภาการํ ธาเรนฺตํติติ = ขนฺธา” นั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ ธรรมเหล่าใด ที่แสดงอาการว่างเปล่าจากอตัระ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ชันธ ตามธรรมศาสตร์ทั้งหลาย ในโลกนี้ โดยมากมีความเข้าใจว่า ความเป็นอยู่ต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นแก่ตนเอง เช่น การทำ การพูด การคิดนึก ความสบาย ดีใจ เสียใจ และการเปลี่ยนแปลงไปต่าง ๆ ของร่างกาย เป็นต้น เหล่านี้ เป็นตัวเรา เป็นของเรา แทบทั้งสิ้น ดังที่ใช้พูดกันว่า เราทำ เราพูด เราคิด เราสบาย เราไม่สบาย เราดีใจ เสียใจ เราหนุ่ม เราสาว เราแก่ เราสวย เราไม่สวย และถ้าอาการดังกล่าวนี้ ปรากฏแก่ผู้อื่น ก็ใช้คำว่า ผู้นั้น ผู้นี้ ทำ พูด คิด สบาย ไม่สบาย เป็นต้น รวมความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ มีเรา มีเขา ซึ่งล้วนแต่เป็นอัตตทิฏฐิ ทั้งสิ้น แต่ความจริงนั้น ความเป็นไปต่าง ๆ เหล่านี้หาใช่เป็นเรา เป็นเขา ไม่ เป็นแต่เพียงสภาพของชันธ ๕ เท่านั้น กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงของร่างกาย มี การเติบโต เจริญขึ้น แก่ลง ผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยว เป็นต้น ก็ดี การเคลื่อนไหวกาย และ การพูด ก็ดี เหล่านี้ จัดเป็นรูปชันธ ความรู้สึกสบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ ฉะนี้ เหล่านี้ จัดเป็นเวทนาชันธ ความจำสิ่งต่าง ๆ ได้ จัดเป็นสัญญาชันธ ความอยากได้ ความโกรธ ความหลง ความเลื่อมใส ความพยายาม ความรู้ตามความเป็นจริง เป็นต้น ที่เป็นอาการปรุงแต่งจัดแจงภายในจิตสันดานเหล่านี้

จัดเป็นสังขารชั้น ความรู้ในอารมณ์ต่าง ๆ จัดเป็นวิญญาณชั้น ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่ประกอบ ด้วยสุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และ ภาวนามยปัญญาทั้งหลาย จึงรู้ว่า บรรดาสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้ นอกจากชั้น ๕ แล้ว ก็ไม่มีอะไรอื่นอีก เป็นแต่สภาพอนัตตา ไม่มีตัวตน ทั้งสิ้น ส่วนการรู้ถึงสภาพอนัตตาของรูปนามเหล่านี้ จะรู้ได้ชัดเพียงไรนั้น ก็ต้องแล้วแต่ กำลังของปัญญาของแต่ละบุคคลนั้น ๆ

๕๓. ถาม. พระพุทธองค์ทรงแสดงอุปาทานักขันธ แยกออกจากชั้น ๕ โดย พิเศษอีกนั้นเพราะเหตุไร ? ให้แสดงวจนัตถะของคำว่าอุปาทานักขันธ

ตอบ. ในการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอุปาทานักขันธ แยกออกมาจาก ชั้น ๕ นั้น ก็เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการเจริญวิปัสสนา เพราะผู้ที่เจริญวิปัสสนานั้น จะต้องกำหนดชั้น ๕ ที่เป็นโลกียะ ซึ่งเป็นอารมณ์ของอุปาทานได้ กล่าวคือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลพทุปปาทาน อัตตวาหุปาทาน เหล่านี้ เกิดขึ้นก็ด้วยอาศัย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ที่เป็นโลกียธรรม เท่านั้น เป็นเหตุ ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เป็นโลกุตตรธรรมนั้น ไม่ใช่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน แม้อุปาทานทั้ง ๔ ที่เกิดขึ้น โดยอาศัยโลกุตตรธรรมนั้น ย่อมไม่มี ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ทรงแสดงอุปาทานักขันธ ๕ โดยความเป็นโลกุตตรธรรมนั้น ฉะนั้น จึงทรงแสดงอุปาทานักขันธ ๕ โดยเฉพาะอีก

๕๔. ถาม. ให้แสดงผลที่เกิดขึ้นจากอายตนะ ๑๒ โดยเฉพาะๆ และที่ท่าน กล่าวว่า จักขุปสาท เป็นต้น เหล่านี้ชื่อว่า อายตนะ เพราะมี สภาพคล้ายกับว่า มีความพยายาม เพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้นนั้น อยากทราบว่ามี ความพยายามอย่างไร ? ให้อธิบาย

ตอบ. ผลที่เกิดจากอายตนะ ๑๒ โดยเฉพาะ ๆ นั้น มีดังนี้ คือ

๑. จักขุวิญญาณ	การเห็น เป็นผลของ จักขายตนะ กับ รูปายตนะ
๒. โสทวิญาณ	การได้ยิน เป็นผลของ โสทายตนะ กับ สัททายตนะ
๓. ฆานวิญาณ	การรู้กลิ่น เป็นผลของ ฆานายตนะ กับ คันธายตนะ
๔. ชิวหาวิญาณ	การรู้รส เป็นผลของ ชิวหายตนะ กับ รสายตนะ
๕. กายวิญาณ	การรู้ถูกต้อง เป็นผลของ กายายตนะ กับ โผฏฐัพพายตนะ
๖. จิต ๗๖	(เวทนาวิปัญญาวินญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) มีการรู้อารมณ์ และนึกคิดถึงในเรื่องราวต่าง ๆ เป็นผลของมโนายตนะ กับ ัมมายตนะ

ที่ท่านกล่าวว่า จักขุปสาท เป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า อายตนะ เพราะมีสภาพคล้ายกับว่ามีความพยายามเพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้นนั้น อธิบายว่า ความพยายามของอายตนะเหล่านี้ คือ เป็นเหตุอันสำคัญ ทั้งมีกำลังมากในการที่จะทำให้ผลของตน มี การเห็น การได้ยิน เป็นต้น เกิดขึ้นนั่นเอง เหตุ กับ ผล ทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมเป็นไปตามสภาพอนัตตาทั้งสิ้น อายตนะต่าง ๆ เหล่านี้ หาได้มีความพยายามเกิดขึ้นแต่อย่างใดไม่ แต่สภาพความเป็นไปของอายตนะต่าง ๆ เหล่านี้ คล้าย ๆ กับว่า มีการชวนชวนพยายาม เพื่อให้ผลของตน ๆ เกิดขึ้น

๕๕. ถาม. ท่านกล่าวว่า อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ เหล่านี้ ย่อมทำให้จิตและเจตสิกทั้ง ๒ กว้างขวางเจริญขึ้น อยากทราบว่ายายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ นั้นคืออะไร และทำให้จิตและเจตสิกกว้างขวางเจริญขึ้น โดยอาศัยอายตนะเหล่านี้ อย่างไร ?

ตอบ. อายตนะภายใน ๖ นั้น คือ ๑. จักขายตนะ ๒. โสตายตนะ ๓. ชวานายตนะ ๔. ชิวหายตนะ ๕. กายายตนะ ๖. มนายตนะ อายตนะภายนอก ๖ นั้นคือ ๑. รูปายตนะ ๒. สัททหายตนะ ๓. คันธายตนะ ๔. รสายตนะ ๕. โผฏฐัพพายตนะ ๖. ฌัมมายตนะ

และการที่จิตและเจตสิกทั้งหลาย กว้างขวางเจริญขึ้นโดยอาศัยอายตนะเหล่านี้ นั้นก็เพราะว่า เมื่ออายตนะภายใน และ อายตนะภายนอกเหล่านี้ มีการกระทบกันเข้าแล้ว วิถีจิตต่าง ๆ มี จักขุทวารวิถี เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น วิถีจิตที่เกิดขึ้นนั้น ก็ไม่ใช่จะเกิดขึ้นเพียงวิถีเดียว ย่อมเกิดขึ้นหลาย ๆ วิถีจนนับไม่ถ้วน และในวิถีหนึ่ง ๆ นั้น ก็มีจิตเกิดขึ้นหลายชนิดด้วยกัน คือ กุศลบ้าง อกุศลบ้าง วิบากบ้าง กิริยาบ้าง การเกิดขึ้นของวิถีจิตหลาย ๆ วิถี และหลาย ๆ ชนิดเช่นนี้แหละ ได้ชื่อว่า จิต เจตสิก กว้างขวางเจริญขึ้น และในการที่จิตเจตสิก กว้างขวางเจริญขึ้นได้ เช่นนี้ ก็โดยอาศัยอายตนะ ที่เป็นภายในและภายนอกนั่นเอง

อนึ่ง อกุศลธรรม มีโลภะ โทสะ เป็นต้น กุศลธรรม มีสัทธา สติ ปัญญา เป็นต้น เหล่านี้ ขณะที่เกิดขึ้นในตอนแรกนั้น ยังมีกำลังอ่อนอยู่ เมื่อวิถีจิต ที่มีกุศล หรือ อกุศล เหล่านี้ เกิดขึ้นหลาย ๆ รอบแล้ว กำลังแห่งกุศล หรือ อกุศลเหล่านี้ก็ค่อย ๆ มีมากขึ้น เป็นลำดับ จนกระทั่งสำเร็จเป็นสุจริต หรือ ทุจริตขึ้นได้ นี้ก็ได้ชื่อว่า จิต เจตสิก มีความกว้างขวางเจริญขึ้น โดยอาศัยอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นเหตุ ให้เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน

๕๖. ถาม. จงอธิบายเนื้อความ ๕ อย่าง ของคำว่า आयตนะ มาดู ?

ตอบ. เนื้อความ ๕ อย่าง ของคำว่า आयตนะ นั้น มีดังนี้ คือ

๑. สยชาติเทสภูฏ หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้เรียกว่า आयตนะ เพราะเป็นที่เกิดแห่งวิถิจิตบ่อয় ๆ คือ ไม่ว่า บุคคลจะเกิดในชาติใดภพใดก็ตาม ย่อมไม่เกิดที่อื่น ต้องเกิดตามอายตนะเหล่านี้เท่านั้น

๒. นิवासภูฏ หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้เรียกว่า आयตนะ เพราะเป็นที่อยู่ของวิถิจิต การแสดงเช่นนี้ เป็นการแสดงโดยอุปจารนัย คือ แสดงโดยอ้อม เพราะวิถิจิตต่าง ๆ นั้น ไม่ใช่มีอยู่แล้ว ที่ ตา หู จมูก เป็นต้น ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยประชุมพร้อมเพรียงกันแล้ว วิถิจิตเหล่านั้น จึงเกิดขึ้น เหมือนหนึ่งพินกับเสียงพิน ย่อมกล่าวไม่ได้ว่า เสียงพินนั้น อยู่ที่ตัวพิน หรือ ที่สายพิน แต่ถ้าติดขึ้นแล้ว เสียงนั้นก็ปรากฏดังขึ้นมา คล้ายกับว่าเสียงนั้นอยู่ในตัวพิน หรือ สายพิน ข้อนี้ฉันใด วิถิจิตและอัสสัคตติกายตนะ ๖ ก็เช่นเดียวกัน คือกล่าวไม่ได้ว่า วิถิจิตนี้ อยู่ในอัสสัคตติกายตนะ ๖ เหล่านี้ แต่ถ้ามีเหตุปัจจัยบริบูรณ์แล้วก็ปรากฏเกิดขึ้นได้ เหมือนหนึ่งวิถิจิตนี้ อยู่ในอายตนะเหล่านี้ ดังที่กล่าวมาแล้ว

๓. อากรภูฏ หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้เรียกว่า आयตนะ เพราะเกิดขึ้นอยู่ในสัตว์ทั่วไป ไม่เลือกชั้นต่ำ ชั้นสูง เล็ก ใหญ่ คือ ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ เทวดา สัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น ที่มีวิญญาณ ก็ต้องมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยกันทั้งสิ้น

๔. สโมสธณภูฏ หมายความว่า รูปายตนะ เป็นต้น จนถึง ธัมมายตนะ ที่เป็นอายตนะภายนอกนี้ เรียกว่า आयตนะ เพราะเป็นที่ประชุมแห่งวิถิจิตทั้งหลาย คือ วิถิจิตต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น จะต้องมีการรับอารมณ์เสมอ การรับอารมณ์ของวิถิจิตเหล่านี้ คล้ายกับว่า เข้าไปประชุมในอารมณ์ มี รูปารมณ์ เป็นต้น ที่ตนรับอยู่

๕. การณภูฏ หมายความว่า อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ เหล่านี้เรียกว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้วิถิจิตเกิดขึ้น คือ ตามธรรมดาวิถิจิตที่เกิดขึ้นได้นั้น ต้องมีอายตนะ ทั้งภายในและภายนอก ถ้าไม่มีอายตนะเหล่านี้เสียแล้ว วิถิจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้

๕๗. ถาม. จักขุปสาท เป็นต้น ชื่อว่า ธาตุ เพราะไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็น สภาวะล้วน ๆ นั้น เป็นได้อย่างไร ? ให้อธิบาย และ จงอธิบายคำว่า ธาตุ ตามวจนัตถะว่า “อตฺตโน สภาวํ ธาเรตฺติ = ธาตุ”

ตอบ. นิสสุตตนิชชีวิฏฺเฐน ธาตุ จักขุปสาท เป็นต้น ชื่อว่า ธาตุ เพราะ มีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นสภาวะแท้ ๆ นั้นเอง

ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ ย่อมมีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสถูกต้อง การคิดนึกอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งกิจต่าง ๆ เหล่านี้ มิได้ก็เพราะ อาศัยการประชุมร่วมกันระหว่าง ทวาร อารมณ์ วิญญาณ ที่เป็นธาตุ ทั้ง ๑๘ นั้นเอง นอกจากการประชุมร่วมกัน ระหว่างธาตุ ๑๘ เหล่านี้แล้ว ที่เข้าใจกันว่า การเห็น การได้ยิน การคิดนึก หรือ การไป การมา การกิน การนอน การพูด ของมนุษย์ สัตว์เดรัจฉาน เหล่านี้ ย่อมไม่มี ฉะนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ จึงกล่าวว่า นิสสุตต คือ ไม่ใช่เป็นสัตว์ เป็นบุคคล

ที่เข้าใจว่า คนนั้นคนนี้ตาย แต่วิญญาณไม่ตาย เมื่อคน หรือ สัตว์ตายแล้ว วิญญาณก็ล่องลอยออกจากร่างเก่าไปอยู่ในร่างใหม่ต่อไป ความเข้าใจเช่นนี้ย่อมจัดเป็น อัตตวาทุปาทาน คือ ความยึดมั่นว่า สัตว์ทั้งหลายนั้น มี ชีวะ อตตะอยู่ ซึ่งความจริงแล้ว ชีวะ อตตะ ที่ไม่ตาย สามารถย้ายจากภพเก่าไปเกิดในภพใหม่นั้น ไม่มี การเกิด การอยู่ การตาย เหล่านี้ เป็นไปตามสภาพของธาตุทั้งสิ้น คือ เมื่อเวลาตายนั้น วิญญาณธาตุ ฐัมมธาตุ และ จักขุธาตุ เป็นต้น ที่เป็นกัมมชรูป นั้นเอง เป็นผู้ดับ เมื่อเวลาเกิด มโนวิญญาณธาตุ ฐัมมธาตุ และจักขุธาตุ เป็นต้น ที่เป็นกัมมชรูปนั้นเอง เป็นผู้เกิดขึ้น ดังนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ จึงกล่าวว่า เป็นนิชชีวะ เป็นอนัตตะ คือ ไม่ใช่ชีวะ ไม่มีอตตะ

แสดงวจนัตถะของคำว่า ธาตุ

“อตฺตโน สภาวํ ธาเรตฺติ = ธาตุ” ธรรมชาติใด ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ธาตุ

หมายความว่า ธรรมดา ธาตุทั้ง ๑๘ นั้น ย่อมเป็นไปตามสภาวะของตน ไม่ขึ้นกับใคร ไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใดทั้งสิ้น สภาพของตนเป็นอย่างไร ก็จะรักษาสภาพไว้อย่างนั้นเสมอ ไม่เปลี่ยนแปลงสภาพไปเป็นอย่างอื่น เช่น จักขุธาตุ มีสภาพใส สมควรที่สีต่าง ๆ จะมาปรากฏได้ ฉะนั้น จักขุธาตุนี้ จะเกิดอยู่กับใครก็ตาม ย่อมมีความใสที่สามารถรับกระทบกับสีต่าง ๆ ได้เท่านั้น ความใสของจักขุธาตุ ไม่สามารถรับเสียง หรือ รับกลิ่น เป็นต้นได้เลย และก็ไม่มีใครสามารถใช้อำนาจบังคับให้ความใสของจักขุธาตุนี้ รับสิ่งอื่น ๆ ที่นอกไปจากสีต่าง ๆ นี้ได้ รูปธาตุ มีสภาพแสดงสีให้ปรากฏในทางจักขุทวาร ฉะนั้น รูปธาตุนี้ จึงทรงไว้ซึ่งสภาพที่แสดงสีให้ปรากฏเฉพาะในทางจักขุทวารอย่างเดียว เท่านั้น ไม่สามารถแสดงสีให้ปรากฏทางหู จมูก เป็นต้นได้

จักขุวิญญาณธาตุ ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาพเห็น ฉะนั้น จักขุวิญญาณธาตุ จะเกิดกับใครที่เห็นก็ตาม ย่อมมีสภาพเห็นรูปารมณ์ได้ ทั้งนี้ จะบังคับให้เห็นหรือ บังคับให้เปลี่ยนแปลง การเห็น เป็น การได้ยินเสียง หรือ การได้กลิ่น เป็นต้นแทน ก็เป็นไปไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น ฉะนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ จึงกล่าวว่าเป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน ๆ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง

๕๘. ถาม. ที่กล่าวว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ทั้ง ๔ ชื่อว่า อริยสัจจะ จะชื่อว่าปุถุชนสัจจะไม่ได้หรือ เพราะอะไร ? ให้อธิบายสภาพความเป็นจริงที่ไม่เปลี่ยนแปลงของอริยสัจจะเหล่านี้มาด้วย

ตอบ. ที่กล่าวว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ทั้ง ๔ ชื่อว่า อริยสัจจะ จะชื่อว่าปุถุชนสัจจะ นั้นไม่ได้ เพราะความจริง ๔ อย่าง ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นั้นบรรดาปุถุชนทั้งหลาย แม้ว่า จะได้ยิน ได้ฟังมามาก ก็ตาม แต่สภาพที่เป็นจริงดังที่พระองค์ทรงแสดงว่า ธรรมนี้เป็นทุกข์ ธรรมนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ธรรมนี้เป็นความดับทุกข์ ธรรมนี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์ เหล่านี้ ปุถุชนทั้งหลาย ย่อมเห็นไม่ลึกซึ้งตามความเป็นจริง และเห็นไม่มั่นคง เหมือนพระอริยเจ้า ฉะนั้น จึงไม่ชื่อว่า ปุถุชนสัจจะ

สภาพความเป็นจริงไม่เปลี่ยนแปลงของอริยสัจจะเหล่านี้ อธิบายว่า โลเกียรูปนามขันธ์ ๕ ที่ได้ชื่อว่า ทุกข์นั้น ไม่ว่า จะมีแก่ใคร จะเกิดขึ้นในภพภูมิไหนก็ตาม ย่อมทำให้สัตว์ทั้งหลายได้รับความลำบากเหมือนกัน จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยต่าง ๆ เท่านั้น ฉะนั้น สภาพของทุกข์นี้ จึงกล่าวได้ว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงสภาพไปเป็นอย่างอื่น จึงเป็นความจริงสมกับที่ตั้งชื่อไว้ โลภะ ที่ได้ชื่อว่า สมุทัย นั้นไม่ว่า จะเป็นโลภะของใคร เกิดขึ้นใน

ภพภูมิไหนก็ตาม ย่อมเป็นเหตุให้ความทุกข์ต่าง ๆ เกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเป็นความจริงสมกับที่ได้ตั้งชื่อไว้ นิพพาน ที่ได้ชื่อว่า นิโรธนั้น ไม่ว่า จะเป็นนิพพานของเสกขบุคคล หรือ อเสกขบุคคล ไม่ว่าจะเป็น สอุปาทิเสสนิพพาน หรือ อนุปาทิเสสนิพพาน ก็ตาม แม้จะปรากฏในภพภูมิใด ๆ ก็ตาม ย่อมเป็นเหตุทำให้ทุกข์ต่าง ๆ ดับไปจริง ไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเป็นความจริงสมกับที่ได้ตั้งชื่อไว้ องค์มรรค ๘ ที่ได้ชื่อว่า มรรคนั้น ไม่ว่า จะเป็นมรรค เบื้องต่ำ หรือ เบื้องสูง และไม่ว่าจะปรากฏเกิดขึ้นในภพภูมิใด ๆ ก็ตาม ก็ย่อมเป็นหนทาง ให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเป็นความจริงสมกับที่ได้ตั้งชื่อไว้

๕๙. ถาม. จงจำแนกอริยสัจ ๔ โดยเหตุ ผล และโลกียะโลกุตตระ เป็นต้น

ตอบ. จำแนกอริยสัจ ๔ โดยเหตุ ผล และโลกียะ โลกุตตระ นั้นมีดังนี้

ทุกข์สัจจะ	เป็นผล สมุทยสัจจะ	เป็นเหตุ
นิโรธสัจจะ	เป็นผล มรรคสัจจะ	เป็นเหตุ
ทุกข์สัจจะ	}	ทั้ง ๒ นี้ เป็นโลกียธรรม โลกียสัจจะ
สมุทยสัจจะ		
นิโรธสัจจะ	}	ทั้ง ๒ นี้ เป็นโลกุตตรธรรม โลกุตตรสัจจะ
มรรคสัจจะ		

ทุกข์สัจจะ เป็นสัจจะที่มีความเป็นไปอยู่ในวัฏฏสงสาร ชื่อว่า **ปวัตตีสัจจะ** เป็นสัจจะที่ควรกำหนดรู้ถึงโทษ โดยปริยญาณกิจ

สมุทยสัจจะ เป็นสัจจะที่เป็นเหตุให้ทุกข์สัจจะเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ ในวัฏฏสงสาร ชื่อว่า **ปวัตติเหตุสัจจะ** เป็น สัจจะที่ไม่ดี ควรละเสีย โดยปหานกิจ

นิโรธสัจจะ เป็นสัจจะที่ถอยออกจากวัฏฏทุกข์ ชื่อว่า **นิวัตตีสัจจะ** เป็นสัจจะที่ดี ควรกระทำให้แจ้ง โดยสังจิกณกิจ

มรรคสัจจะ เป็นสัจจะที่เป็นเหตุให้ถึงความถอยออกจากวัฏฏทุกข์ ชื่อว่า **นิวัตติเหตุสัจจะ** เป็นสัจจะที่ดี ควรเจริญให้เกิดขึ้น โดยภาวนากิจ

๖๐. ถาม. ในวัตรธรรม ๗๒ ประการนั้น วัตรธรรมที่แสดงไว้ในอกุศลสังคหะ มีสกกสังคหะ โภธิปักขียสังคหะ และ สัพพสังคหะ แต่ละสังคหะ มีจำนวนเท่าไร คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. ในวัตรธรรม ๗๒ ประการนั้น

วัตรธรรม ที่แสดงไว้ในอกุศลสังคหะ มี ๑๔ คือ อกุศลเจตสิก ๑๔

วัตรธรรม ที่แสดงไว้ในมิสกสังคหะ มีจำนวน ๓๖ คือ จิต ๑ เจตสิก ๒๖ รูป ๙

วัตรธรรม ที่แสดงไว้ในโภธิปักขียสังคหะมีจำนวน ๑๔ คือ จิต ๑ เจตสิก ๑๓

วัตรธรรม ที่แสดงไว้ในสัพพสังคหะ มี จำนวน ๗๒ คือ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ นิพันนรูป ๑๘ นิพพาน ๑

๖๑. ถาม. จงจำแนกจิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน โดยชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ สัจจะ ๔ มาดู ?

ตอบ.

จำแนกจิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน โดยชั้น ๕ ดังนี้

รูป ๒๘	จัดเป็น	รูปชั้น
เวทนาเจตสิก	จัดเป็น	เวทนาชั้น
สัญญาเจตสิก	จัดเป็น	สัญญาชั้น
เจตสิกที่เหลือ ๕๐	จัดเป็น	สังขารชั้น
จิตทั้งหมด	จัดเป็น	วิญญาณชั้น
นิพพาน	จัดเป็น	ชั้นวิมุตติ

จำแนกจิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน โดย อายุตนะ ๑๒ ดังนี้

จักขุปสาทรูป	จัดเป็น	จักขายตนะ
โสตปสาทรูป	จัดเป็น	โสตายตนะ
ฆานปสาทรูป	จัดเป็น	ฆานายตนะ
ชีวิหาปสาทรูป	จัดเป็น	ชีวิหายตนะ
กายปสาทรูป	จัดเป็น	กายายตนะ
จิตทั้งหมด	จัดเป็น	มนายตนะ

รูปารมณ	จัดเป็น	รูปายตนะ
สัททารมณ	จัดเป็น	สัททายตนะ
คันธารมณ	จัดเป็น	คันธายตนะ
รสารามณ	จัดเป็น	รสายตนะ
ปฐวี เตโชวาโยโผฏฐัพพารมณ	จัดเป็น	โผฏฐัพพายตนะ
เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน	จัดเป็น	อัมมายตนะ

จำแนกจิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน โดยธาตุ ๑๘ ดังนี้

จักขุปสาทรูป	จัดเป็น	จักขุธาตุ
โสตปสาทรูป	จัดเป็น	โสตธาตุ
ฆานปสาทรูป	จัดเป็น	ฆานธาตุ
ชีวิหาปสาทรูป	จัดเป็น	ชีวิหาธาตุ
กายปสาทรูป	จัดเป็น	กายธาตุ
รูปารมณ	จัดเป็น	รูปธาตุ
สัททารมณ	จัดเป็น	สัททาธาตุ
คันธารมณ	จัดเป็น	คันธธาตุ
รสารามณ	จัดเป็น	รสธาตุ
ปฐวี เตโชวาโยโผฏฐัพพารมณ	จัดเป็น	โผฏฐัพพธาตุ
จักขุวิญญาณจิต ๒	จัดเป็น	จักขุวิญญาณธาตุ
โสตวิญญาณจิต ๒	จัดเป็น	โสตวิญญาณธาตุ
ฆานวิญญาณจิต ๒	จัดเป็น	ฆานวิญญาณธาตุ
ชีวิหาวิญญาณจิต ๒	จัดเป็น	ชีวิหาวิญญาณธาตุ
กายวิญญาณจิต ๒	จัดเป็น	กายวิญญาณธาตุ
สัมปฏิจฉนจิต ๒ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑	จัดเป็น	มโนธาตุ
จิตที่เหลือ ๗๖	จัดเป็น	มโนวิญญาณธาตุ
เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน	จัดเป็น	อัมมธาตุ

๒๕๖ หลักสูตรและแนวปัญหาเฉลย : ชั้นจุฬาริทธิกรรมิกะโท

จำแนกจิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน โดยสังจะ ๔ ดังนี้

โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นโลภะ) รูป ๒๘	จัดเป็น	ทุกขสังจะ
โลภเจตสิก	จัดเป็น	สมุทยสังจะ
นิพพาน	จัดเป็น	นิโรธสังจะ
องค์มรรค ๘ ที่ในมรรคจิต ๔	จัดเป็น	มัคคสังจะ
มัคคจิตตูปบาทที่เหลือ ๒๙ ผลจิตตูปบาท ๓๗	จัดเป็น	สังจวิมุตติ

☼ สังจวิมุตติ หมายถึง ธรรมที่ไม่สามารถสงเคราะห์เข้าในสังจะทั้ง ๔ ได้

จบปัญหาและเฉลยปริจเฉทที่ ๗

จบหลักสูตรชั้นจุฬาริทธิกรรมิกะโท

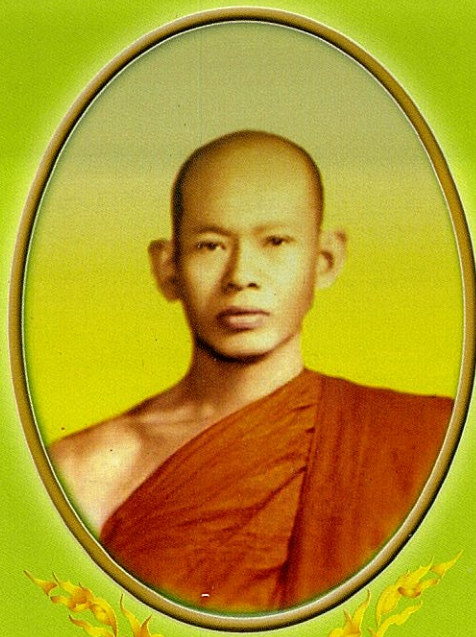
นิฎฐิตो मखमि मो णाको

จุฬาริทธิम्मिगे नामे

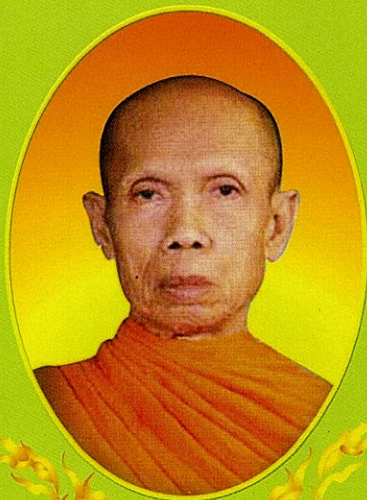
मया सत्थम्मोचतिकत्त-

เถरेण रजिते कण्ठेति ฯ

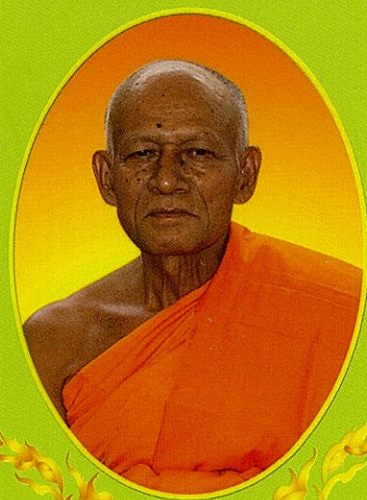
ภาคกลางแห่งจุฬาริทธิกรรมิกปกรณ คือ จุฬาริทธิกรรมิกะโท ที่ได้รับนาโดยอาตมา
ภาพผู้มีนามว่า พระสัทธัมมโชติกเถระ จบลงเพียงเท่านี้.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๑

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี)
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๒

พระธรรมธีรราชหมานูณี
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๓

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

โทร ๐-๒๔๑๑-๔๕๔๖, ๐-๒๔๑๒-๑๐๘๔